

MARCUS TULLIUS CICERO

A

KÖTELESSÉGEKRŐL.

MAGYARUL

SZALAY LÁSZLÓ

ÁLTAL.

PEST, 1857.

HARTLEBEN K. A. TULAJDONA.

M. T. C I C E R O

HÁROM KÖNYVE

A

KÖTELESSÉGEKRŐL

MARCUS FIÁHOZ.

Másfél éve hogy e dolgozat készen áll. Az 1855-iki nyáron kedves órákat töltöttem vele, midőn hosszabb távollét után visszaérkezve a hazába, munkás akartam lenni addig is, míg magán-viszonyaimat rendezhetni, megkezdett dolgozataimat folytathatni fogtam. A munka tudományos végmunkája azon férfiúnak, ki mindenha egyike leszen a humanitas leghatalmasabb képviselőinek, s kinél nagyobb író az ókorban úgy nem ismerek, mint nem az ujban. Benne az embert, a polgárt, az író többet többször támadták meg: majdnem hagymázos dühvel napjainkban. Pedig igaza volt Quintiliánnak, mondván: ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit. S én ezt mindig nemcsak Ciceróra az íróra, hanem az emberre s az államférfira is kívántam értetni. Ő nem lehetett gyarlóság nélkül: adóját tőle is megkívánta az emberiség; gyarlóságai szembeszökők voltak: fényes alapon a legparányiabb folt is élesen felismerszik; Caesar iránt igazságtalannak mutatkozott, s igazságtalanságában tulajdonságos tan felállítására ragadtatta el magát: méltányt és mértéket ne követeljenek a szenvedőtől, a bujdosótól. S ő szenvedett fájdalmakat, melyek a legerősbet is összeroskaszthatják; ő nyugotról keletre és keletről nyugotra bujdosott, midőn e munkáját írta; bujdosott azok elől, kik — mint én is hiszem — nem fogtak volna rajta erőt vehetni, ha Caesar él, s kik őt végre is Caesar után küldötték. Elvonatkozva ama gyarlóságoktól, mennyi

bölcsesség merül fel a munka tartalmából, s mily kelle-
mes, mily nemes formákban nyilvánul az. Dolgozata,
mint maga is említi, népszerű akart lenni, s hogy azzá
válhassék, csín és izlés ömlik el mindenik során. Ő köz-
vetlenül ugyan fiát, Marcust, de közvetve a nagyobb kö-
zönséget látta maga előtt a munka írása alatt; azt látta
maga előtt szerény foglalkodása közben szükségkép a
magyarázó is. Innen van, hogy számos elemi jegyzet épen
elkerülhetlenné vált, melyek a tudomány embereivel sőt
a felsőbb iskolák közönségével is szemben, feleslegesek
lennének. S miért ne olvashatnák, miért ne érthetnék na-
gyok kicsik egyiránt e munkát? Maxima debetur puero
reverentia, írja ismét Quintilián. A tiszteletet, melyet a
gyermek követelhet magának nevelőjétől, követelheti
magának a nép is az írótól. S ez tiszteletét azzal fogja
tanusítani, hogy munkájának tartalma minél nemesebb,
formája minél művészebb lesz. Attól ne tartsunk, hogy
a nép majd nem fogja érteni a könyvet. Megérti bizonyára,
feltéve hogy a könyv egyszerű is, mint kell. A mit egyebet,
a mit más burokból nyújtunk neki, az nem méltó, hogy
általa olvastassék: mert tudáossá teheti ugyan, de nem
fogja őt jobbbá, nemesebbé, bölcsébbé tenni.

Pest, martius 23-án 1857.

Sz. L.

Első könyv.

I. **N**eked ugyan, fiam Marcus, ki éve már, még pedig Athenében, hallgatod Cratippust, ¹⁾ bővelkedned kell bölcsészeti szabályokkal és elvekkel, főfő levén mind a tanár, mind a város tekintélye, melyek közül amaz tudománynyal, emez előképekkel készíthet fel téged: valamikép azonban enmagam saját hasznomra a deákat mindenha összekapcsoltam a göröggel (s ezt nemcsak a bölcsészetben, hanem a szónoki gyakorlatban is tettem), neked, gondolom, szintazonképp kellene cselekedned, hogy egyaránt jártas légy mindkét nyelvben. E cél elérésére, úgy látszik, tetemes hasznukra voltam földieinknek, miért is nemcsak a görögül nem tudók, hanem a tudósok is magokat mind előadás, mind okoskodás dolgában jócskán nyerteknek vallják. Tanulj tehát bizvást a jelen kor első bölcsésztől, és tanulj tőle addig, míg tetszik: tessék pediglen mindaddig, míg előhaladásodat eléged; saját írásaim olvasása közt azonban, melyek nem igen térnek el a peripateticusoktól, (hisz mindketten ²⁾ Socrateshez és Platóhoz akarunk tar-

¹⁾ Peripateticus bölcsész Mytilenéből (a lesbosi szigeten), hol Marcus Marcellus, a jeles szónok, Caesar győzelme után tanítványai közt fogott helyet, s hol Pompejus is nála, körülötte vigasztalást keresett. Római polgárságát Cicero közbenjárására Caesartól nyerte, és szintén Cicero sürgetésére ment Mytilenéből Athenébe, hol az areopagiták által megkérve, az ifjúság oktatásában fáradozott. Plutarchus, Cicero és Pompejus életírásaikban. Cic. Brutus. 71.

²⁾ Én és Cratippus, mi újabb academicusok és ti peripateticusok. — A hely kissé homályos és több commentator éles

tozni), ³⁾ ítélj tartalmukról önnállólag, nem ellenzem; de hogy olvasásuk által tökéletesbűlni fogsz a deák nyelvben, nem szenved kétséget. E mondásomban pedig senki se lásson elbizottságot. Sokan birnak a bölcseészet tudományával, megengedem; de ha az illő, világos és ékes kifejezést, mi a szónok sajátja, magamnak tulajdonítom, azt veszem igénybe, mihez némi jogom van, úgy vélem, mert életemet e tanulmányra fordítottam. Ez okért komolyan intlek, én Ciceróm, hogy ne csak beszédeimet, hanem jelen bölcseészeti könyveimet is, melyek amazokat számra mármár utólérík, szorgalmasan olvassad. A szónoklat ereje amazokban ugyan nagyobb, de az előadás eme nyugalmas, mérsékelt nemében is kell gyakorolnunk magunkat.

És annyit, tudtomra, még egyetlenegy görög sem ért el, hogy mindkét nemben működött, hogy mind a szónoklat ama harsány, mind az értekezés eme nyugalmas nemével foglalkodott volna: ha csak phalerai Demetriust ⁴⁾ nem lehet ilyesnek mondani, ki mint értekező elmés, mint szónok nem igen ha-

elméjét fárasztotta. „Quoniam utrique, et Socratici et Platonici esse volumus,“ ez a Heusingerek és Zumpt által is elfogadott olvasás. Gronovius et Graevius „utrique“ helyett „utrumque“ -t akarnak olvasni; s egy gothai kézirati codexben, a XV-ik századból, ez áll: „utique.“

³⁾ Speusippus és Xenocrates a régiebb academia folytatói, kikhez Cicero is tartozik, és Aristoteles, a peripateticusok iskolájának alapítója, egyiránt Plato tanítványai voltak, ez meg Socratesé. Nevöket az academikusok onnan vették, mert Plato és utána Speusippus, Athenének Academus által alapított épületeiben hirdették a bölcseészet ígéit. A peripateticusok neve onnan származik, mivel Aristoteles oktatás közben a lyceum nevű gymnasiumban tanítványaival fel alá sétált.

⁴⁾ Mint államférfiu a macedoniai korszakban 317—307. Kr. e. Cassander alatt Athenét kormányozta, melynek népe háromszáz szoborral kívánta őt megtisztelni, s mely, fordulatot vevén a közügy, őt Ptolemaeushoz Aegyptusba futamtotta, hol a szorgalmas férfiu, mint az alexandriai könyvtár tiszte, munkás volt halálaiglan. Diog. Laërt. V.

talmas, de bizony kedves; ⁵⁾ miért is benne Theophrastus ⁶⁾ tanítványára ismerhetni. Mennyire haladtam légyen elő mindkettőben, arról ítéljenek mások: hogy mindkettőben munkás voltam, bizonyos. Egyébiránt úgy vélekszem, mind Plato, ⁷⁾ ha a szónoklat nyilvános nemével foglalkodni akar, a legnagyobb méltósággal és teljessel szólándott volna, mind Demosthenes, ⁸⁾ ha a Platótól tanultat eszében tartja és előadni akarja, ezt ékesen és fényesen fogta volna tehetni. Aristotelesről és Isocratesről ⁹⁾ is hasonlókép ítélek: mindegyik saját tanulmányában gyönyörködött, s megvetette a másikat.

II. Mivel pedig feltettem magamban, jelenleg valamit, utóbb sokat írni hozzád, azon akartam kezdeni, mi korodhoz is, állásomhoz is leginkább illik. A bölesészet fontos és hasznos tárgyai között, mik nagy számmal szabatosan és kimerítőleg vitattak meg a bölesészek által, véleményem szerint legszélesebb alkalmazást nyernek azon tanok és szabályok, melyek a kötelességekről szólanak. Ugyanis nincsen életviszony sem köz-, sem magán-, sem nyilvános, sem házi ügyek körül, sem ha magad magaddal foglalkodol, sem ha másokkal van

⁵⁾ Jellemzése Ciceronál, Brut. 9. 37.

⁶⁾ Plato és Aristoteles hallgatója; „divinitate loquendi nomen invenit,” írja róla Cic. Or. 19, 62. V. ö. Diog. Laërt. V. 42. Quintil. X. 1. 88.

⁷⁾ Meghalt 348. Kr. e. A minden korok és minden nemzetek leghatalmasabb elméinek egyike. Cicero őt „divinus”-nak, istennek szereti mondani.

⁸⁾ Plato tanítványa, Athene legdicsőebb szónoka; 322. Kr. e. mérget vett, mert attól tartott, hogy kiadatik a macedónoknak, kik ellen folyvást szövetekezésre buzditotta a görög államokat.

⁹⁾ Aristoteles, Plato tanítványa, született Stagirában, Macedonia Chalcidice nevű félszigetben. A bölesészetben nagy, mint Plato, s talán nagyobb Platónál. Meghalt 323. Kr. e. — Isocrates, Athenében az ékesszólás tanítója; meghalt 338-ban Kr. e. Aristoteles egyideig versenytársa volt Isocratesnek az ékesenszólás tanításában: Isocratem pi sum laccessivit, írja Cic. Or. 19, 62.

dolgod, mely kötelesség nélkül állhatna fenn: és ennek teljesítésében áll az élet összes tisztessége, elmulasztásában összes gyalázata.

E tárgy vizsgálata közös valamennyi bölcsészszel. Ki is merné magát bölcsésznek mondani, ha nem hoz szabályokat a kötelességről? Vannak azonban olyas iskolák, melyek a jó s a rossz értelmét szabályozva, minden kötelességet felforgatnak. Mert ki a főjóról azt tanítja, hogy annak semmi köze az erény-nyel, ki azt önhasznához, nem az erkölcsiséghez méri, az sem barátságot nem gyakorolhatna, sem igazságot, sem bőkezűséget, ha magához hű marad, ha természetes jósága által olykor le nem győzetik. Vitéz pedig az, ki a fájdalomban látja a főrosszat, mértékletes az, ki főjónak állítja a gyönyört, bizony nem lehet egyáltalában. E tételeket, noha oly szembeszökők, hogy fejtegetések éppen felesleges, mégis más helyütt bővebben fejtegettem.¹⁰⁾ Ilyes iskolák tehát, ha következetesek akarnak lenni magokkal, szót sem tehetnek kötelességről. És szilárd, változatlan s a természetben sarkalló szabályokat a kötelességről csak azok adhatnak, kik az egy erkölcsiséget, vagy azok, kik főleg az erkölcsiséget, önmagáért, nyilvánítják kívánatosnak. Következőleg csak a stoicusokat,¹¹⁾ academicusokat¹²⁾ és peripateticusokat¹³⁾ illeti e tárgyan a rendszabályadás, mert Aristo, Pyrrho és Herillus véleménye¹⁴⁾ már

¹⁰⁾ De finibus bonorum et malorum czimű iratának második könyvét érti.

¹¹⁾ A stoicusok nagymestere Zeno volt; született Cyprus szigetének Citium nevű városában, meghalt 264-ben Kr. e. Nevét az iskola a poecilei tornácztól (stoától) vette, hol Zeno ezen alapelveket hirdette az atheneieknek: „Gyakorold az erényt önmagáért;” — „erényesnek lenni annyi, mint a természet szerint élni!”

¹²⁾ Erkölcsiség a legfőbb jó; — így tanított az academia — az erkölcsiség első szabálya: kövesd az ész parancsát önmagáért.

¹³⁾ V. ö. III. k. 20. f.

¹⁴⁾ Aristo Chiosból és Herillus Carthagoból, közvetlenül Zeno tanítványai voltak. Az élet összes viszonyaiban különbséget

rég kipisszegtetett; különben nekik is volna joguk értekezni a kötelességről, ha szerintök a küldölgök közt még némi választás történhetnék, mely a kötelesség feltalálásához vezessen. Én tehát ez alkalommal s a jelen vizsgálódásban kivált a stoicuskat követem, nem mint magyarázójok, hanem mint ki szokásomhoz képest annyit fogok belátásom és véleményem szerint forrásaikból meríteni, mennyit s miképen ezé irányosnak látandom.

Határozzuk meg tehát mindenenek előtt, miután egész értekezésem a kötelességet fogja tárgyalni: mi legyen a kötelesség? mit csodálkozásomra Panaetius ¹⁵⁾ elmulasztott. Mert bármely tárgy tudományos fejtegetésének az értelemhatározatból kell kiindulnia, hogy nyilván legyen, mit tárgyal az értekezés. ¹⁶⁾

A kötelességről összes tan két részre oszlik. Az egyik a főjő meghatározásával foglalkodik; a másik szabályokból áll, melyek az élet minden viszonyaiban sinormértékül szolgáljanak.

csak az erény és a gonoszság között láttak, keresni csak am azt, kerülni csak em ezt kell. Aristo az erényt a lélek tökéletes közönbösségébe (adiaphoria), Herillus az ismeretbe, a tudományba helyezte, de a küldölgöket semmi kapcsolatba sem hozta vele. Cic. de fin. 4, 17; 5, 25. Ugyanaz, Quaest. Acad. 4, 42. Pyrrho Elisből, a régiebb scepticus iskola alapítója, Aristoteles kortársa, a legfőbb jót az erényben látta, de mely szerinte az on egy volt az érzéketlenséggel (apathia). Cic. Quaest. Acad. 4, 42.

¹⁵⁾ Görög bölcsező a stoicuskok iskolájából, kortársa és barátja az ifjabb Seipiónnak. L. róla alább 26, 5; és III. 2, 8.

¹⁶⁾ Immerito hic librariorum fides aut vel ipsius Ciceronis negligentia accusatur, — írja e helytt az idősb Heusinger — quasi promissi officiique sui immemor, rei, quam tractat, definitionem praetermiserit. És mégis valószínű, hogy nem ugyan Cicero, hanem a „librariusok“ kifejejtették az értelemhatározatot, mert a kéziratokban itt egy részről hézag, más részről becsusztatott glossema (Atque etiam alia divisio — reddi possit.) van. I. M. T. Cic. de off. ad Marcum filium libri tres. Erklaert von G. Fr. Unger, Lipese, 1852, 7. 1.

Az első részhez, például, ilyes kérdések tartoznak: tökéletes-e minden kötelesség? nagyobb-e az egyik kötelesség a másikonál? és több efféle. Azon kötelességek pedig, melyek szabályokba fűzvék, szintén a főjóra vonatkoznak ugyan, de ez kevésbé világlik ki, mert inkább a társas élet intézkedéseire látszanak tartozni. Ezeket fogom e könyvekben fejtegetni.

Panaetius véleménye szerint három dolgot kell meggondolnunk, ha magunkat valamire elhatározzuk. Elsőben megkérdezzük: valljon erkölcsi-e vagy erkölestelen, meggondolásunk tárgya? s ilyenkor gyakran ellenkező nézetek közt ingadozik a lélek. Aztán vizsgáljuk, vagy kérdést teszünk magunknak: ha vezet-e vagy sem az élet kényelméhez és öröméhez, vagyionhoz és jóléthez, gazdagsághoz és hatalomhoz, mikkel magunkon és a mieinken segíthetni, az, miről gondolkozunk? Ezen vizsgálat kirekesztőleg a haszon álláspontján marad. A meggondolás harmadik esete akkor fordul elő, midőn a hasznosnak mutakozó, ellentétben látszik állani az erkölcsi jóval. Mert midőn a haszon magához látszik rántani az embert, az erkölcsiég pedig őt magához visszahívni, történik, hogy vizsgálat közben meghasonlik önmagával a lélek, és terméketlen fejtöréssé válik a gondolkozás. — Ezen felosztásból, ámbár a felosztás fő hibája: valamit kihagyni, kimaradt két dolog. Mert nemesak azt szoktuk meggondolni: valljon erkölcsi-e vagy erkölestelen valamely cselekmény? hanem azt is, ha két erkölcsi cselekmény forog fenn: melyik az erkölcsiebb? ha két hasznos cselekmény forog fenn: melyik a hasznosabb? Következik innen, hogy öt részre kell osztani a tárgyat, melyben amaz csak hármas viszonyt látott. Először tehát az erkölcsi jóról még pedig kettős tekintetben, aztán szintazonkép a hasznosról, végre mindkettőnek egybevetéséről kell szólnom.

IV. A természet eredetileg minden élő lénybe ösztönt oltott, magát, életét és testét oltalmazni, kikerülni, mi kártékonynya válhatnék, és mindazt felkresni s megszerezni, mi az életre szükséges, például: eleség, lak és több efféle. Közös továbbá minden élő lénnyel az egyesülés utáni ösztön nemzés végett, és némi ápolása annak, mit nemzettek. De ember és barom kivált abban különböznek egymástól, hogy az utóbbik csak mennyiben érzékileg indítatott fel, csak azzal, mi jelen és

előtte van, foglalkodik, alig-alig érezve a multat és jövőt. Az ember pedig, birtokában az észnek, melylyel a következményeket látja, a dolgok okait szemléli, fejleményekre figyelmez, hasonlításokat tesz, a jelenhez a jövőt fűzi és kapcsolja, könnyen végig tekint az összes élet folyamán, s ennek számára a szükségéseket előkészíti. Szintén az ész ezen ereje által szövetkeztet a természet embert emberrel közös nyelvben és közös életben; és mindennek előtt gyengéd szerelmet olt beléje gyermekei iránt; s arra bírja, hogy egyesületek és gyülekezetek keletkezését ohajtsa, mikben neki is része legyen, s hogy ezen okokból igyekezzék azt beszerezni, mi az élet szükségére és kényelmeire kívántatik, még pedig nemcsak saját maga, hanem neje, gyermekei és a többiek számára, kiket szeretni és ápolni kötelességében áll. Ezen gondoskodás ébresztőleg hat a lélekre, és tetteirejét megedzi. — Mindenekelőtt pedig sajátos ösztön van az emberben a való kutatására és nyomozására. Ez okból, mihelyest szükséges dolgainkon és gondjainkon általestünk, ahitozunk valamit látni, hallani és tanulni: miért is a rejtett vagy bámulatos dolgok felismerését szükségesnek tartjuk a boldogul élésre. Innen láthatni, hogy kívált a mi való, a mi egyszerű, a mi őszinte, az illik az ember természetéhez. — A való szemléletének ezen hajlamához járul az önnállóság némi vágya, melyhez képest a természet által jól felkészített lélek senkinek sem akar engedelmeskedni, hanem ha oktatójának, vagy annak, ki a közjó végett igazságosan és főrvényszerűleg uralkodik felette: innen származik a lélek nagysága s a szerencse forgandóságának megvetése. Az sem csekély adománya a természetnek és észnek, hogy az élő lények között az ember egymaga érzi, mi a rend, mi az illem, s szóban, tettben mily mértéket kell tartani. Még azon tárgyagnál is, melyek látás által érzékeltetnek, kívül semmi más lény sem érzi a szépséget s kellemet, a részek összeállítását. És azonképen, mint a külső szemléletnél, működik a lélek szemléleténél az eszes természet, s még sokkal inkább akarja, hogy gondolkodásban s cselekvésben szépségre, következetességre, rendre ügyeljünk; és azon van, hogy minden illetlen és férfiatlan tétől, okoskodásban és eljárásban minden önkénytől óvakodjunk. Ezen vonásokból keletkezik és

alakul, mit keresünk, az erkölcsi jó: mi jó marad ha külesil-
áma nincs is, s mit mi önmagáért helyesen dicséretesnek
mondunk akkor is, ha senki által sem dicsértetik.

V. Ime, fiam Marcus, alaka és mintegy arcza az erkölcsi
jónak: melyet ha testi szemmel lehetne látni, minket, mint
Plato mondja, bámulatos szerelemre gyulasztana a bölcsesség
iránt.¹⁷⁾ Az összes erkölcsi jó pedig a következő négy rész
valamelyikéből ered. Tudniillik vagy a valóság áthatásában és
nyomozásában nyilatkozik: vagy az emberi társaság fenntar-
tásában, mindenkinek mi az övé megadásában, s minden ígé-
ret betöltésében: vagy a fenkölt és megtörhetlen lélek nagy-
ságában és erejében: vagy összes eljárásunk rendében és
mértékében, mi a szerénységet és önmérséklést foglalja magá-
ban. Noha pedig e négy egymással össze van kötve s összefo-
nódva, mégis külön mindenikből külön kötelességfajok szár-
maznak. Ama részből, például, mit legelől érintettünk, melybe
a bölcseséget és okosságot helyezzük, származik a valóság ku-
tatása és kinyomozása; s ez sajátos feladata amaz erény-
nek. Mert ki legjobban látja át mindenben a valóságot, ki
legélesebben és leggyorsabban fejtheti meg ennek okát, az
méltán szokott legokosabbnak s legbölcsőbbnek tartatni. Mi-
hezképest ezen erénynek mintegy anyag gyanánt, melyet fel-
dolgozzék, s melylyel foglalkodjék, a valóság szolgál tárgyul.
A többi háromnak pedig feladása: beszerezni és megőrizni a
gyakorlati élethez szükséges dolgokat; hogy tudniillik az em-
beri társaság és kölesönös kapocs fentartassék; és a lélek
fensége s nagysága, mind a vagyon gyarapításában, s magunk
és a mieink kényelmeinek megszerzésében, mind még
sokkal inkább ezen dolgok megvetésében nyilatkozzék. A
rend pedig, a következetesség, az önmérséklés és ezekhez ha-
sonló más erények oly viszonyokra vonatkoznak, melyekhez
nemesak a szellem munkássága, hanem külső tevékenység is

¹⁷⁾ Plato, Phaedrus, 65.: „Érzékeink legélesebbike a testire
nézve a szem: de a bölcseséget (bölcsesség itt egyjelentésű az
erények összeségével) nem láthatja; vajmi tüzes szerelemre
gyulasztana ez bennünket, ha képe világosan merülne fel a
szemben.“

szükséges. Mert illem és méltóság akkor őriztetik meg, ha a gyakorlati élet ügyeiben némi mérséket és rendet tartunk.

VI. Azon négy rész közül, melyekre az erkölcsi jónak lényegét és tartalmát osztottuk, az első, mely a való ismerésén alapszik, legszorosabb viszonyban áll az emberi természettel. Mert mindnyájan vonzódunk és ragadtatunk az ismeret és tudomány felé, melyben kitűnni szépnek véljük: hibázni pedig, tévedni, nem tudni és csalódni, rosznak is, esunyanak is tartjuk. Ezen természetes és tisztességes törekvésnél két hibától kell óvakodnunk: először, hogy az ismeretlent ne nézzük ismeretesnek, s vaktában ne nyilatkozzunk mellette. Ki e hibát kerülni akarja, — s mindenkinek kötelessége azt akarnia — fordítson időt és szorgalmat a tárgyak kellő megtekintésére. A másik hiba az, hogy egynémelyik kelletinél több szorgalmat s nagy munkát fordít homályos és nehéz, s azonfelül nem szükséges vizsgálatokra. Ha e hibákat kikerüljük, a tisztességes és tudományos tárgyakra fordított munka és szorgalom méltán dicséretet érdemel. Így a maga idejében Cajus Sulpicius¹⁸⁾ sokat foglalkodott a csillagismével, Cnejus Pompejus¹⁹⁾, magunk tudomására, a mértannal, sokan a dialecticával, még többen a polgári joggal. Mindezen tudományok a való nyomozásával foglalkodnak; de ebbeli buzgalmunkban magunkat a gyakorlati élettől elvonatni engednünk, kötelesség ellen van. Mert az erény összes dicsősége a cselekvésben áll, melyet azonban sokszor félbenszakaszthatni, s honnan tanulmányainkhoz gyakori a visszatérés. Aztán a sohasem nyugvó ész tevékenysége, feltett szándékunk nélkül is képes bennünket a gondolkodás foglalkodásához lekötni. Összes gondolkodásunk s lelkünk összes mozgalma pedig vagy a boldogságos

¹⁸⁾ Consul 166-ban Kr. e., nagy barátja a görög irodalomnak. Astronomiai ismereteinél fogva a Perseussal viselt macedoniai háboruban előlegesen figyelmeztette a sereget azon holdfogyatkozásra, mely az ütközet napját megelőző éjjel beállandó volt, s mely különben rémüléssel tölti el a római hadat. Livius, 44, 37. Cic. Brut. 20, 78. Cato mai. 14. de republ. I. 14, 15,

¹⁹⁾ Cn. Pompejus Magnus nagybátyja. V. ö. Cic. Brut. 47, 175.

életre vonatkozó erkölcsi viszonyok megállapításában vagy a tudomány és ismeret körüli buzgalomban fog állani. Ennyi mondani valónk volt a kötelesség első forrásáról.

VII. A többi három rész közül az, mely az emberek társas viszonyait egymással s mintegy az élet közösségét foglalja magában, legnagyobb terjedelemmel bír. S ez szintén két részre oszlik: az igazságra, melyben legeslegnagyobb az erény fénye, s mely a derék ember nevét szerzi meg nekünk; s a vele kapcsolatban álló jótékonyásra, melyet kegyességnek és bőkezűségnek is nevezhetni.

Az igazság első tiszte, senkit sem sérteni, hanem ha méltánytalanul megbántattunk; aztán, hogy a közös vagyonnal, mint közössel, a magántulajdonnal, mint sajátunkkal éljünk. Eredetileg nem létezik magántulajdon; ez vagy régi birtoklásból származik, midőn valaki például az urnélküli földön letelepedett; vagy győzelem következtében, midőn valamit háboruban elfoglaltunk; vagy törvény, szerződés, alku, sorshuzás által. Innen van, hogy az arpinasi telek az arpinasok tulajdonának, a tuseulanusi telek a tuseulanusok tulajdonának nevezetik: hasonló módon történik egyes személyek birtokának különválasztása. Ehez képest az eredetileg közös birtok egyesek tulajdonává alakulván, közülök mindenik elégedjék meg azzal, a mi neki jutott. Ki több után ahitozik, sérti az emberi társaság jogát. De miután Plato helyes megjegyzése szerint ²⁰⁾ nemesak magunknak születtünk, és lételünk részét a haza, részét barátaink veszik igénybe; miután továbbá a stoicusok véleményéhez képest ²¹⁾ összes terményeit az emberek számára hozza elő a föld, az emberek pedig az emberek végett teremtettek, hogy kölcsönösen hasznukra legyenek egymásnak: e részben követnünk kell a természetet, mint vezérünket, általánosan hasznos dolgokat előállítanunk, és kölcsönös szolgálatok,

²⁰⁾ Plato kilenczedik (Archytashoz intézett) levelében ekkép szól: „De meg kell fontolnod azt is, hogy külön mindenikünk nemesak önmagáért van itt, hanem lételünk része a hazáé, része szüleinké, része többi kedveseinké.”

²¹⁾ V. ö. Cic. de fin. bon. et mal. III. 20, 67. De nat. deor.

adás-vevés által, s mind ügyességgel, mind tevékenységgel, mind a rendelkezésünkre álló eszközökkel az emberi társaság kötelékét szorosabbra fűznünk. Az igazság alapja pedig a hűség, azaz: szóban, szerződésben állandóság és valóság. Ez okért, ha egynémelyik erőtetést látna is benne, merjük a stoicusokat utánozni, kik a szavak eredetét gondosan nyomozgatják, és higyük, hogy a hűség fides neve onnan jó, mert törtenik, fit, a mi mondatott. ²²⁾ Az igazságtalanságban pedig két faj van: az egyik azoké, kik valakit jogtalanul sértenek; a másik azoké, kik a jogtalanul sértettet nem oltalmazzák, ha lehet. Mert ki valakit igazságtalanul támad meg, vagy harag vagy más valamely szenvedelem által izgatva, az mintegy a testvérré látszik kezét emelni; ki pedig ezt nem oltalmazza, és nem áll, ha lehet, az igazságtalanságnak ellen, az szintugy vét, mint ha szüléit, vagy barátjait, vagy hazáját segéd nélkül hagyná. Azon sérelmek ugyan, melyek ártási érzézzattal, szándékosan követtetnek el, gyakran félelemből származnak, midőn az, ki másnak ártani készül, fél, hogy önmaga fog bajt szenvedni, ha másképp cselekszik. De leggyakrabban azért követnek el sértést az emberek, hogy megnyerjék, mi után vágyakodnak: mely vétségnél a kapzsiságnak jut legnagyobb tér.

VIII. Az emberek gazdagság után törekednek, részint az élet szükségeinek fedezésére, részint a gyönyörök élvezésére. A magaslelkűek pénzvágya oda céloz, hogy hatalomra tegyenek szert, és módjok legyen, másokat magoknak lekötelezni: így nem régiben M. Crassus ²³⁾ állította, hogy ki főfő ember akar lenni az állodalomban, az elégséges vagyonnal csak akkor bir, ha jövedelmeiből hadsereget képes táplálni. Nagyszerűen felkészített ház, fény és izlés a küléletben szín-

²²⁾ A stoicusok szószármaztatási játékaik ismeretesei. V. ö. Menage jegyzeteit Diogenes Laërtius VII. d. könyvéhez, s ugyancsak tőle az amoenit. iur. 39. d. fejezetét. Socrates a szók illetén architectusait logodaedalusoknak hivta.

²³⁾ Marcus Licinius Crassus, Pompejus és Caesar társa a római birodalom lenyűgzésében; meghalt kilencz évvel e munka iratása előtt, 53-ban. V. ö. Plutarchust Crassusban, és Pliniust, XXXIII. 10.

tén örömet szerez. Innen van, hogy a pénz utáni vágy már nem ismer határt. A vagyon növesztését ugyan, mennyiben senkinek sem ártunk vele, nem szabad roszallani: de óvakodnunk kell mindig a jogtalan sértéstől. A legnagyobb szám pedig főleg akkor jó kísértetbe, hogy megfélekedzék az igazságról, midőn az uraság, a hivatal, a dicsőség vágya szállotta meg őket. Ennius ²⁴⁾ mondása ugyanis:

— — — — Szent szövetséget nem ismer,

S hűséget nem, kit elkap az uralkodás;

Bővebben alkalmaztathatik. Mert a mi olyatén, minőben nem tűnhetik ki egynél több, mindabban rendesen oly nagy a vetekedés, hogy módfelett nehéz ama „szent szövetség“-et fenntartani. Megmutatta ezt imént C. Caesar vakmerősége, ki az összes isteni és emberi jogokat felforgatta az önnuralkodás végett, mely után bőszipélemmel sóvárog vala. E tekintetben sajnálatos, hogy ép a legnagyobb lelkeket és legfényesebb agyakat szokták a hivatal, uralkodás, hatalom, dicsőség vágyai megszállani. Annál inkább kell óvakodni, hogy e nemből ne követtessék el vétség.

Minden igazságtalanságnál pedig sok függ attól, valljon a lélek-némiszenvedelméből, mely rendesen rövid és mulékony szokott lenni, vagy pedig szándékosan és meggondolással követtek el a sérelem. Mert a némi rögtöni felindulásból történt vétség kevésbé súlyos, mint a mely szántszándékosan és előkészülettel hajtatik végre. És ezzel a tetteleges sérelemről eleget mondtam.

IX. Az okok, melyek valakinek oltalmát elmulasztatják s kötelességet bontatnak velünk, többek szoktak lenni. Mert vagy nem akarunk ellenségeskedést, fáradságot, költséget magunkra venni; vagy hanyagság, lomhaság és tehetetlenség, sőt tanulmányaink és foglalkozásaink által is aunyira gátoltatunk, hogy kiket oltalmaznunk kellene, azokat segéd nélkül hagyjuk. Vizsgáljuk meg tehát, valljon érvényes-e az, mit Plátó ²⁵⁾ a böl-

²⁴⁾ Quintus Ennius, a római költészet őse, született 240-b. Kr. e. Calabria Rudiae nevű helységében, meghalt 169 körül. Munkáiból csak töredékek szállottak ránk; az idézett vers a Phoenissákban állhatott.

²⁵⁾ Az állodalomról címzett munkájának VI. d. és VII. d. köny-

csészekről mond, kik szerinte, mert a való nyomozásával foglalkodnak, mert azt, mit a többség indulatosan kíván meg, s miért kardra kél egymás ellen, megvetik és semmibe veszik. — azért igazságosok. Az igazság egyik nemét elérik ugyan: senkinek sem ártanak tetteleges sérelem által; de a másik ellen vétének, mert tanulmányunk által akadályozva, azokat magokra hagyják, kiket kötelesek oltalmazni: minélfogva hiszi, hogy csak kényszerítve fognak részt venni a közigazgatásban.

²⁶⁾ Jobb volna pedig, ha ezt magok akaratóból tennék. Mert a helyes cselekedet, csak ha önkénytelen történik, erényes. Vannak továbbá emberek, kik vagy azért, mert vagyonukat kímélni akarják, vagy némi embergyűlöletből csak magoknak élnek, azért, mint mondják, hogy senkinek se látszassanak rövidségére lenni. Az ilyesek, kikerülván az igazságtalanság egyik nemét, belé buknak a másikba. Ők kilépnek az emberi társaságból, mert nem fordítanak reá buzgalmat, nem fáradságot, nem semmit vagyonukból.

Minthogy pedig az igazságtalanság általunk felállított két fájának okait megmagyaráztuk, s az igazság alkatrészeit eleve meghatároztuk, könnyen fogjuk megítélhetni, mi legyen az illető körülmények között kötelességünk, feltéve, hogy nem szeretjük szerfelett minnenmagunkat. Ugyanis, idegen ügyekről gondoskodnunk bajos dolog, ámbár ama terentiusi Chremes ²⁷⁾ úgy vélelkszik, hogy reá nézve semmi sem idegen, mi az embert érdekelketi.

vében. — Eckermann, M. T. Cicero's Pflichtenlehre, Prenzlau, 1831. I. 39. l. visszásan értette e helyet, az „in philosophos“ kitétel által eltévesztette, melyet „contra philosophos“sal egyjelentésűnek vett. Plautusnál (Most. I. 3. 82.) olvassuk: si quid tu in illum bene voles loqui, id loqui licebit. Ciceronál, Brut. 43, 160. hasonló értelemben véte-
tik az „in“: „exstat in eam legem senior oratio.“

²⁶⁾ Plato, az állodalomról, I. 347. C.

²⁷⁾ Chremes, egyik személye Terentius Heautontimorumenos (önkinzó) című vigjátékának. E verssel: „homo sum, humani nihil a me alienum puto“ mentegeti magát Chremes Menedemus irányában (I. l. 24.), ki őt arról vádolta, hogy mások

Miután azonban minnenmagunk előnyeit és bajait inkább érezzük, mint másokéit, melyeket mintegy nagy távolságból szemlélünk: máskép ítélünk azokról, máskép magunkról. Ez okból helyes azok rendszabálya, kik tiltják cselekednünk, miről kétségünk van, ha méltányos-e vagy méltánytalan. Mert a méltányosság önmagától világlik előnkbe; a kétség az igazságtalanság némi sejtelmére mutat.

X. De gyakran olyas viszonyok jönek közbe, midőn azon cselekvények, melyek az igazságos, s mint mondani szoktuk, a derék emberhez kiváltképen méltók, például: visszaadni a letéteményt, szavunkat állani, — megváltoznak és ellenkezőkké válnak; néha a valóság és hűség szabályainak átlépését és megszegését kívánja az igazság. Ezen viszonyoknál amaz alapelvekre illik tekintettel lennünk, melyeket legelől felállítottam: először, hogy senkinek se ártsunk; másodsor, hogy a közhasznót előmozdítsuk. Ha ezek a körülményekkel változnak, változik a kötelesség is, s nem marad mindig azonagy. Megtörténhetik ugyanis valamely ígéretnél és szerződésnél, hogy teljesítése vagy annak, kinek ígérve volt, vagy annak, ki ígérte, kártekonny lenne. Mert ha Neptunus, mint a mesékben áll, Theseusnak adott ígéretét be nem tölti, Theseus nem fogott volna Hippolyt fiától megfosztatni. Három vágya között tudniillik az volt a harmadik, mint írják, melyet haragjában Hippolyt halála iránt kívánt, s melynek megnyerése őt a legnagyobb gyászba ejtette²⁸⁾. Nem kell tehát sem azon ígéreteket megtartani, melyek azoknak, kik ígéreteidet vették, nem hasznosok; sem, ha neked többet ártanak, mint a mennyi hasznukat látja

ügyeivel hivatlanul foglalkodik: „Chreme, tantumne ab re tuâ est otii tibi, aliena ut cures, eaque, nihil quae ad te attinent.“

²⁸⁾ L. Ovidius, *Metamorph.* XV. Euripides Hippolytusának 1349-dik verséhez a scholiasta jegyzetét. A mythus szerint Neptun atyja volt Theseusnak, az athenei hősnek, ki hármat kívánt, hármat nyert meg isteni atyjától: hogy visszajölessen a Hadesből, hová barátját Pirithoust kísérte vala; hogy Minotaurus megöletése után a cretai labyrinthusból kibontakozhassék; hogy fia Hippolyt vesztszen el, kit a hazug gonoszság mostohája szerelmesének mondott.

a másik, kinek ígérted, nem kötelesség elleni dolog, a nagyobbat elejébe tenni a kisebbnek. Például, ha szavadat adtad valakinek, hogy mint ügyvéde a törvényszék előtt megjelenendő vagy, és időközben fiad súlyosan megbetegszik, nem volna kötelességszegés, ha ígéretedet meg nem tartanád; és inkább, kinek ígéretet tettél, az vétene a kötelesség ellen, ha panaszkodik hogy őt eserben hagyta. S van-e, ki nem látja, hogy azon fogadásokat nem kell megállani, melyeket felelem által kényszerítve, álnokság által rászedve, tőn valaki? Miért is majdnem mindnyáját a praetorok ítéletei, néhányát külön törvények is felbontják. Gyakran némi ármányból, a jog szerfelett furfangos, sőt gonosz magyarázatából is származik jogtalanság. Ez okból a tétel: „fő jog fő jogtalanság“ mármár mindenki szájában forgó közmondássá vált ²⁹⁾. Állodalmi ügyekben is gyakran követtetik el e vétség; szolgáljon például azon görög ³⁰⁾, ki harmincz napra köttetvén fegyverszünet az ellenséggel, éjjel pusztította a környéket, mert napokról nem éjelekről szólott a szerződés. Egyik földünk eljárása sem helyeselhető, ha áll, hogy Quintus Fabius Labeo ³¹⁾, vagy más valaki (mert csak hallo-másból tudom a dolgot), mint a senatus által Nola és Nápoly lakosaihoz határügyben küldött bíró, midőn a helyszínre érkeznek, mindkét féllel külön szólott: irigyek ne legyenek, ne kapzsiak, s vonuljanak inkább vissza, mint előre határukkal. Mindketten a szerint cselekedvén, középett hátramaradt egy dülő föld. És ő most határaikat azonkép szabta, mint magok mondták; a maradékot középpen a római népnek ítélte oda. Ez csalás, nem bíraskodás. És ilyes fogásokat kerülni kell minden dologban.

XI. Kell pedig néhány kötelességet azok irányában is

²⁹⁾ Terent. Heautontim. V. 48. Jus summum saepe summa est malitia. Culumella, I. 7. Summum ius antiqui summam putabant erucem.

³⁰⁾ Cleomenes, Lacedaemon királya, Kr. e. az ötödik század elején, az argivusokkali háboruban, l. Plut. Apophth. laeon.— Strabo, IX. 402, hasonló történetecskét említ a boeotiaiakkal háboruszkodó thraxokról.

³¹⁾ Róma építése után 571-ben (Kr. e. 183. b.) consul.

megtartanod, kiktől sérelmet szenvedtél. Mert van mérték a boszulásban és büntetésben. És nem tudom, valljon elégséges-e. ha az, ki sértett, igazságtalanságát megbánja, hogy mind ő ilyesmit utóbb ne kövessen el, mind a többiek sértésre hanyagabbak legyenek. Az állodalomra vonatkozólag pedig kivált a háboru jogait kell megtartani. Mert miután két neme van a vitának, alkudozás által az egyik, erőszak által a másik; és miután amaz sajátja az embernek, emez a barmoknak: akkor kell folyamodnunk az utóbbihoz, ha az előbbinek nem lehet hasznát venni. Tehát keil ugyan háborut viselni a végre, hogy sérelem nélkül békében élhessünk: de ha kivívtuk a győzelmet, kimélni kell azokat, kik háboru-közben nem voltak kegyetlenek, nem embertelenek. Így őseink a tusculanusokat, aequusokat, volsesusokat, sabinusokat, hernicusokat még a polgárság jogával is felruházták: ³²⁾ holott Carthagót és Numantiát többől kiforgatták ³³⁾. Sajnálom, hogy Corinthust is: de gondolom, volt okuk reá, főleg a hely kedvező fekvése miatt, hogy maga ez ne csábithassa újból hadviselésre a lakosokat. Meggyőződésem szerint, bizony, mindig békére kell törekedni, békére, melyben eselszövénynek nem adatik hely. Miben, ha szót fogadnak nekem ³⁴⁾, nem ugyan lehető legjobb karban, de valahogy mégis léteznék az állodalom, mely most meg van semmisítve. És valamint gondoskodnod kell arról, kiket fegyveres erővel meggyőztél, úgy azokat, kik letévén a fegyvert, a hadvezér kegyelméhez folyamodnak, még akkor sem kell visszautasítani, ha falaikat már megrendítette az ostrombak ³⁵⁾. E

³²⁾ Latiumi vagy Latiumhoz közel lakó népségek, kikkel a rómaiak történeteik régiebb korszakában háborut viseltek. V. ö. Cic. pro Balbo, 13. Livius, IX. 43, 45. X. 1.

³³⁾ Az ifjabb Scipio (afrie.) vezérlete alatt, amazt 146-ban, emezt 133-ban K. e.

³⁴⁾ Cicero itt főleg Pompejusra czéloz; leveleiben gyakran kel ki a pompejusiak haezszeszélye ellen; a második polgári háboru kitörésekor Pompejust s Caesart örömet kibékítette volna egymással. V. ö. Cic. pro Deiotaro, 10, 29.

³⁵⁾ A „jus fetiale“, a római hadi jog ellenére, melynek eredete, Ancus Martiusig, Numa unokájáig vezettetik vissza, s mely

tekintetben oly szigoruan ragaszkodtak a mieink az igazsághoz, hogy azok, kiknek a háboruban legyőzött városok és nemzetek magokat megadták, ősi szokáshoz képest ügyvédeikévé váltak.

Miben álljon háboruban a méltányosság, arról lelkismeretesen rendelkezik a római nép hadi joga. Ebből láthatni, hogy semmi háboru sem igazságos, hanem ha elégtétel-kívánság után nyitattott meg, vagy előbb üzenetetett és bejelentetett. Popilius³⁶⁾ hadvezér volt egy tartományban, seregénél Cato fia szolgált mint ujonez. Midőn pedig Popilius jónak látná, egyik legióját elbocsátani, elbocsátotta Cato fiát is, ki éppen ama legióban szolgált. Ez mindazáltal harcziás kedvében a seregnél maradt; és Cato most Popiliusnak ira: ha megengedi, hogy fia a seregnél maradhasson, kötelezze le őt egy második hadszolgálati esküvel, mert felmentetvén az első alól, jogosan nem harcolhat az ellenséggel. Ily roppant nagy volt a szabatosság a háboru megnyitásánál. Ugyanis fenvan még az öreg Marcus Cato levele Marcus fiához, melyben írja, miszerint tudomására jött, hogy ő, a fiu, elbocsátott a consul által; inti őt ennélfogva, ovakodjék részt venni az ütközetben, mert nem lévén katona, nincsen joga, az ellenséggel megvívni³⁷⁾.

XII. Hadd emlitem még e helytt, hogy eleink az ellenséget, kinek szabatos neve ez volna „perduellis“, „hostis“-nak

szerint kegyelmet csak az nyert, ki az ostromgépek, nevezetesen az aries, ostrombak alkalmazása előtt adta meg magát. V. ö. Caesar, de bello gall. II. 32. Liv. I. 24, 32. Dionys. Halic. II. 72. Jeles monographia e tárgyban az Ochsenbrüggené: *De iure belli et pacis Romanorum liber singularis*, Lipse, 1836.

³⁶⁾ Marcus Popilius vagy Cajus Popilius Laenas (l. Cic. Brut. 14), testvérek, amaz 173-b., emez 172-b. Kr. e. volt consul.— Ezen egész hely: „Popilius imperator . . . cum hoste pugnare“ a leirók által sokféleképp megroncsoltatott; vannak kik első, vannak kik második részét, vagy legalább ennek következő incisumát: „cum in Macedonia bello persico miles esset“, melyet mi is kihagytunk, a glossából becsempészettnek vélik.

³⁷⁾ V. ö. Plut. quest. Rom. 39.

Marc. Tull. Cicero.

hívták; a szó szelidségével enyhítették a dolog keménységét. Ők tudniillik „hostis“nak azt mondták, kit mi jelenleg „peregrinus“nak, idegennek hívunk. Bizonyítják ezt a tizenkét táblák ³⁸⁾, például e hely: „idegennel, „hostis“-sal szabott határnap“; és ez: „idegennel, „hostis“-sal szemben örökös a tulajdonjog.“ Képzeltetni-e nagyobb szelidséget, mint azt, kivel hadat viselsz, ily szende neven hívni? Igaz, hogy idő múltával keményebbé vált e név. Mert megszűnt idegent jelenteni, s kirekesztőleg annak számára maradt fenn, ki fegyvert visel ellenünk.

Akkor is ha uralkodásért versenygünk, ha dicsőséget háboruban keresünk, ugyanazon okoknak kell fenforogniok, mikről imént, mint a háboruk igazságos okairól szólottam. De azon háborukat, melyeknél az uralkodás dicsősége a cél, csekélyebb elkeseredéssel kell vinni. Mert valamint a polgártárs-sal másképp küzdünk, ha ellenség, másképp ha versenytárs; dicsőségért és méltóságért foly az utóbbikkal a viadal, életért és becsületért az elsőbikkal: úgy a celtiberekkel, cimberekkel ³⁹⁾, mint személyes ellenségekkel, annak eldöntésére, ki maradjon életben, nem annak, ki uralkodjék, viseltünk háborut; a latinusokkal, sabinusokkal, samnisokkal, poenusokkal, Pyrrhussal az uralkodásért viaskodtunk ⁴⁰⁾. A poenusok hitszegők voltak. Hannibal kegyetlen, a többiek igazságosabbak. Gyönyörűek Pyrrhus e szavai a foglyok szabadon-bocsátásáról ⁴¹⁾:

³⁸⁾ A római nép legrégebbi írott törvényei, melyek a decemvirek által szerkesztettek és 450-ben Kr. e. tizenkét ércztáblába vésvé, kihirdetettek.

³⁹⁾ A celtibereké — Spanyolországban — volt Numantia, melynek sorsáról Cicero már felebb szólott. V. ö. Flor. II. 17, 9 és 13. 18, 2. A cimberek Vercellinél 101-ben Kr. előtt az idősb Catulus és Marius által megsemmisítettek.

⁴⁰⁾ A poenusok, carthagoiak mindamellett megsemmisítettek. Cicero érzi, hogy a római nép magaviselete Carthago irányában nem felel meg az általa felállított elvnek; ez okon mentességül utána veti a szövegben a következő szavakat.

⁴¹⁾ Ennius szerint (ann. V.) Pyrrhus az epirusi király, 280-ban Kr. e. hatalmas versenytársa Rómának, e nyilatkozattal fogadta

„Nem kívánok aranyt, nem váltságdíjt kezeimből;
 Mint daliák nem mint uzsorások víva tusánkat,
 Vas nem arany legyen életben, legyen eszköz halálban.
 Engem vagy titeket szánt-e a sors uraságra,
 Válgék meg harezban. S halljátok tőlem egy uttal:
 A bátor, kinek éltét megkíméli az ütközet árja,
 Azt megkímélnem rabságtól, szent fogadásom.
 Ime vigyétek el őket ajándokul: Isten vélők.“

Valóban királyi s az aeacidák véréhez méltó mondat ⁴²⁾).

XIII. Ha egyesek, a viszonyok által kényszerítve, ígéretet tettek az ellenségnek, még ez esetben is kötelesek szavokat állani. Például, az első punicus háboruban Regulus, a poenusok foglya, midőn Rómába küldetett a foglyok kicserélése végett, s megesküdött, hogy visszatérend: megérkezése után először is úgy nyilatkozott a senatusban, hogy a foglyokat nem kell visszaadni; aztán midőn rokonai és barátai őt letartóztatni akarnák ⁴³⁾), kész volt inkább visszatérve elébe menni a halálnak, mint az ellenségnek adott szavát megszegni ⁴⁴⁾). — És ennyi elég a háborui kötelességekről.

Emlékezzünk meg továbbá arról, hogy a legalacsonyabb állásuak irányában is meg kell tartanunk az igazságot. Legalacsonyabb pedig a rabszolgák sorsa és állása, kikre nézve nem helytelen a rendszabály, mely azt akarja, hogy úgy bán-

Fabriciust, ki a senatus megbízásából a foglyokat visszaváltandó, nagy összeg pénzzel érkezett az epirusiak táborába.

⁴²⁾ Aeaacus, Jupiter ivadéka Aeginától, Pyrrhus öse, és igazsága miatt bíró a Hadesben, V. ö. Lucian. de luctu.

⁴³⁾ V. ö. III, 26, 27. Horatius ódái, III, 5, 15.

⁴⁴⁾ A hely, mely Cicero jelen munkájának legtöbb kiadásában következik: „Secundo autem punico bello — cum scelere approbavit“ a leghitelesebb kéziratokban hiányozik (l. Zumpt C. T. M. J. Ciceronis de officiis libri tres, Braunschweig, 1838. 68. l.); és Unger helyesen jegyzi meg: „von allen Stellen dieses Werks, deren Aechtheit anzuzweifeln man Grund hat, ist man bei keiner so glücklich wie hier, das Postulat der innern Gründe durch das Zeugniß aller Autoritäten befriedigt zu sehen.“

junk velök, mint béresekkal: követeljük szolgálataikat, és adjuk meg nekik az illő díjt.

Egyébiránt két módon történik igazságtalanság: vagy erőszak vagy esel által. A esel mintegy a róka természetének, az erőszak az oroszlánénak látszik megfelelni; mindkettő egyiránt nem illik az emberhez; de a esel nagyobb gyűlöletre méltó. Az öszves igazságtalanság legczégéresebb neme pedig azoké, kik, midőn leginkább csálnak, derék embereknek kívánnak látszani. — De már eleget mondtam az igazságról.

XIV. Most, tervemhez képest, a jótékonyaságról és bőkezűségről kell szólnunk, melynél semmi sem felel meg inkább az emberi természetnek, de mely sok ovatosságot igényel. Mert először is arra kell figyelmeznünk, hogy a jótékonyaság ne ártson sem azoknak, kiknek jót tenni vélekszünk, sem másoknak; aztán, hogy az akadozás vagyunkat ki ne meritse; végre, hogy jusson mindenkinek érdemeihez képest. Ezt kívánja az igazság, melyre mind e viszonyoknál tekintettel kell lennünk. Ugyanis, ki valakinek oly dologban jár kedvére, mely neki a haszon színe alatt kárára van, azt nem kell sem jótékonynak sem bőkezűnek, hanem veszedelmes hizelkedőnek tartani; és a ki egynek árt, hogy más iránt bőkezű lehessen, az szintoly igazságtalanságot követ el, mint ha idegen vagyont sajátítana magának. Vannak pedig nagy számmal, név szeriut a fényre és dicsőségre vágyók, kik az egyiket kifosztják, hogy legyen, mivel megajándékozniok a másikat. Vélik, hogy barátaik iránt jótékonyakul fognak tekintetni, ha őket bár mi módon gazdagítják. Ezen eljárás azonban, nem hogy kötelesség szerinti volna, lehető legnagyobb ellentétben áll a kötelességgel. Azon kell lennünk tehát, hogy olyatén bőkezűséget gyakorljunk, mely barátaink hasznára legyen, senkinek kárára. Ez okon, mit L. Sulla és C. Caesar tettek: a vagyonnak jogos birtokosaitól idegenekre szállítása, nem tartathatik bőkezűségnek ⁴⁵⁾. Mert igazság nélkül nincsen bőkezűség.

⁴⁵⁾ Lucius Sulláról l. alább II. 8. — Cajus Julius Caesar kivált az ugynevezett „bellum civileben“ Olaszországot s a tartományokat kifosztotta, hogy párthiveit a ragadmányokból gazdagithassa.

A második ovatossági pont, láttuk, abban áll: hogy vagyunk ki ne meritse az adakozás. Ugyanis, kik adakozóbbak akarnak lenni, mint mennyiben vagyonuk engedi, először abban vétenek, hogy igazságtalanok rokonaik iránt: mert az értéket, melyet a méltányosság ezek javára rendel fordítani, ezeknek hagyományozni, idegenekre szállítják. Aztán ilyes bőkezűségben rendesen némi rablási és csenési vágy rejlik, hogy legyen miből bőségesen ajándékozni. Látnivaló az is, mikép igen számosan nemannyira belső ösztönből bőkezűek, mint inkább némi dicsvágyból; hogy adakozásuk hire terjedjen, követnek el holmit, minek forrását inkább fitogtatásban, mint segítségi szándékban kelletik keresni. Ámde ilyes tettetés közelebb jár a hiusághoz, mint a bőkezűséghez, az erkölcsi jósághoz.

A harmadik pont, mit felállítottam, az volt: hogy a jótékonyagnál kiválogattassék az érdem. E szerint tekintetbe kell venni annak erkölceit, kinek jót akarunk tenni; továbbá, irántunk indulatját, a közelebb vagy távolabb viszonyt, melyben hozzá az életben állunk; végre a hasznos szolgálatokat, melyeket tőle vettünk. Kivánatos, t. i. hogy mindezen indokok együvé találkozzanak; máskülönben a nagyobb szám és nagyobb súly fog eldöntő erővel birni.

XV. Miután pedig nem tökéletes és nem is böles, hanem olyas emberek között élünk, kikkel okunk van megelégedni, ha az erény vonásait viselik magokon: világos, úgy gondolom, hogy egyáltalában senki sem méltatlan figyelmünkre, kiben az erény némi nyomai jelentkeznek; és hogy mindenkit annál inkább kell megkülönböztetni, mennél nagyobb mértékben diszlenek benne a szelidebb erények: a szerénység, az önmérséklés s azon igazság, melyről már sokat szólottam. Mert erő és bátorság a nem tökéletes, nem böles emberben rendesen tulságos tüzzel nyilatkoznak: amaz erények pedig, úgy látszik, inkább illenek a derék emberhez. Ennyiben kell tekintetbe vennünk mások erkölceit jótékonyágunknál.

Mások jóakarátát irányunkban mi illeti, e tekintetben első szabálya a kötelességnek: azokért tennünk legtöbbet, kik legnagyobb hajlammal viseltetnek irántunk. De a hajlamot nem ifjonezok módjára a szeretet holmi lángjához képest, hanem

inkább állandósága és változatlansága szerint kell megítélnünk. Ha érdemek forognak fenn, hol tehát nem tennünk de meghálálnunk kell a jót, kitűnő gonddal szükséges eljárunk. Mert nincsen sürgetősebb kötelesség, mint meghálálnunk a jótéteményt. Ha a kölcsönt, feltéve hogy lehet, nagyobb mértékkel rendeli visszaadni Hesiodus ⁴⁶⁾), valljon mint kell magunkat vett jótétemény alkalmával viselnünk? Nemde, utánozni fogjuk a termékeny szántóföldeket, melyek hasonlíthatlanul többet adnak, mint mennyit vettek volt? Mi nem késünk azoknak szolgálatokat tenni, kiktől jövődre hasznot remélünk: minőknek kell tehát magunkat azok iránt mutatnunk, kik már hasznunkra voltak! Ugyanis két neme van a bőkezűségnek: a jótétemény nyújtásában áll az egyik, viszonzásában a másik. Nyujtsunk-e, nem-e. jótéteményt, az hatalmunkban áll; de a nyújtottat nem viszonzni, az tilos a derék ember előtt, feltéve, hogy jogtalanság nélkül viszonzhatja.

A vett jótétemények között pedig különbséget kell tennünk. Semmi kétség, hogy a nagyobbikért nagyobb hálával is tartozunk. De e tekintetben mindenek előtt azt kell felvetnünk, mily érzellemmel, mily buzgósággal és vonzalommal viseltetett irántunk a jótévő. Mert sokan sokfélét tesznek, hebehurgyán, ész nélkül, vagy kórságos hajlamból mindenki iránt, vagy szívök rögtöni rohama, mintegy vész által, felizgatva; ilyes jótéteményeket nem kell oly nagyra becsülni, mint azokat, melyek az ész tanácsára, megfontolva és következetesen osztogattatnak. Egyébiránt mind a jótétemény-nyújtásnál, mind a jótétemény-viszonzásnál, ha különben hasonlatosok a körülmények, az a fő kötelesség, hogy mindenekelőtt azon segítsünk, kinek legnagyobb szüksége van segédre. A nagyobb szám épen ellenkezőleg cselekszik: mert kitől legtöbbet remélhetni, annak szolgálnak legelőször, még ha nem szorulna is rá, az emberek.

XVI. Az emberi társaság és kapcsolat pedig úgy fog legeslegjobban fentartatni, ha jótékonyságunkat mindenkivel azon kapcsolat foka szerint éreztetjük, melyben hozzánk áll. S most közelebbről akarom megvizsgálni, mik legyenek az emberi

⁴⁶⁾ *Εργα καὶ εἴμερα* (Munkák és napok) című versezetében;
(I. k. 347—349. v.)

közösség és társaság természetes alapjai. Első az, mely az összes emberi nem társadalmában mutatkozik. Köteléke az ész és nyelv, melyek tanítva, tanulva, közölve, vitatkozva és ítélve, egymással szövetkeztetik az embereket és némi természetes társaságba fűzik. S csakugyan semmi tekintetben sem különbözik természetünk inkább a barmokétól, melyeknek, mint például a lovaknak, oroszlánoknak gyakran bátorságot tulajdonítunk; de igazságot, méltányosságot, jóságot nem. Mert nincsen eszköz, s mert nem tudnak beszélni. Ez az emberi társaság legáltalánosabb értelemben; mindenkinek egyesülete mindenkivel. Elhez képest mind azon dolgok, melyeket közös használatra hozott elő a természet, közösekül tartassanak; olykép mindazáltal, hogy a hol törvények és polgári jogszabályok határokat szabtak, ott tartsuk magunkat a törvényekhez eljárásunkban; a többivel úgy bánjunk, mint a görög közmondás tartja, mely szerint „barátok között legyen közös minden“ ⁴⁷⁾. Nézetem szerint pedig valamennyi emberrel közösök azon dolgok, mik ama nemhez tartoznak, melyből Ennius egyet említett, s melyre széltilben alkalmaztathatik mondása:

Ösvényt, ki tévelygőnek nyájasan mutat,

Saját világából világot gyújt amannak,

S nem vesz fényéből mécse, bár meggyújtotta másét.

Ezen példából eléggé tűnik ki szabálya: megadnunk, még az ismeretlennek is mindent, mit magunk kára nélkül nyújthatunk neki. Innen származnak emez általános parancsok: hadd merítsen mindenki a folyó vízből; kinek kedve tartja, tüzeit meggyújthatja a tiednél; adjunk becsületes tanácsot a tanácskérőnek; — megannyi dolgok, melyek hasznosok a vevőnek, nem terhesek a nyújtónak. Miért is éljünk velők magunk, de egyszersmind nyújtunk belőlök valamit a közjónak. Minthogy azonban az egyes ember vagyona kicsin, a szűkölködők száma pedig végtelen, szükséges a mindenkinek nyújtó bőkezűséget az Ennius által vont határra szorítani: „s nem vesz fényéből mécse;“ hogy módunk maradjon, önnöneink iránt jótékonyoknak lennünk.

⁴⁷⁾ Pythagoras mondása: κοινὰ τὰ φίλων. V. ö. Aristoteles, Pol. II. 3.

XVII. Tudniillik több a fok az emberi társaságban. Mert elvonatkozva ama határtalan társadalomtól, van egy szűkebb azok között, kik ugyanazon néphez, nemzethez, nyelvhez tartoznak, mely utóbbik az emberi társaság fő köteléke. Még bennsőbb viszony azoké, kik azonegy állodalom polgárai. Vajmi sok az, mi mindnyájokkal közös: forum, templomok, tornáczok, utak, törvények, jogok, ítélőszékek, szavazások; továbbá társalkodás s ismeretségek; végre üzlet és kereskedelmi viszonyok, melyekben sokakkal állanak sokan.

És még szorosabb a rokonok közötti társas kötelék. Mert az emberi nem ama megmérhetlen társadalma egymástól különváló kicsi körökbe zárkozik általa. Közös levén valamennyi élő lénnyel a nemzés természetes ösztöne, a társaság első fokát maga a házasság képezi; másodikát a gyermekek; így keletkezik a család, melyben közös minden. Ez a község csirája, és mintegy ültetvénye az állodalomnak. Következik a testvérek közötti társaság, azután az unokatestvéreké és gyermekeiké, kik, mert valamennyien már nem férnek meg egy házban, más házakba, mintegy gyarmatokba költöznek. Következnek újabb házasságok és sógorságok, s innen még több rokonok. Ezen elágozás és szaporodás útján keletkezik az állodalom. A vérrokonság kölcsönös hajlam és szeretet lánczával köti össze az embereket. Mert nem csekély dolog azonegy ősi emlékekkel birnunk, azonegy isteni tiszteletben részt vennünk, közös temetőbe jutnunk.

De valamennyi társaság között nincsen jelesebb, nincsen szilárdabb, mint a barátság, mely jellemre hasonlatos, derék embereket egymáshoz fűz. Mert ama gyakor izben említett erkölcsi jó megindít minket akkor is, ha másban szemléljük; s annak barátjaivá teszen, kiben látjuk, hogy megvan. És noha mindenik erény magához vonz bennünket, szeretetet eszközölván azok iránt, kikben feltaláljuk, mégis kivált az igazság és bőkezűség birnak e tulajdonnal. De semmi sem képeesebb szeretetet maga iránt gerjeszteni és fentartani, mint becsületes magaviselet hasonlatossága. Mert kikben azonegy hajlamok és törekvések vannak, azok egymásban ugy győ-

nyörködnek, mint önnönmagokban; s innen ered, mit Pythagoras kíván a barátságban, hogy egy váljék többekből. ⁴⁸⁾)

Nagy értékkel bír azon szövetkezet is, mely innen s tullan adott-vett jótéteményekből keletkezik. Ezek ha kölesnösek s ha nem nyomasztók, szorosan fűzik egymáshoz a feleket.

Azonban bár merre forduljon eszünk, szívünk, ninesen fontosabb, ninesen drágább valamennyi társaságok között annál, melyben az állodalomhoz áll mindenikünk. Drágák a szülők, drágák a gyermekek, rokonok, barátok: de az egy haza mindent foglal magában, mit megannyian szeretünk. Melyik derék ember vonakodnék érette meghalni, ha ezáltal hasznára lehet neki? Annál utálatosabb azok czudarsága, kik ezernemű gonoszágaikkal összetépték a hazát, s ezt tönkre tenni ügyekeznek, vagy ügyekezének vala. ⁴⁹⁾) S ha együvé állítjuk és összehasonlitjuk, ki iránt vagyunk leginkább lekötelve, legeslegelől a haza s a szülék fognak állani, kik a legnagyobb jótéteményekkel kötöttek le bennünket. Következnek a gyermekek s az összes ház, mely bizodalommal csak reánk tekint, s melynek mi vagyunk egy menedéke; aztán a velünk egyetértő rokonok, kikkel rendesen közös sorsban osztakozunk. Ez okon kivált azok szükségait tartozunk fedezni, kiket ime megneveztünk; közös élet ellenben, társalkodás, tanács, beszélgetés, intés, vigasztalás, néha szemrehányás is megannyi dolgok, melyeknek kivált barátságban van helyök: az pedig a legcépebb barátság, mely a jellemek hasonlatosságán alapszik.

XVIII. De mindezen kötelességek teljesítésénél kivált arra kell ügyelni, hogy kinek mire van leginkább szüksége, és hogy ki mit érhet el nélkülünk, mit nem. Ehez képest meghittségünk fokozatai nem fognak mindig a többi viszonyokkal együvé találkozni: és vannak kötelességek, melyekkel az egyiknek inkább tartozunk mint a másiknak. Így például, takar-

⁴⁸⁾) Midőn Pythagoras kérdeztetnék, mit jelent e szó „barát,“ válaszóla: „ἑταρος ἐγώ,“ második énem. V. ö. Diog. Laërt. VII. 63. VIII. 10.

⁴⁹⁾) Emezek közt e helytt kivált Caesart érti Cicero, amazok közt Antoniust.

mány-gyűjtésnél a szomszédnak inkább fogunk segédére lenni, mint akár testvérünknek, akár barátunknak; holott peres ügyben hajlandóbbak vagyunk rokonunk és barátunk pártját fogni, mint szomszédunkét.

Ezt tehát és efféjét minden kötelességnél meg kell gondolni; s ilyesben tapasztalást és gyakorlatot szerezni magunknak, hogy kötelességeinket helyes számvetés által meghatározhassuk, s összeadás és levonás útján láthassuk, mi a maradék; innen aztán kiviláglik, mennyivel tartozunk kinek-kinek. Valamint sem az orvos, sem a hadvezér, sem a szónok, noha művészete szabályait magáévá tette, tapasztalat és gyakorlat nélkül valóban dicséretes dolgokat nem vihet véghez: úgy szabályokat adhatni ugyan a kötelesség teljesítéséről, mint ime magam is cselekszem, de a dolog fontossága megszokást kíván és tapasztalást. — Ennyi elég, úgy gondolom, az elkölesijónak, mint a kötelesség tárgyának, azon viszonyoktól származásáról, melyek az emberi társaságban gyökerezvék.

Tagadhatlan, hogy az erény s a kötelesség általunk felállított négy kútforrása közül a földi dolgokat lenéző, bátor és fellengős lélek tettei a legesillámlobbak. Azért becsmérlésnél nagyon is kezünkre van, ilyesmit mondanunk:

Ti, ifjakul, asszonyi szívvvel birtok, férfiéval ama szűz: ⁵⁰⁾
vagy ily valamit:

Salmacis add meg magadat, izzadság és vér nélkül. ⁵¹⁾

Ellenben a nagylelkű, bátor és fényes tetteket majdnem önkénytelenül mintegy nagyobb szájjal magasztaljuk. Innen van, hogy Marathon, Salamis, Plataea, Thermopylae, ⁵²⁾ Leuc-

⁵⁰⁾ Vos enim, juvenes, animum geritis muliebrem, illa virgo viri, — Lachmann szerint (Lucret. IV. 211.) trochaeusi septenarius ismeretlen költőtől. Kik Enniusnak tulajdonítják a verset, hexametert s hexameter-kezdetet látnak benne, s „enim” helyett „etenim”-et, „virgo” helyett „virago”-t olvasnak.

⁵¹⁾ Senarius, Enniustól. Salmacis, — e név itt gyáva helyett áll, — nymphája volt egy cariai forrásnak, mely gyengítő hatással birt. V. ö. Ovid. Metam. IV. 285.

⁵²⁾ Színhelyei nagyhirű győzelmeknek, melyeket a persákon vettek a görögök.

tra ⁵³⁾ a rhetorok küzdhelyei; innen, hogy a mi Coclesünk, ⁵⁴⁾ innen, hogy a Deciusok, hogy a Scipiók, Cneus és Publius, hogy Marcus Marcellus ⁵⁵⁾ és számtalan mások magasztaltatnak. Maga a római nép, főleg nagyság által tűnik ki. Az is tanúsítja a hadi dicsőség előszeretét, hogy nagyból katonai díszet látunk az emlékszobrokon.

XIX. De a lélek ezen fensége, mely veszélyekben és fáradalmakban mutatkozik, hibává leszen, ha nem szövetkezik igazsággal, ha nem a közjóért, hanem önhasznáért küzd. Ilyenkor nem hogy erény volna, nyersség biz az, melyben az emberi érzelemnek semmi nyoma. A stoicusok tehát helyesen határozzák meg a bátorság értelmét, mondván, hogy erény, mely a méltányosságért küzd. Miért is azok közül, kik a bátor névre ármány és gonoszság által tettek szert, dicséretet egyetlen egy sem szerzett magának. Igazságnélkül nincsen erkölcsi jó. Vajmi helyes Plato e mondása: Nemesak a tudományt, mely az igazság ösvényétől távol van, ravaszságnak kell inkább nevezni, mint bölcseségnek: hanem a veszélyre elszánt lélek is, ha önzés nem a közjó által buzdítatik, szemtelenségnek neveztessek inkább mint bátorságnak. ⁵⁶⁾ A bátor és nagylelkű férfitól tehát azt kívánom, hogy egyszersmind derék és egyszerű, a valóság barátja, távolról sem csalfa legyen: megannyi alkrészei az igazságnak. De bosszantó dolog, hogy a lélek ezen fensége és nagyságába akaratosság és szerfeletti uralkodásvágy szeretik magokat befészkelni. Mert mit Plato a Lacedaemo-

⁵³⁾ Itt verte meg Epaminondas 371-ben Kr. e. a spártaiakat.

⁵⁴⁾ Horatius Cocles, 506-ban Kr. e. a Janiculumot Rómával össze kötő tiberi hid oltalmazója Porsenna ellen.

⁵⁵⁾ A Deciusok, atya és fiu, feláldozták magokat a hazáért, sereg nélkül rohanván meg az ellenséget, amaz 340-ben, emez 297-ben Kr. e. Cneus és Publius Scipio, testvérek, kik 212-ben Kr. e. Carthago ellen Spanyolországban elhullottak; Publius, atyja volt az idősb Africanusnak, Marcus Claudius Marcellus Hannibalt Nolánál megverte, Syracusát bevette; elesett 208-ban Kr. e. mint poenusi les áldozata.

⁵⁶⁾ Cicero itt Platónak két helyéből egyet csinált: Menexenus 246. D. és Laches 197. C.

niakról mond, ⁵⁷⁾ hogy egész lényegök lángol a győzelemvágytól, azt itt is alkalmazhatni. Mennél inkább tűnik fel bátorság által valaki, annál inkább akar valamennyi közt első, sőt egy-maga lenni. Nehéz pedig, ha mindenkit felül akarsz mulni, megörzened az egyenletességet, mely az igazság főkelléke. Miért is sem okoknak, sem köz- és törvényes jognak nem akarják magokat alávetni; az állodalomban vesztegetéshez és pártoskodáshoz nyulnak, hogy minél nagyobb befolyásra teheszenek szert, hogy inkább erőszak által mások felett, mint igazságosan másokkal egy sorban álljanak. De minél nehezebb az egyenletesség megőrzése, annál dicsőségesebb. Mert nincsen viszony, melyből szabad volna kifelejtenünk az igazságot. Tehát nem ki sérelmet okoz, hanem ki sérelmet gátol, őt kell bátornak és nagylelkűnek tartani. A való és böles léleknagyság pedig az erkölcsiséget, mely felé természeténél fogva legkivált törekszik, tényekbe nem hirnévbe helyezi, és inkább lenni akar első, mint látszani. Mert ki a tudatlan sokaság előítéleteinek hizelkedik, azt nem kell a nagy férfiakhoz számlálni. A dicsvágy egyébiránt épen a legbátrabb férfiakat legeslegkönnyebben bírja igazságtalan dolgok elkövetésére. Ez csakugyan sikamlós egy pont; mert alig találkozik valaki, ki a felvállalt terhekért s a kiállott veszélyekért, mintegy munkabérül, dicsőséget nem kívánna.

XX. A bátor és nagy lélek kivált két dologban tűnik ki: először a küldolgok lenezésében, mely azon meggyőződésen alapszik, hogy az embernek csak azt kell csodálnia, ohajtania, kívánnia, a mi tisztességes s illedelmes; és semmi ember, semmi szenvedelem, semmi sors előtt meg nem buknia. A második abban áll, hogy a felebb mondott gondolkodásmód által kalauzoltatva, nagy és kivált hasznos, de egyszersmind rendkívül nehéz, fáradalomakkal, és mind az életet, mind az élet sokféle javait érő veszélyekkel teljes tetteket vigyünk véghez. Miden fény, dicsőség és minden haszon e két dolog utóbbikában rejlik: az alap ellenben s az ok, mely nagy embereket terem, az elsőbbikben. Mert ezen gondolkozásmódon sarkal-

⁵⁷⁾ Laches, 182. E.

lik az erő, mely felmagasztalja a lelket, s megvetteti vele a világi dolgokat.

Ezen érzelem pedig ismét kétféleképp nyilatkozik: azáltal, hogy jót csak az erkölcsiségben látunk; s hogy minden szenvedelemtől mentek vagyunk. Mert egy részről bátor és nagy lélek jelensége, azt, mi a nagy többség szemében rendkívüli értékkel bír, fel sem venni, s változatlan és szilárd elvek alapján megvetni; más részről ép lélekre és nagy következeteségre mutat, a keserű dolgokat, minő sok és sokféle fordul elő az emberi életben és sorsban, elviselnünk a nélkül, hogy természetes álláspontunktól vagy a bölcsnek méltóságától eltérjünk. Már pedig ellenmondást foglalna magában, hogy kit a félelem meg nem buktat, azt megbuktassa a vágy; hogy kit a fáradalom meg nem győzött, azt meggyőzze a kéj. Miért is mind ettől óvakodnunk kell, mind eloltanunk a pénzsomjat. Mert semmi sem tűnteti ki inkább a szük- és kislelkűséget, mint a kincsek szeretete; semmi sem dicséretesebb és nemesebb, mint megvetni a pénzt, ha ninesen, játékonyságra és bőkezűségre fordítani, ha van. Óvakodnunk kell a dicsvágytól is, mint felebb mondtam. Mert aláássa a szabadságot, melyért egész erővel küzd a nagylelkű ember. A főhatalom után sem kell törekedni; sőt azt néha el sem kell fogadnunk, olykor letennünk.

Ésminden szenvedelemtől menteknek kell lennünk, vágytól és félelemtől, bánattól és féktelen örömtől, haragtól egyiránt; hogy a lélekben meglegyen ama nyugalom és biztosság, mely állhatatosságot ad neki és méltóságot. Vannak pedig és voltak sokan, kik ezen léleknyugalom után törekedve, visszavonultak a közügyektől, s a tétlenségben kerestek menedéket. Közöttök a leghíresebb, jelesnél jelesebb bölcsészeken ⁵⁸⁾ kívül néhány komoly és méltóságos férfiú, ⁵⁹⁾ kik sem a nép, sem a hatalma-

⁵⁸⁾ Plato, Pythagoras, Anaxagoras, Zeno stb.

⁵⁹⁾ Semmi kétség, hogy Cicero itt első sorban Pomponius Atticust érti; de M. Piso, 61-ben consul, is eszébe jöhetett, kiről más helyütt (Brut. 67.) ezt írja: laborem forensem non diutius tulit, quod hominum ineptias ac stultitias, quae devorandae nobis sunt, non ferebat, iracundiusque respuebat.

sok eljárását nem tudták elviselni, kik részben telkeiken éltek, házi ügyeikben gyönyörködve. Czéljok azonagy volt a királyokéval: semmire sem szorulni, senkinek sem engedelmeskedni, élvezni a szabadságot, mely abban áll: hogy tetszésed szerint élhess.

XXI. A hatalom után ahitozók s a tétlenek, kikről szóltam, közös czél felé törekednek; de azok úgy vélik elérhetni, ha nagy befolyással bírnak: ezek, ha megelégednek a magokéval és kevéssel. E két nézet közül egyet sem kell épen megvetni; de könnyebb és biztosabb, és másokat kevésbé sujtó vagy terhelő a tétlenek élete: ellenben gyümölcsözőbb az emberi nemre nézve, s dicsőség és tekintély elnyerésére alkalmasabb azoké, kik az állodalomnak és nagy dolgok végrehajtásának szentelik magokat. Kik tehát jeles észszel művelik a tudományt, s e miatt nem vesznek részt az állodalmi ügyekben, talán szinugy menthetők, mint azok, kik vagy egészségi gyengélkedés, vagy más valamely fontosabb ok által akadályozva, visszavonulnak az állodalomtól, a közigazgatás hatalmát és dicsőségét másoknak hagyván. Kik pedig, nem lévén ilyes indító okuk, hirdetik, hogy ők azt, mit a nagy többség bámul, a had és béke hivatalait lenézik, azok, úgy hiszem, dicséretet nem érdemelnek, roszallást igen. Mennyiben a dicsőséget megvetik és semmibe veszik, nézetöket bajjal lehet nem helyeselni: de ők a munkától és fáradalomtól, a megbukott és elutasított indítványok némi moeskától és gyalázatától látszanak félni. Mert vannak emberek, kik az ellentétekben nem igen maradnak hivek magokhoz: megvetik a legszigorubbán az érzéki gyönyört, de puhácskák a fájdalomban; nem gondolnak a dicsóséggel, de a gyalázatot nem képesek kiállani. Ilyesmben kevés a következetesség. Kit tehát a közügyek viselésére szükséges adományokkal felkészített a természet, az törekedjék haladéktalanul hivatalt nyerni, a közügyekben eljárni. Máskülönben nem kormányoztathatik az állodalom, nem nyilvánulhat a léleknagyság. S kik tetteleg részt vesznek a közigazgatásban, azoknak nem kevésbé, mint a bölcsésznek, sőt talán még nagyobb mértékben szükséges mind a léleknagyság, mind az emberi dolgok többször említettem lenézése, mind a kedély nyugalma és biztossága: ez esetben aggatódzás nélkül,

méltóságosan és következetesen fognak élni. A bölesészeknek jobb dolguk van e tekintetben, mert életök kevesebb felszint nyújt a sors csapásainak, s mert kevesebb szükségök van; ugy azért is, mivel szerencsétlenség esetében nem eshetnek oly nagyot. E miatt az államférfiak nagyobb lélek-izgalmakat szenvednek, s fáradozniok is inkább kell ügyeik körül, mint a visszavonultságban élőknek; miért is nagyobb mértékben szükséges nekik a léleknagyság, s az aggályok alóli felmentettség. Vigyázzon egyébiránt az állodalmi pályára lépő, hogy ne csak a dolog tiszteles voltát tekintse, hanem azt is, ha bir-e képességgel a benne eljárásra. És ekkor ovakodjék, gyávaságból ok nélkül kétségbeesni, vagy bőszből magát elbizni. Minden ügyhez pedig, mielőtt hozzá nyulsz, szorgalmas előkészület szükséges.

XXII. Mivel pedig a nagy többség ugy vélekedik, hogy a hadi tettek nagyobb értékkel birnak, mint a beligazgatás ügyei, czáfolnom kell e nézetet. Tudniillik sokan gyakorta csak dicsvágyból keresték a háborut. És ezt rendesen nagylelkű és nagyszerű férfiaknál tapasztaljuk, kivált ha értenek a hadi tudományhoz, és háborura hajlamot éreznek magokban. De ha igaz ítéletet akarunk hozni, akkor a beligazgatás sok ügyei a hadiaknál nagyobbak és dicsőbbek voltak. Mert noha Themistocles méltán magasztaltatik, s neve fényesebb, mint a Soloné; és noha Salamisra, mint ama ragyogó diadal tanuságára történik hivatkozás, mely elsőséget érdemel Solonnak az areopagust alkotó böcs rendelete felett: ezt nem kevesbé dicsőnek kell itélnünk, mint amazt.⁶⁰⁾ Egyszer használt amaz, mindig fog használni az állodalomnak emez. Átala az atheneiek törvényei, általa az ősök intézkedései tartatnak fenn. Aztán Themistocles semmi tette sem hivatkozhatik, melylyel az areopagust támogatta: Solon pedig joggal mondhatja, hogy ő támogatta Themistoclest, mert a Solon által alkotott senatus

⁶⁰⁾ Themistocles, 480-ban Kr. e. Görögország megmentője Salamisnál, tengeri csatában, a persa Xerxes ellen. — Solon 592-ben Kr. e. Athene törvényhozója, s az areopagus nevű főbírószék alapítója vagy átalakítója. Cicero idejében még létezett az areopagus s főhatósággal birt Athenében.

tanácsából lőn viselve ama háboru. ⁶¹⁾ Pausaniasról és Lysander-ről ugyanezt mondhatni ⁶²⁾. Noha tetteik által Lacedaemon uralma külebb terjesztetett, mégis távolról sem mérkőzhetnek Lycurgus törvényeivel és intézkedéseivel. ⁶³⁾ Sőt épen ezeknek kell tulajdonítani, hogy seregeikben nagy volt a fegyelem s a bátorság. Én legalább nem hittem soha, sem ifjuságomban, hogy Marcus Scaurus Cajus Mariusnak — sem midőn már állodalmi ügyekben forogtam, hogy Quintus Catulus Cneus Pompejusnak megette áll. ⁶⁴⁾ Mert kevés súlya van a fegyvernek odakünn, ha nincsen bölcsesség itthonn. És Africanus, az egyiránt jeles férfiú és jeles hadvezér, Numantia elpusztítása által nem volt nagyobb hasznára az állodalomnak, mint ugyanakkor Publius Nasica, a magánpolgár, ki Tiberius Gracchust megölte. ⁶⁵⁾ Noha ezen tett nem tartozik szorosan a békeművek közé, mert harcziás természete is van, — mennyiben erőszakal és ököllet hajtattott végre — mégis az állodalmi bölcsesség

⁶¹⁾ V. ö. Plut. Themist. X.

⁶²⁾ Pausanias 479-ben Kr. e. a görög szövetséges had élén Plataeánál Boeotiában győzelmet nyert a persák felett. Lysander, spartai mint amaz, 406-ban Kr. e. Athene elfoglalása által véget vetett a peloponnesusi háborúnak, s tulsúlyt szerzett hazájának.

⁶³⁾ Lycurgus 880 körül Kr. u. Sparta alkotmányának nagynevű szerzője.

⁶⁴⁾ Marcus Scaurus 115-ben és 107-ben Kr. e. consul, híres szónok és államférfiú azon korszakban, melynek legjelesebb hadvezére, Jugurtha, a cimberék és teutók ellen Cajus Marius volt. Quintus Lutatius Catulus, 78-ban Kr. e. consul, kiről lásd Cic. pro lege Man. 20, s ki egyike volt Róma főállamférfiainak, midőn Cneus Pompejus Magnus a hadvezér borostyánát fűzte homloka körül.

⁶⁵⁾ Az ifjabb Africanus — Publius Cornelius Scipio Aemilianus — 133-ban Kr. e. Numantiát többől kiforgatta. Ugyanazon évben Tiberius Gracchus, ki indítványa által: hogy az állodalom telkei a plebejusok, a szegények között osztogattassanak ki, a patriciusok, a gazdagok neheztelését magára vonta, Publius Cornelius Scipio Nasica által megöletett.

cselekvénye volt, sereg közbenjövetele nélkül. Azon mondás tehát, melyet, mint hallom, a gonosz és irigy emberek szeretnek megtámadni, épen helyes:

A szónok tórája előtt hátráljon az érezmez. ⁶⁶⁾

Mert, hogy másokat ne említsek, nemde, midőn én az állodalmat kormányoztam, a fegyver hátrált a tóga előtt? Sohasem forgott nagyobb veszélyben az állam, de a nyugalom sem volt nagyobb soha. Intézkedéseim és gondoskodásom következtében rögtön kihullottak a vakmerő polgárok kezeiből, önmagoktól a fegyverek, és földhöz estek. Történt-e háboruban valaha ily nagy tett? melyik diadal mérkőzhetik vele? Mert előttem dicsekedhetem, fiam Marcus, ki örökölni fogod e dicsőséget és tetteimet utánózni. Annyi bizonyos, hogy Cn. Pompejus, a hadi érdemekkel bővülkedett férfiú, ezt nekem többek hallatára adta meg, mondván: miszerint hiába fogta volna harmadik diadalát kivívni, ⁶⁷⁾ hanem ha, köszönet állodalmi szolgálataimnak, még feltalálja a helyet, hol azt megüllhesse. Otthonn elkövetett bátor tettek nem állanak megettök a hadiaknak: sőt amazok még több munkát és fáradságot követelnek, mint ezek.

XXIII. Általában azon erkölcsi jó, melyet lélek nagyság és fennkölttség útján ügyekezünk elérni, a szellem, nem a test ereje által eszközöltetik. De gyakorlani kell a testet s oly karba helyezni, hogy a meggondolásnak és észnek az ügyvitelnél és kitűrésnél engedelmeskedjék. Azon erkölcsi jó pedig, mely jelen nyomozásunk tárgya, kirekesztőleg szellemi tevékenységen és gondolkodáson alapszik; és e tekintetben azok, kik az állodalom belügyeit kormányozzák, szintannyi hasznot hajtanak, mint azok, kik hadaiban járnak el. Miért is az első tanácsára gyakran egy vagy más háboru elmaradt vagy befejeztetett; de meg is üzentetett néha, mint, például, a har-

⁶⁶⁾ Cicero verse (de consulatu suo a III. d. könyvben), melyet önmagára alkalmazott, mert 63-ban Kr. e. Catilina és társai elnyomásaért a senatus köszönetét vette; s melyben ellenei Pompejus ellen szórt szitkot láttak. V. ö. Cic. in Pis. 30. Quintil. XI, 1, 44.

⁶⁷⁾ Diadalát a tengeri kalózok, Mithridates és Tigranes felett érte. 61-ben Kr. e. V. ö. Cic. Phil. II. 5. Pro lege Man. 21.

madik poenusi háboru, Marcus Catoéra, kinek tekintélye még halála után is eldöntő erővel birt. ⁶⁸⁾ Ez okon inkább észszel ügyekezünk győzni, mint fegyverekkel: de ovakodjunk, hogy ez ne annyira a háborutóli irtózatból, mint a haszon tekintetéből történjék. Háborut pedig ugy kell indítani, hogy a békénél egyebet ne látszassunk keresni.

A bátor és állhatatos férfinem fog veszély közben megzavarodni, nem fog jajveszékelve tovább állani, mint mondani szokás, hanem lélekjelenséggel és meggondolással fog eljárni, el nem térve az ész ösvényétől. Ez a bátorság feladása; a nagy ész pedig, előre látni a jövőndőt, s olykor eleve határozni meg, jobbra balra mi történhetik, s mit kell tenve, ha ez vagy amaz bekövetkezendett; szóval, meg nem engedni, hogy majdan mondani kellessék: ezt nem gondoltam volna. ⁶⁹⁾ Ezekhez nagy és fenséges lélek kívántatik, eszélyébe és belátásába bizó. Ellenben nyakra, főre megütközni, s amugy ököllel küzdeni az ellenséggel, nyers és majdnem baromi dolog: de ha ugy kívánja a szükség s a körülmények, vívnunk kell ököllel is, és a halált elébe tenni a szolgaságnak, a gyalázatnak.

XXIV. Városok felforgatásánál, kifosztásánál főtekinetet arra legyen, hogy hebehurgyán, kegyetlenül semmi se történjék. Nagy emberhez illő dolog, lázadásnál büntetni a vétkeket, kimélni a tömeget, és bármily sorsban joghoz, erényhez ragaszkodni. Valamint pedig felebbi jegyzetem szerint találkoznak, kik a hadi tetteket elébe teszik az állodalmi ügyeknek: ugy olysokra is akadhatni, nagy számmal, kik a veszélyes és tulságos czélzatokat fényesbeknek és nagyobbaknak tartják, mint a szerényeket és higgadtakat. Igaz, nem kell annyira kerülnünk a veszedelmet, hogy gyávának és félénkeknek látszassunk; de kerülnünk kell azt is, hogy ok nélkül

⁶⁸⁾ Marcus Cato a hadvezér, az államférfiu, a szónok, az író, meghalt 152-ben Kr. e. és három évvel Carthago elpusztítása előtt, melyet ernyedetlenül sürgetett, — censeo Carthaginem esse delendam.

⁶⁹⁾ Valerius Maximus, VII. 2, 2: Scipio Africanus turpe esse aiebat in re militari dicere: non putaram. V. ö. Cic. pro Lig. 10, 30; Seneca, de irá, II. 31.

magunkat veszélynek ki ne tegyük, mi a legeslegnagyobb eszelősség volna. Kövessük tehát szemben a veszélyekkel orvosaink eljárását, kik a kisebb betegeket gyenge szerekkel gyógyítják, de kik súlyosabb kórságoknál kénytelenek veszedelmes és kétes gyógymódokhoz nyulni. Vészt kívánni, ha csendes a tenger, eszelősség; a vésszel minden áron megvívni, bölcseség: kivált a az ügy szerencsés megfejtéséből több hasznot merítsz, mint kárt bukásából. Valamely vállalat végrehajtása pedig vagy azokra nézve veszélyes, kik vele foglalkodnak, vagy az állodalomra nézve. Még pedig másoknál az élet, másoknál a dicsőség és népszerűség forog veszedelemben. Magunk személyét előbb tehetjük ki veszélynek, mint az összes állodalmat; és készebbeknek kell lennünk, becsületünkért és dicsőségünkért megvívni, mint egyéb előnyökért. Sokan találkoztak, kik készek voltak nemcsak pénzüket, hanem vérüket is ontani a hazáért, de kik nem tűrték, hogy dicsőségek bármi parányi csorbát szenvedjen, még akkor sem, midőn úgy kívánta a haza. Így Callicratidas,⁷⁰⁾ ki mint a lacedaemoniak vezére a peloponnesusi háboruban sok dicső tettet követett el, de végre mindent összerontott, vonakodván azok tanácsát követni, kik úgy vélekedtek, hogy a hajósereget az arginusi szigetekről vissza kell vonni, s hogy nem kell megütközni az athenieikkel. A lacedaemoniak, válaszolva, más hajóseregbe tehetnek szert, haamazzt elvesztették: ő nem szökhetik meg beestelenség nélkül.⁷¹⁾

Ezen csapást egyébiránt még elviselhették a lacedaemoniak: gyilkos volt az, midőn Cleombrotus⁷²⁾, félvén a meg-

⁷⁰⁾ Callicratidas az athenieket Mytilenénél tengeri ütközetben megverte, de röviddel utóbb (406-ban Kr. e.) Lesbos szomszédságában, Thrasybulus ellen, hajóit és életét veszítette.

⁷¹⁾ Callicratidas válasza Xenophon görög történetében (I. 6, 25.) ekkép hangzik: Sparta nem fog rosszabb lábon állani, ha én meghalok: szöknem pedig gyalázat volna.

⁷²⁾ Agesilaussal spartai király; 372-ben Kr. e. Leuctránál Boeotiában a thebaiak által megveretett, s maga is halva maradt a csatamezőn. Ekkor elhallgatott a gyanúsítás, mely őt az ellenség czinkosának hirdette.

szólástól. Epaminondással vakmerően megvívott, és a lacedaemoniak hatalmát összeroskasztotta. Mennyivel jobban eselekedett Quintus Maximus ⁷³⁾, kiről Ennius írja:

„Egy ember meg helyrehozá, mert húzavonó volt,

A közügyet, s mert a népszónál többre becsülte

A népjót. Most nőttön nő hőshire miatta.“

A beligazgatásnál is kerülni kell a hibát. Mert vannak, kik leghelyesebb nézeteket is, megszólástóli féltökben nem merik nyilvánítani.

XXV. Kik az állodalom kormányához fognak jutni, azok Plato két szabályára ügyeljenek; elsőben, ugy viseljék szívőkön polgártársaik javát, hogy összes eljárásukat reá irányozzák, önhasznukkal mit sem törődve; másodsor, hogy az állodalom összegéről gondoskodjanak, miszerint ha az egyik részt pártolják, magokra ne hagyassanak a többiek. ⁷⁴⁾ Mert valamint a gyámságot, ugy az állodalom kormányát is azok hasznára, kik reánk bizottak, nem a magunkéra, kik e tiszttel meg vagyunk bizva, kelletik vinni. Már pedig, kik a polgárok egyik részéről gondoskodnak, másik részét elhanyagolják, azok roppant veszedelmet hoznak az állodalomra: lázadást és meghasonlást. Történik, hogy mások a nép, mások a főbbek, kevesen az összesség barátjai gyanánt tűnnek fel. Ez nagy meghasonlást okozott az athenieieknél; a mi állodalomunkban pedig nemcsak lázadásokat, hanem vészes polgári háborukat egyszerűsmind. Ezeket a derék és lelkes polgár, kiaz első helyetakarjama-gának kiérdemelni az állodalomban, kerülni fogja és gyűlölni; ő, a nélkül hogy befolyást és hatalmat keresgélne, magát egészen az állodalomnak fogja szentelni, ennek összességéről ugy gondoskodván, hogy mindenkin segítsen. Hamis vádak által sem fog valakit meggyűlöltetni, vagy jó hírétől megfosztani, hanem igazsághoz és becsülethez olykép ragaszkodni, hogy azokat mindenki ellen megoltalmazza, és kész legyen inkább meghalni, mint az emlitem elvektől elállani.

⁷³⁾ Quintus Fabius Maximus a második punicus háboruban mint dictator kivált azáltal ejtette kárba Hannibalt, hogy mindenütt közetet gondosan kikerült. Innen mellékeve: Cunctator, a húzavonó.

⁷⁴⁾ Plato, az állodalomról, I. 343. A. és IV. 420. B.

A nagyravágás, a hivatal-vadászat végzetlenül nyomorúságos dolog, melyről igen helyesen mondja ugyancsak Plato ⁷⁵⁾: kik egymással versenygenek, melyikök igazgassa az állodalmat, azok eljárása hasonló a hajósokéhoz, kik a kormányrudért veszekednek egymással. Szintén az ő szabálya: ⁷⁶⁾ hogy elleneeknek azokat tartsuk, kik fegyverrel jönnek az állodalomra, nem azokat, kik saját nézeteik szerint akarják az állodalmat igazgatni. Ilyes vélemény-különbség létezett P. Africanus és Q. Metellus között, elkeseredés nélkül. ⁷⁷⁾

Azokra se figyelmezzünk, kik úgy vélekednek, hogy erősen kell neheztelni elleneinkre, kik e neheztelésben a lelkes és bátor férfiú egyik jellemvonását látják. Mert semmi sem dicséretesebb, nagy és jeles férfiúhoz semmi sem méltóbb, mint a kiengesztelődés s a kegyelmesség. Szabad népeknél pedig és jogegyenletességnél, azonfelül még simaságra és némi elzárkózottságra kell szert tennünk, hogy haszontalan és gyűlöletes roszkedvet ne nyilvánítsunk, midőn alkalmatlan látogatók vagy szemtelen kéregetők boszuságba hoznak. De ezen szelidség és kegyelmesség csak annyiban helyeselhető, mennyiben a közjó érdekében szigorhoz is nyúlunk, mely nélkül lehetetlen állodalmat kormányozni. Megrovástól és büntetéstől egyébiránt mindig távol legyen a gyalázat: s a büntető és megrovó nem saját, hanem az állodalom hasznát tartsa szemmel. Ovakodjunk attól is, hogy a büntetés ne legyen nagyobb a vétségnél, s hogy egy azon okból ne bűnhődjenek némelyek, és még csak számadásra se vonassanak mások. De büntetésnél legkivált tilos a harag. Mert ki haraggal lát a büntetéshez, az sohasem fogja azon mértéket tartani, mely középben fekszik a szerfelett sok és szerfelett kevés között, mely tetszik a peripateticusoknak, és joggal tetszik: csak ne dicsérnék a haragosságot, ne mondanák a természet üdves adományának. Ezt, bizonyára min-

⁷⁵⁾ Ugyanott, VI, 488, B.

⁷⁶⁾ Ugyanott VIII. 567, C.

⁷⁷⁾ Publius Scipio Africanus, az ifjabbik, és Quintus Caecilius Metellus Macedonicus, consul 143-ban Kr. e., amaz Carthago felforgatója, ez Andrisceus vagy Pseudophilippus diadalmas ellene.

denben vissza kell utasítanunk, s kívánatos volna, hogy azok, kik a közigazgatás élén állanak, a törvényekhez legyenek hasonlatosok, melyek nem haragból, hanem méltányból szabnak büntetést.

XXVI. Még szerencsében is, s ha akaratunk szerint történik minden, gondosan kell kerülnünk a gögöt, a negédet, az elbizakodást. Akár szerencsétlenségben, akár kedvező viszonyok között, megfélelkeznünk a mérsékről, gyengeségre mutat. Dicső dolog az egykedvűség valamennyi életviszonyban, mindig ugyanazon arcz, ugyanazon homlok, mint Socratesről és Cajus Laeliusról ⁷⁸⁾ olvassuk. Philippust a macedók királyát, tetteiben és dicsőségben fia felülmulta, de nyájasság és emberség dolgában megette maradt, úgy látom. Miért is az egyik mindig nagy, a másik gyakran fertelmes; és azok szabálya alkalmasint helyes, kik intenek, hogy mennél magasabban állunk, annál leereszkedőbbben viseljük magunkat. Panaetius beszéli, hogy hallgatója és barátja, Africanus, több ízben mondá: valamint azon lovakat, melyek a háboruk folytonos tusáiban elvadulnak, peczérekhez szokás adni, hogy megszeli-
dülvén, hasznukat vehessük: úgy a szerencsében féktelenné és elbizakodottakká vált embereket, mintegy az ész s a tudományosság iskolájába kell jártatnunk, hogy a földi dolgok gyarlóságát s a szerencse forgandóságát beláthassák. És épen a legnagyobb szerencsében kell leginkább barátaink tanácsát meghallgatnunk, s még nagyobb befolyást engednünk nekik, mint azelőtt. Ilyenkor attól is kell ovakodni, hogy füleinket meg ne nyissuk a hizelkedőknek, s általok el ne kábitassunk, mi könnyen történik. Mert olyasoknak hiszszük magunkat, kik dicséretre igenis méltók vagyunk. Innen számtalan vétségek származnak. A bőségben felfuvalkodott ember gyalázatosan megcsufoltatik, és tévedésből tévedésbe esik. De ennyi elég e tárgyról.

Annyit bizton állíthatni, hogy a legnagyobb és legbátrabb tetteket azok követik el, kik állodalmakat kormányoznak, mert a közigazgatás nagy tért nyit nekik, és töméntelen emberekkel hozza őket viszonyba. Vannak azonban s voltak vissza-

⁷⁸⁾ Consul 140-ben Kr. e., barátja az ifjabb Africanusnak.

vonultságban is lelkes férfiak nagy számmal, kik vagy nevezetes kísérleteket és felfedezéseket tettek, saját telkök határai között maradvá; vagy közép helyet foglalva el a bölesészek és államférfiak között, gazdaságukban gyönyörködtek, a nélkül hogy azt minden uton módon növelnék, vagy élvezetéből még önnöneikat is kizárnák, sőt barátjaiknak és az állodalomnak adva belőle, valamikor szükséges. E gazdaság elsőben is tisztességesen szerzett legyen, nem piszkos vagy gyűlöletes ipar által; aztán lehető legtöbbeknek, feltéve, hogy érdemesek, nyújtson hasznót; végre gyarapitassék értelmes eljárás, szorgalom és tarkarékosság által, nem is tékozlásra és fényüzésre, hanem bőkezűsége és jótékonyásra forditassék. Ki e szabályokat megtartja, az fényben, méltóságosan és önnérzettel, de egyszerűen is, tisztességesen és emberbarátiilag élhet.

XXVII. Most az erkölcsi jónak még egyedül hátralevő azon részéről kell szólnom, melyben a szemérmesség, és az életet mintegy diszesítő mértékletesség és szerénység, általában a szenvedelmek lecsendesedése s a dolgok mérséke szemlélhetők. Ide tartozik az, mit deákul „decorum“-nak, illemnek mondhatni: mert görögül *πρέπον*-nak nevezetik. Ez lényegére nézve nem választathatik külön az elkölesítől. Mert a mi illik, az erkölcsi; és a mi erkölcsi, az illik. Miben álljon pedig a különbség illem és erkölcs között, azt könnyebb általlátni, mint magyarázni. Minden a mi illemes, t. i. az erkölcsinek következménye gyanánt tűnik fel. Innen látnivaló, mi illik nemcsak az erkölcsiség azon részében, melyről e helytt szólnom kell, hanem a három felebbiben is. Mert eszünkkel élni és beszédünknek ildomosan hasznát venni; a mit téssz, meggondolással tenni; és minden dologban a valót kiismerni és pártolni, az illik: ellenben, csodálni, tévedni, botlani, rászedetni, azonképen illetlen, mint hóbortosnak és eszelősnek lenni. Továbbá, minden a mi igaz, illemes; ellenben a mi igazságtalan, az valamint csunya, ugy illetlen. Hasonlókép van a bátorsággal a dolog. Mert a férfias és lelkes tett a férfihoz méltónak és illőnek látszik: az ellenkező pedig valamint csunyának, ugy illetlennek. Az illem tehát, melyről szólok, az erkölcsiséghez általában csatlakozik: és csatlakozik ugy, hogy nem mintegy rejtekben fel kellett keresnünk, hanem hogy szemünkbe szö-

kik. Mert minden erényben bizonyos valamit vehetni észre, a mi tetszik, s mit inkább gondolatban, mint valósággal választ-hatni külön az erénytől. Valamint a testi kellem és szépség el nem különíthető az egészségtől: úgy az illem, melyről szólunk, össze meg összeolvadt az erénnyel. de észben és gondolatban különválnak tőle.

Az illemes pedig kétféle. Mert van némi általános, mely minden erkölcsiségnél találhatik; és van más, ennek alárendelt, mely az erkölcsiség egyes részeihez tartozik. Az elsőbbit körülbelül így szokták értelmezni: illemes az, mi az ember fenségével összhangzik, mennyiben természeténél fogva a többi élő lényektől különbözik. Az általánosnak alárendelt fajt pedig úgy értelmezik, hogy illemesnek azt mondják, mi az ember természetével annyiban hangzik össze, mennyiben ön-mérséklet és higgadtság némi kellemes alakkal mutatkozik benne.

XXVIII. Hogy ez értetik alatta, látnivaló azon illemből, mely után a költők törekeshetnek, miről terjedelmesen szólni másutt szokás. Például, ha Aeacus vagy Minos ⁷⁹⁾ mondaná:

„Gyűlöljenek, nem bánom, fő, hogy féljenek“ vagy:

„Saját apjok szolgál sirul a magzatoknak,“

illetlennek látszanék, mert hallottuk felőlők, hogy igazságosak voltak. Ellenben, ha Atreus ⁸⁰⁾ mondja, megtapsoltatnak, mert a szerephez alkalmazott a beszéd. De a költők a szerepből fogják megítélni. kihez mi illik: nekünk pedig a természet maga mutatta ki szerepünket, magasan és kiválólag felettők a többi állatoknak. A költők, nagy levén a szerepek különfélesége, tekintettel lesznek arra is, hogy mi egyezik meg a hibás jelle-mekkel, mi illik hozzájuk; nekünk a következetességet, a mérséklet, a higgadtságot, a szemérmet szabta szerepekül a

⁷⁹⁾ Jupiter fiai, Rhadamanthussal bírák az alvilágban.

⁸⁰⁾ Mycenaei király. Agamemnon apja, testvérét Thyestest szám-üzte, mert ez az ő, Atreus, nejével, Aëropeval, tilos viszonyban állott. Utóbb színre kiengesztelődván a testvérek, Atreus a házasságtörésben nemzett két fiat étkül Thyestes elébe tálat-tatta. Erre vonatkozik az idézett versek közül a második, mely régi, talán Accius által szerzett tragédiából való.

természet. Szintezen természet arra is oktat bennünket, hogy magunkviselésében hanyagok ne legyünk embertársaink iránt. Látni innen, mi nagy terjedelme van mind azon illemnek, mely az erkölcsiséggel általában szövetkezik, mind annak, mely az erény külön mindenik nemével nyilatkozik. Valamint a szép test a tagok helyes összeillesztése által hat a szemre, s a kéz, melyet bennünk gerjeszt, éppen onnan származik, mivel valamennyi rész mintegy izletesen nyulik egymásba: úgy az életben kivilágló illem helyeslést ébreszt azokban, kikkel élünk, rend, és szóban, tettekben nyilvánuló következetesség s mérsék által. Kell tehát némi tiszteletet mutatni embertársaink nemcsak színe, hanem megannyia iránt is. Mert nem gondolni azzal, hogy mások mit tartanak rólunk, nemcsak elbizakodásra mutat, hanem valóságos elvetemedettségre is. Az igazság is tekintettel van az emberekre, de másképp mint a szemérmesség. Az igazság feladása: senkit sem sérteni; a szemérmességé: senkit sem botránkoztatni; főleg ez utóbbikban rejlik az illem lényege. Ezen fejtegetések után, gondolom, érteni fogjuk, miben áll az, miről mondjuk, hogy illik.

A belőle származó kötelesség, elsőben a természettel összhangzásra, a természet megőrzésére vezet bennünket. Ha ka-lauzul ezt követjük, sohasem fogunk eltévedni, s az egészséges belátás és eszély, az emberi társasághoz szabott viszonyok, a hatalmas, erős lélek ösvényein fogunk járni. De főffő jelentőséggel, az erkölcsi jónak azon részében bír az illem, melyet ime tárgyalok. Mert nemcsak a test természetyszerű mozgalmi, hanem még sokkal inkább a lélekéi érdekelnék helyeslést, ha t. i. szintén természetesek. Ugyanis kétféleképp nyilatkozik a lélek természete. Először a megkívánás által, melynek görög neve *δρμη*, mely az embert ide s tova ragadja; másodszor az ész által, mely tanítja és fejtegeti, mit kell tenni, mit kell kerülni. Az ész tehát parancsol, a megkívánás engedelmeskedik.

XXIX. Minden cselekvénytől távol legyen a hebehurgyaság és a hanyagság; és nem kell cselekedni semmit, minek helyes okát nem adhatjuk. Mert körülbelől ez a kötelesség magyarázata. Szükség pedig kieszközölnünk, hogy a kívánságok engedelmeskedjenek az észnek, hogy ezt sem meg

ne előzzék, sem lustaságból vagy gyávaságból megette ne maradjanak; továbbá, hogy csendesek legyenek, a lelket épen nem háborgatók. Mind azon tulajdonok, melyekből a következetesség, a mérsék alakul, innen fognak kisugárzani. Mert a mely kívánságok messzececskén barangolnak, és vágyból vagy félelemből mintegy tombolva, az ész által nem tartatnak féken, azok czélt, mértéket tévesztenek kétségkívül. Elvetik ugyanis, s elhányják a fegyelmet, nem engedelmeskedve az észnek, melynek a természet törvényénél fogva alá vannak vetve: nemcsak a lélek hanem a test is zavarba jő általok. Nézzük bár a haragvónak arculatját, vagy oly valakiét, kit akár vágy akár félelem izgatott fel, ki szerfeletti öröm miatt magán kívül van: arcz, szó, mozdalom, állás megváltozik mindnyájánál. Innen láthatni, (mert ideje tárgyunkhoz, a kötelességhez ismét visszatérni), hogy valamennyi kívánságainkat korlátozni kell és lenyügözni, hogy ébren kell tartani figyelmünket és gondoskodásunkat, miszerint hebehurgyán és vaktában, meggondolás nélkül és hanyagul semmit se cselekedjünk.

Mert nem kell hinni, hogy a természet, midőn nemzettünk, játékra és tréfára szánt bennünket: sőt inkább komolyságra s fontosabb foglalkodásokra. Szabad ugyan játékot és tréfát is élveznünk, de valamint az álmodást a nyugalom egyéb nemeit, csak akkor, ha a fontos és komoly dolgoknak eleget tettünk. S maga a tréfa ne legyen nyers és szemtelen, hanem nemes és mulatságos. Mert valamint a gyermekeket nem hatalmazzuk fel általában a játékra, hanem egyedül olyaténra, mely nem vét az erkölcsiség ellen: úgy magából a játékból a nemes természet némi sugara világolják ki. Általában két neme van a tréfálásnak: az egyik alacsony, pajkos, szemtelen, trágár; a másik csinos, izletes, elmés, dévaj. Ilyessel nemcsak a mi Plautusunk ⁸¹⁾, és az atticusok régi comoediája, hanem a socratesi bölcsészek iratai is telvék. Aztán vannak többféle személyektől elmés ötletek, mint például az öreg Cato által gyűjtöttek, e czim alatt *ἁπορρηγμένα* ⁸²⁾. Könnyű dolog tehát megkülönböztetni a ne-

⁸¹⁾ Marcus Accius Plautus a római comicusok között a legelmésőbb; meghalt 183-ban Kr. e.

⁸²⁾ Cato, a censor, ki mindig és mindig Carthago kifogatását ta-

mes tréfát a póriastól Amaz, ha a maga helyén és idején tör-
ténik, méltó a munka után szórakozást kereső férfiúhoz, emez
még a tivornyázóhoz sem, ha csúf dolog piszkos szavakba ta-
kartatik. A játékban is némi mértéket kell tartani, hogy szer-
felett ki ne csapongjunk, s a kéjtől elragadtatva gyalázatba ne
essünk. A mi mezőnk ⁸³⁾ és a vadászat tisztességes játékpéldá-
kat nyujtanak.

XXX. A kötelesség körüli minden vizsgálatnál szükséges
folyvást szem előtt tartanunk, mennyire haladja felül az ember
természete a barmokat s több oktan állatokat. Ezek t. i. csak
az érzéki kéjt ismerik, s minden ösztönük arra van irányozva:
az ember esze ellenben nyer tanulásból és gondolkozásból táp-
lalatot; mindig vagy vizsgál valamit vagy teszen, látásban, hal-
lásban gyönyörűséget talál. Sőt még az is, ki nagyobb hajlam-
mal viseltetik az érzéki kéj iránt, feltéve hogy nem épen a bar-
mok fajából való (mert vannak, kik csak névre nem tettele-
sen is emberek), és ha némileg magasabbra tör, elrejtí bizony,
és eltakarja szemérmességéből a kéjvágyat, bármennyire so-
várog is utána. Innen láthatni, hogy a testi kéj nem felel meg
egészen az ember méltóságának, s hogy azt meg kell vetni és
elutasítani; az pedig, kinek szemében értékkel bír a kéj, tart-
son gondosan mértéket élvezete közben. Táplálatunk tehát és
testünk ápolása az egészség s az erő fentartását, s ne a kéjt
vegye czélba. Továbbá, ha latra vetjük, minemű jelesség és
méltóság van az ember természetében, meg fogjuk ismerni,
mily csúf dolog úszni a kéjben, s élni elpuhultságban és elké-
nyeztetésben: mily tisztességes dolog takarékosan, meghuzva,
szigoruan, józanul élnünk.

Fel kell ismernünk azt is, hogy a természet mintegy
kétféle jellemmel ruházott fel bennünket. Az egyik mindenki-
vel közös, mert mindnyájan birunk észszel s azon kitünő tulaj-
donokkal, mikkel a fenevadat megelőzzük, mikből az öszves
erkölcsiség és illem származik, s mikben nyomozgatnunk kell a

násolta, s kit az „antiqua virtus“ ajánlatossá tett Cicero előtt
még elmésségek dolgában is. Meghalt 149-ben Kr. e.

⁸³⁾ A marsmezőt érti, Rómának szórakozási és fegyvergyakorlati
terét. V. ö. Horatius ódáit, I. 8.

kötelesség feltalálásához az elvet. A másik az, mely külön jutott külön mindenikünknek. Mert valamint a testekre nézve nagy a hasonlatlanság, — látjuk ugyanis, hogy mások gyorsaságuknál fogva inkább futásra, mások erejöknel fogva inkább vivásra képesek; és hogy más alakban méltóság van, másban szépség: úgy a lelkek között még nagyobb a különféleség. L. Crassusban ⁸⁴⁾ és L. Philippusban ⁸⁵⁾ sok volt az elmésség: több még, de inkább mesterkelt, C. Caesarban, Lucius fiában ⁸⁶⁾. Szintez idétt pediglen M. Scaurusban és a fiatal M. Drususban ⁸⁷⁾ rendkívüli komolyság, C. Laeliusban ⁸⁸⁾ sok vidorság, barátjában Scipióban több nagyravágyás tehát kevesebb jókedv. A görögök között Socrates mint kedves és mulatságos és elmés társalkodó említetik, mint beszédközlő némi szinléssel élő ⁸⁹⁾, melyet ironiának hí a görög. Pythagoras ellenben és Pericles ⁹⁰⁾ főfő tekintélyre tettek szert minden vidorság nélkül. A poenusok között Hannibal, a mi hadvezéreink között Qu. Maximus ⁹¹⁾ híresek álnokságuk miatt; értettek hozzá: terveiket takargatni, hallgatni, szinlelni, lest vetni, célzataiban megelőzni az ellenséget. A görögök e tekintetben Themisto-

⁸⁴⁾ Lucius Licinius Crassus, meghalt 91-ben Kr. e., ő volt korának leghíresebb szónoka. V. ö. Cic. de orat. II. 54.

⁸⁵⁾ Lucius Marcius Philippus, consul 91-ben Kr. e. V. ö. Cic. de orat. II. 78. Brut. 47, 173.

⁸⁶⁾ Cajus Caesar, Strabo melléknévvel, aedilis 91-ben Kr. e. a mariusi zavargásokban Cinna rendeletére kivégeztetett. V. ö. Cic. Brut. 48, 177.

⁸⁷⁾ Scaurusról lásd a 64-dik jegyzetet. Marcus Drusus, szándékolt reformjai miatt 91-ben Kr. e. mint tribunus meggyilkoltatott.

⁸⁸⁾ Lásd a 78-dik jegyzetet.

⁸⁹⁾ Tudatlanokkal szemben magát még tudatlanabbnak szinlette, lesván az alkalmat, hogy tévedéseiket kimutathassa, s őket a kérdés és felelet formáiban oktathassa.

⁹⁰⁾ Athene nagynevű hadvezére, államférfia és szónoka; meghalt 429-ben Kr. e. V. ö. Plut. Periel. 5. Cic. de orat. III. 34.

⁹¹⁾ Lásd a 73-ik jegyzetet.

clest és pheraei Jasont ⁹²⁾ mindenki elébe teszik. Álnok és furfangos volt nagy mértékben Solon eljárása, ki hogy életét inkább biztosítsa és nagyobb szolgálatot tehessen az állodalomnak, magát örültnek tette ⁹³⁾. Vannak mások, kik ellentétben ezekkel egyszerűek és nyíltak, kik tilosnak tartják rejtekben, lesben működni: a valóság barátjai, a csalás ellenei. És ismét mások, kik mindent elszenvednek, kik készek mindenkit szolgálni, csak hogy czéljokat érjék, mint ezt Sullánál és M. Crassusnál tapasztaljuk ⁹⁴⁾. Furfangosság és kitérés dolgában elsőnek mondatik Lysander Lacedaemonból ⁹⁵⁾, ellentétének Calliocratidas, ki mindjárt Lysander után vezérlette a hajósereget. Van olyatén is, ki bármi hatalmas legyen, beszédközlőben úgy viseli magát, mintha közönséges ember volna, mit a Catulusokon ⁹⁶⁾, atyán és fiun, s Qu. Mucius Mancian tapasztaltam. Korosabbaktól hallottam, hogy P. Scipio Nasicaban ⁹⁷⁾ is meg volt e tulajdon; hogy ellenben atyja, az, ki Tiberius Gracchus veszett czélzatait megfenyítette, semmi nyájassággal nem birt a társalkodásban. Ilyes volt Xenocrates is a legkomolyabb bölcsész, s épen ez ok miatt nagy és híres. Vannak még szám-

⁹²⁾ Jason, pheraei tyrannus Thessaliában, megöletett 370-ben Kr. e. Álnokságáról tanuságot teszen Xenophon görög historiája. VI. 4.

⁹³⁾ V. ö. Plut. Solon. 8. Just. II. 7. Az atheneiek és megaraiak háboruban állottak egymással Salamis miatt. A háborut nagy mértékben sinlőn meg Athene, végzést hozott, hogy fejvesztés büntetése alatt senki se merje Salamis visszafoglalását inditványozni. Ekkor Solon magát örültnek tette, ének által dühre gyulasztotta az atheneieket és Salamist velők visszafoglaltatta.

⁹⁴⁾ Crassusról lásd a 23-dik jegyzetet. Sulláról ezt olvassuk Plutarchusnál: szokása volt mindazokat szolgálni, kiktől hasznót remélt.

⁹⁵⁾ Lásd a 62-dik jegyzetet.

⁹⁶⁾ A Catulusokról lásd a 39-dik és 64-ik jegyzeteket. Quintus Mucius Mancianról hallgatnak emlékeink.

⁹⁷⁾ Publius Cornelius Scipio Nasica, meghalt consul korában, 133-ban Kr. e.

talan más természet- és jellem-hasonlatlanságok, melyek azonban gáncsot épen nem érdemelnek.

XXXI. Maradjon mindenki a lehetőségig hű önsajátságaihoz, mennyiben nem hibásak, hogy annál könnyebben követhesse azon il`emet, melyről szólunk. Mert úgy kell magunkat viselnünk, hogy általában a természet ellen épenséggel ne vívjunk, sőt ennek megtartásával saját természetünket is kövessük, miszerint, ha vannak is fontosabb és jobb dolgok, törekvéseinket mégis magunk természetének mértékével mérjük. Mert hijáavalóság, pártot ütnöd a természet ellen, s oly valami után indulnod, mit el nem érhetsz.

Innen még világosabban tűnik ki, mi legyen amaz illem, t. i. semmi sem illemes Minerva akaratja nélkül, mint mondják: az az: a természet daczára és ellenére. És csakugyan, ha van, a mi illemes, illemesb dolog nem létezhetik, mint az öszves élet egyenlősége, s tehát az egyes cselekvényeké is; ezt pedig nem tarthatod meg, ha mások természetét utánozva, elhanyaglod a magadét. Mert valamint azon nyelven kell beszélénünk, melyet közelebből ismerünk, máskülönben azok módjára, kik görög szavakat zagyválnak beszédökbe, teljes joggal nevetségesekké fogunk tétetni: úgy cselekvényeinkbe és öszves életünkbe tilos idegenszerű dolgokat vegyítenünk. És a természet ezen különfélesége oly nagy jelentességgel bir, hogy néha az egyikre nézve kötelesség, magát halálnak adni ⁹⁸⁾ a másikra nézve ugyanazon ügyben nem kötelesség. Vagy talán más volt M. Cato ügye, más a többieké, kik magokat Caesarnak Afrikában megadták? Sőt a többiek talán gáncsoltattak volna, ha megölik magokat, mert életök szelidebb volt, jellemök hajlékonyabb: Catonak, mert a természettől hihetetlen komolysággal ruháztatott fel, mert ezt ernyedetlen következetességgel önmaga megszilárdította, s mert előre feltett s eltökélett szán-

⁹⁸⁾ Így vélekedett a stoa. Scipio álmában (de republ. VI. 8.) Cicero másképp nyilatkozik. Szükséges — így szól Africanus — a test hüvelyében hagynod lelkedet; mert tilos annak paransa nélkül, kitől nyeréd vala, távoznod az emberi életből, hogy ne látszassál az Isten által reád szabott emberi hivatásról megfeledkezni.

dékában megmaradt mindig, kötelessége volt, inkább meghalni, mint színről színre nézni a zsarnokot. Mennyit szenvedett Ulysses ⁹⁹⁾ ama hosszadalmas tévútjában, midőn asszonyoknak is szolgált (ha ugyan Circét és Calypsót ¹⁰⁰⁾ asszonyoknak mondhatni), midőn azon is volt, hogy társalkodásában mindenki iránt megelőző és nyájas legyen? Hazajövet pedig még a szolgák és szolgálók szidalmait is eltűrte, hogy azt, mit kívánt, teljesítve lássa elvégre ¹⁰¹⁾. Ajax ¹⁰²⁾ ellenben azok szerint, miket jelleméről olvasunk, inkább ezer halált szenvedett volna, mintsem hogy ilyeseket elviseljen. Melyeket szemlélvén, fel kell vetnünk, mindenikünk mily sajátságokkal bír, ezeket jól kiművelnünk és semmi kísérletet nem tennünk, mint illenék az idegenszerű. Mert mindenkihez az illik leginkább, mi leginkább sajátja. Ismerje ki tehát képességeit mindenki, s legyen mind jóságainak mind hibáinak szigorú bírója, nehogy több eszélylyel látszassanak bírni a színészek, mint mi. Ők ugyanis nem a legjobb, hanem a hozzájuk legalkalmazottabb műveket választják; azok, kik hangjukba biznak, az Epigonokat és Medust, kik tagjátékukba, Melanippát és Clytaemnestrát ¹⁰³⁾; Rupilius, kire még emlékezem, mindig Antiopát ¹⁰⁴⁾, Aesopus nem gyakran Ajaxot ¹⁰⁵⁾. Ilyesmire tehát ügyelni fog a színen a bohóc, és nem fog rá ügyelni az életben a bölcse? Mire legalkalma-

⁹⁹⁾ Ulysses, görögül Odysseus, ithacai király, Homer odysseájának főszemélye.

¹⁰⁰⁾ Mesés személyek az odysseában. Circe Ulysses kísérőit sertésekké változtatta; Calypso szerelmeivel Ulyssest egy egész évig magánál marasztotta.

¹⁰¹⁾ Hitvese, Penelope, kérőin boszut venni.

¹⁰²⁾ Homerus szerint Achilles után a legvitézebb görög Trója előtt, magaviseletére nézve mindig szenvedelmes.

¹⁰³⁾ Az epigonok, Melanippa és Clytaemnestra tragoediák Accius-tól, Medus tragoedia Pacuviustól, készítésök ideje 150 tájba esik Kr. e.

¹⁰⁴⁾ Antiope, tragoedia Pacuviustól, a főszerepet benne Cicero ifjúságában Rupilius vitte; t. i. a görögöknél, rómaiaknál az asszonyi szerepeket is férfiak játszották.

¹⁰⁵⁾ Aesopus, nagyhirű tragicus színész, Cicero barátja és oktatója

sabbak vagyunk, kivált abban kell dolgoznunk. Ha pedig valamikor a szükség olyasra kényszerít bennünket, mi nem felel meg képességeinknek, öszves buzgalmunkkal, elmékedésünkkel, szorgalmunkkal, azon kell lennünk, hogy abban, ha nem illemesen, legalább minél csekélyebb mértékben illetlenül járassunk el. Nem is kell oly annyira azon lennünk, hogy a jóságokat, melyek adományokul nem jutottak nekünk, elérjük, mint azon, hogy kimenekedjünk a hibákból.

XXXII. Ama két szerepekhez, mikről felebb szólottam, járul egy harmadik, melyet bizonyos események vagy a körülmények szabnak reánk: és még egy negyedik, melyet saját belátásunk szerint magunk veszünk magunkra. Mert királyságok, hadvezérletek, nemes születés, méltóságok, gazdagság, hatalom, és ezeknek ellentéteik az esemény adományai és a körülmények által intéztetnek el. Magunk pedig miféle szerepet akarunk játszani, az minnen akaratunktól függ. Mások tehát a bölcsészetre, mások a polgári jogra, ismét mások a szónoklatra adják magokat; sőt mindenik más-más erényben is akar kitünni. Kiknek atyáik vagy ősök valamiben megkülönböztették magokat, azok jobbára a dicsőség szintazon nemében ügykeznek kitünni, például Qu. Mucius, Publius fia ¹⁰⁶⁾, a polgári jogban, Paullus, Africanus fia ¹⁰⁷⁾, a hadi ügyekben. Vannak, kik az atyáktól öröklött dicsőséget megtoldják mással, mely sajátuk: például, éppen ezen Africanus a hadi dicsőséget szónoklattal tetézte ¹⁰⁸⁾, mit Timotheus, Conon fia ¹⁰⁹⁾, szintén csele-

a szavalásban (Plut. Cic. 5.). Ajax, tragoedia Enniustól vagy Livius Andronicustól.

¹⁰⁶⁾ Quintus Mucius, Scaevola melléknévvel, consul 95-ben Kr. e. hires jogtudós, Cicero tanítója. Atyja, Publius, 133-ban consul, kivált a „jus pontificium“-ban tűnt ki.

¹⁰⁷⁾ Az ifjabb Africanus adoptio útján jutott a Scipiók nemzetségebe, atyja Aemilius Paullus a pydnaei ütközet által 68-ban Kr. e. a macedoniai birodalmat tönkre tette.

¹⁰⁸⁾ V. ö. Quintil. XII. 10. 39.

¹⁰⁹⁾ Conon és Timotheus, athenei hadvezérek a peloponnesusi háboru után. Timotheus tanultságáról l. Cic. de orat.

kedett, ki hadi érdemben nem állva megette atyjának, ezen érdemhez még a tanultság és műveltség dicsőségét is csatolta. Történik olykor az is, hogy némelyek, felhagyván őseik utánzásával, saját tervet követnek: ez irányban legkivált azok szoktak fáradozni, kik homályos elődöktől származva, magasra törnek. Mindezt tehát meg kell gondolnunk és felvetnünk e kérdésnél: mi illik?

✂ Mindenek előtt pedig meg kell határozni, kik és mifélek akarunk lenni, még pedig az élet melyik nemében: minek megfejtése igen-igen nehéz. Mert az ifjuság zsengéjében, midőn az ítélő erő vajmi gyarló, mindenik azon életnemet választja magának, mely iránt legnagyobb előszeretettel viselkedik. E szerint szabott életnembe és pályára bocsátkozik, mielőtt megítélhetné, melyik legyen a legjobb. Mert mit Prodicus Herculeséről ¹¹⁰⁾ mondanak (ezt Xenophonnál olvashatni): hogy mihelyest ifjoncezvá vált (e korszakot rendelte kinek-kinek a természet leendő életpályája megválasztására), kiment a magányba, s ott leült, és huzamosan sokat töprenkedett, látván két ösvényt: a gyönyörét és az erényét, hogy melyiket volna tanácsosabb követnie, — ez talán megtörténhetett Herculessel, Jupiter ivadékával, nem velünk is, kik szabad tetzés szerint ezt vagy azt utánozzuk, s foglalkodását és eljárását követjük; nagyából pedig szüleink elvein indulva, megszokott életmódjokhoz vezetettünk. Mások a nagy tömeg véleményétől válnak függőkké; mit legszebbnek tart a többség, azt kívánják. Nehányan mégis, talán jó szerencséből, talán a természet kegyéből, talán atyáik által vezéreltetve, helyes életpályát követtek.

XXXIII. Azok pedig épen ritkák, kik vagy kitűnő nagyságu észszel, vagy rendkívüli tanultsággal és műveltséggel, vagy mindkettővel felkészítve, még idővel is birtak annak meghányására, minemű életpályát kellessék választaniok. Ennek meggondolása közben saját természetéből induljon ki min-

¹¹⁰⁾ A „Hercules a váluton“ című mythus szerzője Prodicus, Chiosból, egyike Görögország legnevesebb sophistáinak. Xenophon, Socrates tanítványa, mesterének nevezetességeibe, II. 1. iktatta a mythust.

denikünk. Valamint megannyi cselekvényeinknél, mint felebb mondatott, a külön mindenünkkel született jellem határozza meg az illemest: úgy még nagyobb szorgalmat kell az egész élet megállapítására fordítani, hogy annak öszves folyama alatt következetesek maradjunk magunkkal, és semmiféle kötelesség teljesítése közben ne sántítsunk. Miután pedig ez irányban legnagyobb befolyással van a természet, utána nyomban a szerencse: kell ugyan mindkettőre ügyelnünk az életnem választásánál, de mégis inkább a természetre. Ez sokkal szilárdabb és állandóabb, úgy hogy néha maga a szerencse, halandó gyanánt a halhatatlan természettel látszik vivni. Ki tehát élettervét mindenben saját, nem hibás természetneméhez arányzá, az maradjon meg állhatatosan mellette (mert ez illik leginkább), hanem ha netalán észrevenné, hogy tévedett az életpálya választásánál. Mi ha megtörténék (és csakugyan megtörténhetik), életmódunkat és viszonyainkat megváltoztatni szükséges. Ezen változtatást, ha kedvezők a körülmények, könnyebben és kényelmesebben fogjuk eszközölhetni; máskülönben lassacskán és fokról fokra történjék meg: valamint olyas barátságokat, melyek nem igen kellemesek és nem igen ajánlatosak, a bölcsék véleménye szerint illemesb lassacskán felbontani, mint rögtön ketté vágni. Ha pedig változás történt az életnemben, mindenkép azon kell lenni, hogy látszassék, miszerint azt helyes okból tettük legyen.

De miután felebb mondtam, hogy utánozni kell az ösöket, ez először annyiban szenved kivételt, mennyiben nem a hibákat kell utánoznunk. Aztán, ha a természet nem engedi, hogy valamelyikünk egyetmást utánozhasson (például, az idősb Africanus, ki Paullus gyermekét fiául fogadta, gyengélkedő egészsége miatt nem válhatott oly hasonlatossá atyjához, mint ez volt a magáéhoz ¹¹¹⁾), ha, mondom, nem leszen képes, pert vinni, a népet szónoklatával lebilincselni, hadat viselni: annyit mégis tennie kell, mennyi hatalmában álland; igazságos, hű, bőkezű, szerény, mértékletes legyen, hogy a mi hiányzik benne, kevésbé vétessék igénybe. A legjobb örökség pedig, melyet gyermekeikre szállíthatnak az atyák, mely jele-

¹¹¹⁾ V. ö. Cic. Cato maj. II, 35. Vellei. Patere. I. 10.

sebb bármely jószágnál, az tetteik és erényök dicsősége: ennek bemocskolása vétkekkel jár s a gyermeki kötelesség megszegésével.

XXXIV. Mivel pedig a különböző életkorokhoz nem aránylanak ugyanazon kötelességek, és mások az ifjakéi, mások az idősbekéi: ezen különbségről is kell valamit szólanom. Kötelessége tehát az ifjunak: tisztelni az idősbeket, s közülök kiválasztani a legjobbakat és legtisztasbket, kiknek tanácsára és tekintélyére támaszkodják. A zsenge kor tapasztalatlanságát támogatassa és vezérelje az öregek eszélye. Ezen időkort pedig kivált az érzéki gyönyöröktől kell távol tartani, s mind a lélek mind a test munkájában és kitürésében gyakorlani, hogy úgy a hadi mint a polgári tisztekben derekasan foroghassanak. Még akkor is, midőn gondjaikat elszélesztetni és magokat mulatni akarják, óvakodjanak a mértéktelenségtől, emlékezzenek meg a szemérmességről: ez könnyebben fog eszközöltetni, ha ilyes alkalmakkal idősbek is lesznek jelen. Az öregeknek pedig, nézetem szerint, ritkítaniok kell a testi munkákat, a lélek gyakorlatait még növelniök. Törekedjenek mind barátjaikat, mind az ifjuságot, mind kivált az állodalmat tanácsosal és eszélyyel a lehetőségig elősegíteni. És semmitől se óvakodják inkább az öregség, mint hogy bágyadtságnak és lomhaságnak ne engedje magát oda. A kiesapongás pedig ocsmány ugyan minden korban, de az öregségben legförtelmesebb; és ha még a fajtalanlás is hozzá járul, kettős a rosz: mert meggyaláztatik az öregség, és az ifjuság mértéktelensége szemérmetlenebbé válik.

Nem leszen itt helyén kívül, még a hivatalban levők, a magánszemélyek, a polgárok és az idegenek kötelességeiről szólni. Tiszte a hivatalban levőnek, meggondolnia, hogy az állodalmat képviseli, hogy tehát köteles, annak méltóságát és díszét fentartani, a törvényeket megőrzeni, mindenkinek igazságot szolgáltatni, arról meg nem feledkezni, hogy mindez hitére van bízva. A magánszemély pedig méltányosságban és jogegyenlőségben éljen polgártársaival, magát sem meg ne alázza és el ne vesse, sem magát el ne bízza, tisztességes nyugalomban óhajtsa látni az állodalmat. Az ilyetént szoktuk jó polgárul látni, annak is mondani. Az idegen és az ideiglenes lakos kötelessége pedig csak saját ügyeiben járni el. egye-

bet nem üzni-füzni, kivált pedig más állodalom dolgaiba nem avatkozni.

Körülbelül ezen kötelességek fognak felmerülni, ha nyomozzuk, a különböző jellemekekhez, körülményekhez, időkoro-hoz mi illik, mi alkalmas. Semmi sem illik pedig inkább, mint öszves eljárásunkban, gondolkozásunkban következeteseknek lennünk.

XXXV. Amaz illem minden tettben, szóban, sőt a test mindenik mozgalmában s állásában nyilatkozik, és három dolgot, szépséget, rendet, s cselekvényhez szabott küldiszt foglal magában, — oly pontok, melyeket nehéz szóval magyarázni, elég azonban, ha észszel fogjuk fel. Ezen három fogalmon alapszik törekvésünk, azok helyeslését, kikkel és kik között élünk, megnyernünk. Mondjunk tehát keveset rólok is.

Elsőben, úgy látszik, maga a természet nagy figyelemmel volt testünk alkotásánál. Arczunkat s alkatunk tisztos külsővel bíró részét mindenki szeme elébe helyezte; a test azon részeit pedig, melyek természetes szükségekre adatva, szemre idomtalanok és csunyák fognának lenni, azokat félrevonta és elrejtette. A természet ezen ily gondos eljárását utánozta az emberi szemérem. Mert mit a természet elrejtett, azt valamennyi józan ember elvonja szemünk elől, s még magának a szükségnek is minél titkosabban törekszik eleget tenni. És a mely testrészek ilyes szükségekre szolgálnak, sem azokat, sem működésüket nem hívja saját nevökön: mert a mit tenni nem csunya, ha titokban történik, azt kimondani, ocsmányság. Tehát nyiltan ilyesmit tenni, vagy ocsmányul szólani róla, pajkosság. Nem is kell a cynicusokra ¹¹²⁾, vagy majdnem cynicus stoicusokra ¹¹³⁾, ha voltak ilyesek, fülelni, kik gáncsolják és

¹¹²⁾ A cynicus iskola alapítója Antisthenes volt, Socrates tanítványa, Diogenes tanítója. Tanhelyül a cynosarges nevű gymnasiumot választotta, innen a felekezet neve. Lehető legnagyobb megrostálása az ember szükségének, és szakadatlan, minden egyebet kirekesztő törekvés az erény felé, voltak a rendszer alapvonásai, melyekhez az illem teljes elhanyaglása járult.

¹¹³⁾ A stoicusok is szokták „suo quamque rem nomine appellare“ (minden dolgot a maga nevéen hívni) Cic. ad famil.

nevetik, hogy a magokban véve nem csunya dolgokat megnevezni és kimondani illetlennek tartjuk: holott azt, mi valóban csunya, saját nevén nevezzük. Rabolni, csalni, paráználkodni tette csunya dolgok: de e szavak nem ocsmányok; gyermeket gyártani, tette tisztos dolog, névre trágár. Még több effélet hoznak fel állításuk támogatására a szemérmesség ellen. Mi pedig kövessük a természetet, és kerüljünk ki mindent, mi a szemeket, füleket sérti. Állás, járás, ülés, asztalhoz fekvés, arcz, szemek, kézmozgalmak, — minden illemes legyen. Ez irányban kivált két hibát kell kikerülni, egy részről, hogy az asszonyiasba és puhába, más részről, hogy a nyersbe és parasztosba ne essünk. Soha se engedjük meg, hogy a színjátszók és szónokok e szabályokhoz alkalmazkodjanak, mi meg ne gondoljunk velők. A színészek között névszerint — úgy akarja a régi jó rend, — oly szemérmesség uralkodik, hogy alöltöny nélkül senki sem lép a színre. Attól tartanak t. i. ha történetesen a test bizonyos részei lelepleztetnének, illetlen látmány fogna lenni. Erköleseink úgy akarják, hogy a szülőkkel ne fürödjének a megnevekedett fiak, az ipákkal ne a vők. Tartsuk meg tehát ilyesekben a szemérmet, annyival is inkább, mert maga a természet mesterünk és vezérünk.

XXXVI. Két neme van a szépségnek, egyike a kecs, másika a méltóság: a kecs legyen az asszonyé, a méltóság a férfié. Távoztassuk el tehát külsőnktől a férfihoz nem méltó piperéket, s tartás és mozgalmak körül is óvakodjunk hasonló hibától. Mind a palaestrai mozgalmak ¹¹⁴⁾ gyakran émelygősök, mind a színészek állása, tartása olykor izetlen: csak az egyenes és egyszerű dicséretes mindkét nemben. Külsőnk méltó-

IX. 22; és Juvenalis (XIII. sat. 122. v.) ez okon úgy vélekedett, hogy a stoa dogmái csak az öltözet által különböznek — *tunicâ tantum distantia* — a cynismus meztelenségeitől. A stoicusok csakugyan a cynicus iskolából indultak ki: mesterök Zeno tanítványa volt a cynicus Cratesnek.

¹¹⁴⁾ A palaestrában nemcsak vívásra, futásra, mászkálásra, s több efféle testgyakorlatokra, hanem általában egészséges és kellemes taglejtésre, mozgalomra oktattatott a fiu. L. Quintil. I. 11, 16.

sága az arcz jó színe által tartatik fenn; a jó szín testgyakorlatokkal. Szükséges a tisztaság is, nem mely tulságai által boszontson, de mely a pórias és műveletlen hanyagságot távol tartsa. Szolgáljon ez öltözetünknel is sinormértékül; ebben, mint a legtöbb dologban, leghelyesebb a középut. Ovakodjunk mind lépdellő lassuságtól járás közben, hogy diszmenetben ne látszassunk körülhordoztatni, mind szerfeletti sebességtől a sietségnél, mely lélekzetünket megakasztja, az arczot megváltoztatja, a vonásokat eltorzítja: megannyi tanúság, hogy a lelki nyugalom hiányzik.

De még inkább arra kell törekednünk, hogy a lélek mozgalmi természetes korlátaik között maradjanak, mit úgy érendünk el, ha ovakodunk a szenvedelmektől, melyek magán kívül helyezik az embert; és ha gondosan ügyelünk az illem megtartására. A lélek mozgalmi pedig kétfélék, mások gondolkodásban, mások megkívánásban állanak. A gondolkodás főleg a való kutatásával foglalkodik: a megkívánás cselekvésre vonz. Tehát azon kell lennünk, hogy gondolkodásunkat a legeslegjobb tárgyakra irányozzuk, kívánásunkat az ész parancsai alá helyezzük.

XXXVII. A szónak is nagy hatása van, még pedig kettős, más a szónoklaté, más a beszédé. A szónoklat törvényszéki vitatásokhoz, népgyűlésekbe, senatusba való; társas körökben, tudományos fejtegetéseknél, barátságos összejöveteleknél a beszédnek van helye, s ez lakomáinkból se rekesztesék ki. A szónoklat számára szabályokat állítottak fel a rhetorok, a beszédére nem; noha, úgy vélekszem, lehetne ezére is felállítani. Ha van, a ki tanulni akar, találkozik mester, de ezt senki sem akarja tanulni; rhetoroktól hemzseg a világ. A kifejezésről, s a gondolatokról szóló szabályok egyébiránta beszédre is alkalmaztathatók.

A szó kiejtésére a hang szolgál, s ennél kettőre kell ügyelni: hogy tiszta, és hogy kellemes legyen. Mindkét tulajdon ugyan a természet adománya, de az egyiket növelni fogja a gyakorlat, a másikat azok utánzása, kik szabatosan szólanak és könnyűséggel. Nem volt semmi ok a Catulusokban ¹¹⁵) tu-

¹¹⁵) L. a 39-ik és a 64-ik jegyzeteket.

dományos dologra nézve kitünő izlést feltennünk (volt ugyan tudományuk, de volt másoknak is): hírók abban állott, hogy a latin nyelvet ők beszélik legjobban. Kiejtésök csengő volt; a betűket sem tulságosan ki nem nyomva, sem el nem nyomva, hogy sem érthetlenné, sem pöffeszkedőkké ne váljanak. Hangjok erőködés nélküli, sem bágyadt, sem harsogó. Gazdagabb volt L. Crassus ¹¹⁶⁾ szónoklata, s nem kevésbé mulattató: de ez a Catulusok szépnyelvi hírére nem csökkentette. Elmésség és tréfa dolgában Caesar ¹¹⁷⁾, az idősb Catulus testvére, mindnyájokat olyannyira multa felül, hogy mások szónoklatait közbevetett észrevételeivel még a forumi ékesenszólás mezején is meghiusította. Mindezt tehát tekintetbe kell vennünk, ha nyomozzuk, minden dologban mi legyen illemes.

A beszéd, melyben kivált a socraticusok ¹¹⁸⁾ tűnnek ki, legyen folyó s távolról sem akaratos: jó, ha szeszély van benne. Aztán ne rekeszszünk ki belőle másokat, mintha kizárólagos birtokjogunk volna rá, hanem valamint a többi dolgokban úgy a közös beszédben is ne tartsuk igazságtalannak az egymásutánt. És mindenekelőtt a beszéd tárgyára tekintsünk: ha komoly, beszéljünk komolyan; ha tréfás, szeszélyesen. Kivált attól is kell ovakodni, miszerint ki ne tűnjék a beszédből, hogy a szoló jellemében hiba van: mi főleg akkor szokott történni, midőn távollevő személyekről, kiesinitési czélzattal, vagy gúnyosan, vagy kegyetlenül, gonosz szájjal és megvetőleg foly a beszéd. Ennek tárgyai nagyából vagy házi ügyek, vagy az állodalom, vagy művészet és tudomány. Igyekezzünk tehát, ha egyebekre tévedett volna, meg visszavonnunk e tárgyakhoz a beszédet, de mindig tekintetbe vevén a jelenlevőket: mert nem gyönyörködünk mindnyájan ugyanazon tárgyakban, nem minden időben, nem egyiránt. Ügyeljünk arra is, meddig mulattat a beszéd, és valamint nem fogtunk hozzá ok nélkül, úgy idején is kell vele felhagynunk.

XXXVIII. Valamint pedig általában az életre nézve igen helyes szabály, hogy a szenvedelmeket, azaz: a tulságos, az

¹¹⁶⁾ L. a 84-ik jegyzetet.

¹¹⁷⁾ A 86-ik jegyzetben említett Cajus Caesar Strabót érti.

¹¹⁸⁾ Élőkön Plato és Xenophon.

észnek engedelmeskedő lélekmozgalmakat kerüljük ki: úgy a beszédben se nyilatkozzanak ilyes mozgalmak. Sem harag ne merüljön fel, sem némi kórságos vágy, sem renyheség vagy gyávaság, vagy más ilyes valami ne mutakozzék. Azon is kell lennünk nagy mértékben, hogy kikkel beszélgetünk, azokat tisztelni és szeretni látszassunk. Jönek közbe néha szükséges korholások is; ilyenkor talán mind erősebb hanggal, mind élesebb, súlyosabb szavakkal kell élnünk, és úgy viselnünk magunkat, mintha ezt haraggal tennők. De valamint tűzhez, vashoz, ¹¹⁹⁾ úgy a megrovás ezen neméhez ritkán és akaratlanul fogunk nyulni, és mindig csak kénytelenségből, ha más orvosság épenséggel nem találhatik. Maradjon azonban távol a harag, melyvel semmi sem történhetik helyesen, semmi sem meggondolással. Leggyakrabban szelid megrovással érünk be, de mely komolysággal legyen összekapcsolva, hogy szigor is mutakozzék, viszont az is, mi a róttat meggyalázhatná, eltávolitassék. Sőt ki kell jelentenünk, hogy a mi keserű van a szidásban, azzal is a szidott érdekét veszszük célba. Helyén van pedig, hogy még olyas viszályokban is, melyekben legnagyobb elleneinkkel állunk, még ha méltatlan szemrehányásokkal is illetetünk, komoly nyugalomban maradjunk, a haragot elfojtsuk. Mert a mi némi szenvedelemmel történik, az sem következetesen nem történhetik, sem a jelenvalók helyeslését nem nyerheti meg. Csunya, végre, minnen magunkról, kivált hazugul dicsekedve szólani, és a hallgatók gúnykaczaja között a kérkedő katonát ¹²⁰⁾ utánozni.

XXXIX. És miután mindenre kiterjeszkedem — akarok legalább mindenre kiterjeszkedni — hadd szóljak arról is, minőnek kell nézetem szerint az előkelő és méltóságos férfiú házának lenni. Főcélja a haszonvétel, melyhez az építési terv is alkalmaztassék, de kivüle a kényelemre és méltóságra is

¹¹⁹⁾ *τέμνειν καὶ καίειν*, égetni vágni, a chirurgia véghatára.

¹²⁰⁾ Menandertől származó, de a római comicusoknál is előforduló szerep. Plautus egyik darabja a „miles gloriosus,” ezimet viseli, és Terentius Eunuchusában (II-ik cselekmény, I.jel.) is Thraso e jellemet viseli.

tekintet legyen. Cn. Octavius ¹²¹⁾, ki nemzetségéből első volt consul, tiszteletet, tudjuk, azáltal szerzett magának, hogy jeles és méltóságos házat épített a palatiumon ¹²²⁾. Seregesen jöttek a bámész látogatók, s a közvélemény szerint a ház segítette be urát, az új embert ¹²³⁾, a consulatusba. Scaurus ¹²⁴⁾ lerontatta a házat, s ezáltal nagyobb tért szerzett a magáénak. Amaz tehát első hozta be házába a consulatust: emez, fia egy főjelességű híres férfinak, a sokszorosan nagyobbított házba nemcsak visszautasítást, hanem gyalázatot és gyászt is hozott magával. ¹²⁵⁾ A ház, igenis emelje méltóságunkat, de ne akarjuk ezt egyedül a háznak köszönni; ne a ház miatt tiszteltesék az ur, hanem az ur miatt a ház. És valamint egyebekben nemcsak magunkra, hanem másokra is kell tekintettel lennünk: úgy a neves ember házában, melybe sok vendéget kell befogadni és egy sereg mindenféle embert bebocsátani, gond legyen a terjedelmességre. Más részről a nagyocska ház gyakorta szégyenére válik urának, ha nagy benne az üresség, és kivált ha egykoron, más ur alatt, sok volt benne a látogató. Mert boszantó dolog hallani, midőn az átmenők mondják:

Oh régi ház, mi nem hasonlatos urad
a volthoz!

mit jelenleg ugyan sokaknál mondhatni. ¹²⁶⁾ Ovakodni kell pedig, kivált ha magad építész, hogy költség és fény dolgában kivüle ne csapongj a mértéknek: e tekintetben a rossz példa is sokat árt. Mert kivált ez irányban szokás mohón utánózni az

¹²¹⁾ Cneus Octavius, consul 165-ben Kr. e., három évvel korábban Perseust a macedoniai háboruban, mint praetor, megverte. Testvére volt Augustus szépapjának.

¹²²⁾ Ez volt neve egy fényes városrésznek Rómában,

¹²³⁾ Új embernek mondja, mert nemzetségében nem volt consularis, consulságot, főhatalmat viselt férfiú előtte.

¹²⁴⁾ Marcus Aemilius Scaurus, fia a 64. jegyben említett consulnak.

¹²⁵⁾ 54-ben Kr. e. siker nélkül kereste a consulatust; 52-ben, mert tilos eszközökhöz nyult a consulatus elérésére, száműzetett. Házáról l. Pliniust, XXXVI. 15.

¹²⁶⁾ Pompejus palotájában Antonius lakomázott, Caesar más hivei Pompejus feleinek jószágaikon tanyáztak.

előkelőket. Így például, főemberünk, L. Lucullus ¹²⁷⁾ érdemeit, kik? ellenben nyaralóinak fényét mennyien utánozták? Ilyesmiben, bizony, mértéket kell tartanunk, s közepszerűsége szoritkoznunk. És ezen közepszerűséget kell az élet minden szükségeiben és élvezeteiben követnünk. Ennyit e tárgyról.

Minden cselekvénynél pedig három dologra kell ügyelni: először kívánságainkat alávetnünk az észnek, mi legeslegezél-irányosabb, kötelességeink teljesítésére; aztán, figyelemmel lennünk a célbavett dolog tetemességére, hogy sem kelletinél több, sem kelletinél kevesebb gondot és fáradságot ne fordítsunk rá; harmadszor, óvakodnunk, miszerint mértékletesek legyünk azokban, mik a tisztességes külsőhöz és méltósághoz tartoznak. A legjobb mérték pedig: eleget tennünk azon illemnek, melyről felebb volt szó; és rajta tul ne mennünk. Ama három közül pedig a legfontosabb: hogy a kívánság engedelmeskedjék az észnek.

XL. És most a dolgok rendéről, s az idő és körülmények helyes megválasztásáról kell szólanom. Foglaltatik ez azon tudományban, melyet a görögök *εὐταξία*-nak neveznek, értve alatta nem azt, mit mi ,modestia'-nak, ,szerénység'-nek fordítunk, — e szóban meg van a ,modus, a ,szer, a ,mérték, — hanem azon *εὐταξία*-t, mely a rend fenntartását jelenti. Ez tehát, melyet szintén ,modestia'-nak, ,szerénység'-nek akarunk nevezni, ¹²⁸⁾ így értelmeztetik a stoicusok által: képesség minden cselekvényt és minden szót a maga helyére iktatni.

¹²⁷⁾ Lucius Lucullus, Mithridates győzője. Érdemeiről l. Cicerót, az Acad. IV-ik könyvében, melynek czíme: Lucullus; nyaralóiról, villáiról l. Pliniust, IX. 54; az általa adott rossz példáról l. Varrót, r. r. I. 14.

¹²⁸⁾ Wir haben es gewagt, — írja Zumpt A. V., Cicero jelen munkájának egyik német fordítója, — den Ausdruck: Bescheidenheit, der genau dem lateinischen ,modestia' entspricht, auch hier für diesen ganz ungewöhnlichen Begriff beizubehalten. Auch dem Lateiner musste dieser Gebrauch von ,modestia' ganz fremdartig seyn, sonst hätte Cicero nicht so viel zu seiner Entschuldigung gesagt. Ezzel számot adtunk az olvasónak, mi oknál fogva élünk e helytt a ,szerénység' szóval.

(E szerint úgy látszik, hogy 'rend' és 'elhelyezés' egyet jelentenek, mert a rend értelme is így határozatik meg: minden dolognak odahelyezése hová való.) Cselekvénynél ezen hely — mondják — az alkalmas idő: a cselekvényre alkalmas idő pedig, görögül *ἐὐκαιρία*-nak, deákul 'occasio'-nak, alkalomnak neveztetik. Ehez képest modestia, szerénység, a felebbi értelemben: tudománya a cselekvésre alkalmas idő megválasztásának. De ez értelemhatározatul szolgálhat az eszélyességnek is, melyről kezdetben szólottam: itt azonban a mérséklésről és higgadtságról, s a hasonlatos erényekről értekezünk. Az eszélyesség tulajdonai a magok helyén tárgyalattak: most azon erényekéit kell fejtegetnem, melyekkel már huzamosabban foglalkodom, azokat, melyek a szemérmességre és polgártársaink javaslására vonatkoznak.

Cselekvényeinkben tehát olyas rendnek kell uralkodni, hogy valamint a szabályszerűleg készült beszédben, úgy az életben minden egymásba illjék, egymással megegyezzek. Csunya és nagyon visszás dolog komoly tárgyba lakomai éleczeket vagy trágár mendemondát elegyítenünk. Pericles, midőn a praetúrában Sophocles levén ¹²⁹⁾ társa, vele hivatalos ügyben összejött, és Sophocles, mert történetesen egy csinos gyermek ment el mellettük, felkiáltott: nézd sze, Pericles, e szép gyermeket! — helyesen válaszol vala: Ugy illik, én Sophoclesem, hogy a praetornak nemcsak kezei, hanem szemei is tiszták legyenek. Ha Sophocles ezt athleta-vizsgánál mondja, korholásra nem lett volna ok: ennyi függ helytől, időtől. Ha például, valaki, mert perhez készül, út- vagy sétaközben önmagával beszél, vagy ha máskülönben gondolkodásba mélyed, senki sem gáncsolja: de ha így viselné magát lakoma-közben, faragatlanságról vádoltatnék, mert helyet, időt tévesztett. A miveltség ellen elkövetett tetemesebb botlások, például, ha valaki a forumon danol, vagy másnemű nagyobb fonakságot követ el, könnyen szembetűnnek; külön intésre, figyelmeztetésre tehát semmi szükség. De a mely vétség csekélynek lát-

¹²⁹⁾ A híres tragicus, kit az atheneiek 440-ben Kr. e. fővezérül neveztek ki Samos ellen, s kinek társa e tisztben Pericles volt. Cicero praetornak mondja a *σπαρτηγός*-t.

szik, és melyet nem sokan vesznek észre, azt szorgalmasabban kell kerülnünk. Valamint hegedű- vagy fuvolajátéknál a legparányiabb tévhangot is észreveszi a műértő: úgy kerülünk ki az életben is minden, de minden tévhangot, sőt annnyival nagyobb mértékben, mennyivel jelentesebb és üdvesebb a cselekmények összhangzása, mint a hangoké.

XLI. Tehát valamint hegedűjátéknál a zenész füle mindent, bármi kicsi legyen, észrevesz: úgy mi, ha a hibákat éles és gondos szemügyre akarjuk venni, kicsiségekből gyakran nagy dolgokat fogunk kiismerni. A szemek pillantása, a szemöldök kinyújtása vagy összevonása, a szomorúság, a vígság, a nevetés, a szólás, a hallgatás, a hang emelkedése és hanyatlása, és több ilyesek könnyen fogják velünk megítéltetni, bennök mi a helyes, mi a kötelességgel és természettel össze nem hangzó.

E tekintetben nem helytelen eljárás, másokon tanulnunk, mint veszi ki magát az efféle, hogy magunk kikerülhessük, mi rosszul áll azoknak. Mert nem tudom mikép történik, hogy másokban inkább vesszük észre a vétséget, mint minnemen magunkban. Ez okból legkönnyebb módja a tanuló javításának, ha e célra hibáit utánozza a tanító.

Az sem czéliránytalan, ha kétes esetekben, midőn nehéz a választás, tanult vagy tapasztalt emberekhez fordulunk, és nézetöket a kérdésben levő kötelességről tudakoljuk. Mert a nagyobb rész rendesen oda hajlik, hová maga a természet vezet. Ilyenkor nemesak arra kell figyelni, hogy külön mindenik mit mond, hanem arra is, mit gondol; úgy arra, hogy ezt mi oknál fogva gondolja. Valamint a festészek, a szobrászok, sőt még a költészek is szeretik műveiket közszemle végett kitenni, javítandók, mit többen gáncsolnak; valamint magok is, mások által is nyomoztatják bennök a hibákat: úgy mások ítéletére hajtva, sokat kell tennünk, nem tennünk, változtatnunk, javítanunk.

Mi a szokást és közintézkedéseket illeti, ezekre nézve nem kell szabályokat hozni. Szabályok ők magok. És senki se engedje magát oda a csalódásnak, hogy mert Socrates vagy

Aristippos ¹³⁰⁾ valamit a közszokás ellen akár tettek akár beszéltek, ez neki is áll szabadságában. Ők nagy és isteni jószágok által szerezték meg magoknak e szabadságot. A cynicusok gondolkodásmódja pedig épen megvetést érdemel. Mert ellenkezik a szeméremmel, mely nélkül az erény, a tisztesség nem is gondoltathatók. Azokat pedig, kik életüket tisztességes és nagy tettek által tüntették ki, kik jó érzellemmel viseltetnek az állam iránt, kik e tekintetben érdemeket szereztek vagy szereznek magoknak, úgy kell becsülnünk, tisztelnünk, mint azokat, kik polgári vagy hadi hivatalt viselnek. Kötelesek vagyunk továbbá, az öregkornak bőven megadni a magáét, hatósági személyeknek elsőséget engedni, polgártárs és idegen között különbséget tenni, és magánál az idegennél: ha saját vagy közügyben érkezett-e hozzánk. Szóval, hogy külön mindent ne érintsek, az összes emberi nem közös egyesületét és társadalmát tisztelnünk kell, oltalmaznunk és fentartanunk.

XLII. A mesterségekről és szerzésnemekről, közülők melyeket kell nemeseknek tartani, melyeket piszkosoknak, körülbelől ez a vélemény. Először, azon szerzésnemek nem helyeseltetnek, melyek gyűlöletessé teszik az embert: így a vámosoké, így az uzsorásoké. Nemtelenek továbbá és piszkosak, valamennyi napszámosok keresetnevei, kiknek csak munkáért, nem mesterségükért fizetnek. Mert ezeknél maga a bér foglalója a szolgaságnak. Azokat is, kik a kereskedőtől árukat vesznek, hogy velők szatócskodjanak, szintén piszkosoknak kell tartani; mert semmit sem nyernek, hanem ha derekasan fillentenek: nincs pedig csunyább dolog a csalásnál. A kézművesek is megannyian piszkos mesterséggel foglalkodnak. Mert műhely és fenkölt lélek nem férnek meg egymással. Azon mesterségeket pedig legkevesebbé kell helyesleni, melyek szolgálói az érzéki kéjnek

halkufárok, mészárosok, szakácsok, kolbásztömők, csemegecsütők,

¹³⁰⁾ Aristippos, Cyreneből, Socrates tanítványa, a cyrenei iskola alapítója, mely a legfőbb jót az örömbe helyezte. Diog. Laërt. II. Ő is, mestere is, nemesak elveik, hanem magokviseletök által is gyakorta eltérték a szokástól. V. ö. Cic. Tusc. I. 29, 71. Hor. epist. I. 17. 23. Sen. de tranquill. animi.

mint Terentius mondja. ¹³¹⁾ Adjuk még hozzá, ha tetszik, a kenőcsárosokat, tánczosokat, s a kocz kajáték megannyi czimboráit. Mely mesterségekben pedig nagyobb az eszély, vagy melyekből nem középszerű haszon háramlik, minő a gyógyászat, minő az építészet, minő a tisztos dolgok oktatása, ezek ¹³²⁾ oly rendbeliekre nézve, kikhez illenek, tisztetek. A kereskedést pedig, ha kiesinke, piszkosnak kell tartani: ha nagy és terjedelmes, ha mindenünnen sok árut szállít, és sokakat lát el velők csalás nélkül, nem kell szerfelett rosszallani. Sőt legnagyobb joggal magasztaltathatik, úgy vélem, ha a kereskedő, jól lakva vagy inkább megelégedve szerzeményével, mint előbb gyakran a hullámzó tengerből a révbe, most magából a révből telkekre, jószágokra vonul vissza. Minden szerzésnemek közül pedig nincsen a földmivelésnél jobb, nincsen édesebb, nincsen emberhez, nincsen szabadhoz méltóbb. Erről az idősb Catóban ¹³³⁾ bővebben szólottam, merítsd tehát onnan az ide tartozókat.

XLIII. Miképen származtatnak a kötelességek az erkölcsi jó forrásaiból, eléggé fejtegettem, úgy látszik. De magok az erkölcsi jószágok között is gyakran állhat be verseny és egybehasonlítás: két erkölcsi tett közül melyik az erkölcsiebb? mely pont Panaetius által elmulasztatott. Miután az összes erkölcsiség négy forrásból fakadoz, melyeknek egyike az ismeret, másika a társaság, harmadika a nagylelkűség, negyedike az önmérsék, — szükség, hogy kötelesség-választásnál ezek gyakran egybehasonlitassanak egymással.

Véleményem szerint azon kötelességek alkalmazottabbak a természethez, melyek a társaságból, mint azok, melyek az ismeretből származnak. Ezen tétel mellett következő okoskodás teszen tanuságot. Jusson bár olyas élet a bölcsnek, hogy mindennek teljes bőségében, minden tudomásra méltó tárgyat legnagyobb kényelemmel megsejmelhessen és megvizsgálhasson:

¹³¹⁾ Az „Eunuchus“-ban, II. 2, 26.

¹³²⁾ Nem a főrendbeliekre nézve, kikhez illetlennek látszott, tudomány, művészet, mesterség útján jövedelmet szerezni.

¹³³⁾ XV. s kk. ff.

mégis megválni kívánna ezen élettől, ha oly nagy lenne a magány, hogy embert nem láthatna. Aztán valamennyi erények közül a fő ama bölcsesség, melyet σοφία-nak hí a görög, — nem az eszély, melyet φρόνησις-nek mond, s mely alatt egyebet, a kívánatos és kerületes dolgok tudományát értjük, — ama bölcsesség is tehát, melyet főnek mondtam, az isteni és emberi dolgok tudományában áll, és az istenek és emberek társaságát, s egymással viszonyaikat foglalja magában. Ha ezen erény a legnagyobb erény, valamint hogy az is, akkor szükségkép az a legeslegnagyobb kötelesség, mely a társaságból származtatik. Mert a természet ismerete és szemlélete mintegy esonka marad és befejezetlen, ha semmi cselekvény sem következik reája. Ezen cselekvény pedig embertársaink előnyeinek megőrzésében nyilatkozik főleg: tehát az emberi nem társaságára vonatkozik. Ehez képest elejébe kell tenni az ismeretnek. És minden derék ember tettel bizonyítja, hogy így ítél. Mert van-e oly szenvedelmes vizsgálója és kémlelője a természetnek, ki, ha a tudásra legméltóbb tárgyak kezelése és szemlélete közben rögtön hirt venne a haza veszélyéről és fenyegető bukásáról, melyet ő orvosolhatna, elháríthatna, — ki, mondom, mindezt ott nem hagyja, el nem veti, még ha azt is vélné magáról, hogy a csillagokat megszámlálni vagy a világ nagyságát kimérni képes volna. És szülőjének, barátjának ügyében vagy veszedelmében hasonlóképp fogna eljárni. Ezekből láthatui, hogy a tanultságnak s az ide vonatkozó kötelességeknek elejökbe kell tenni az igazság kötelességeit, mik az emberszeretet körül forognak, melynél dicsőbb foglalkodást ne ismerjen az ember.

XLIV. Még azok is, kik törekvéseiket és összes életüket a tudománynak szentelték, e miatt nem vonultak vissza az emberek hasznának és előnyeinek gyarapításától. Mert elsőben sokakat oktattak, mint válhassanak minél jobb, és állodalmaiknak minél több hasznot hajtó polgárokká, például thebai Epaminondast pythagorasi Lysis¹³⁴⁾, syracusai Diont

¹³⁴⁾ Cornelius Neposnál, Epamin. II., olvassuk: Tanítója a bölcsészetben Lysis volt, Tarentumból, Pythagoras felekezetéből. V. ö. Cic. de orat. III. 34.

Plato¹³⁵), másokat mások nagy számmal. Én magam is, mit az aladalomnak tettem, ha ugyan tettem valamit, azt tanítóimnak szaktatásnak, mely kimivelt és felkészített, köszönhetem. És nemcsak életökben s míg köztünk vannak, oktadják és tanítják a tanulni szeretőket, hanem ezt haláluk után is írott emlékekkel eszközlik. Mert ők egyetlenegy pontot sem hagytak kidolgozatlanul mindazok közül, melyek a törvényeket, az erkölcsöket, az államtant illetik; elmondhatni rólok: hogy tétlenségöket tevékenységünk előmozdítására fordították. E szerint még a tanultság és bölcsesség hivei is, értelmességöket és belátásukat kivált az emberek hasznára fordítják. És ugyanez okból bőségesen de eszélylyel szólni különb dolog, mint bármi élesen ékesenszólás nélkül gondolkozni, mert a gondolkozás saját magára szorítkozik, az ékesenszólás pedig mindazokra terjed ki, kikkel közös társulatban állunk.

És valamint a méhrajok nem azért gyülekeznek együvé, hogy mézet és viaszt képezzenek. hanem mézet és viaszt képeznek azért, mert természetök együvé gyülekezniök: úgy az embereket, még pedig sokkal nagyobb mértékben, természet-szerű egyesületök gondolkodásban, cselekvésben szorgalomra buzditja. Ha tehát azon erény, mely az emberek oltalmát, azaz: az emberi faj társaságát tűzte ki czélul magának, nem járul a tudományhoz, az ismerethez, meddő és sovány marad véleményem szerint az ismeret; és a léleknagyság, ha az emberben nincsen hajlam közösségre és egyesülésre, némi vadság és nyereség fogna lenni. Az emberi társaságot és közösséget tehát elsőség illeti az ismeretek utáni törekvés felett. Valótlan az is, mit néhányan állítanak, hogy életszükségből, s mert azt, mit a természet követel, mások nélkül nem érhetnők el, nem ké-szithetnők magunknak, — ezért léptek közösségbe, társaságba az emberek; hogy azon esetre, ha valamely bűvös vessző, mint mondják, nekünk mindent, mi az élet szükségéhez és kényel-meéhez tartozik, megadna, akkor mindenikünk, mennél na-

¹³⁵) A két Dionysius rokona, kinek közbenvetésére hivatott meg Plato a Dionysiusok által Syracusába, s ki, mint Corn. Neposnál olvassuk, lelkesedéssel karolta fel a nagy bölcsész tanait.

gyobb észszel birna. annál inkább, felhagyván minden ügyeivel, egészen az ismeretbe és tudományba mélyedne. Nincsen így. Mert elsőben kerülné a magányt, és társat keresne tanulmányához; aztán hol tanítani akarna, hol tanulni, hol hallani, hol beszélni. Tehát minden kötelességet, mely az emberek egyesületére s a társaság fentartására alkalmas, elejébe kell tenni azon kötelességnek, mely az ismeret és tudomány utáni ösztönből származik.

XLV. Talán azt lehetne még kérdezni: kell-e, valljon, ezen, kivált a természetben alapuló társasági kötelességeket, még az önmérsékletnek és szerénységnek is mindig elejébe tenni? Nézetem szerint nem. Mert vannak részint oly undok, részint oly gyalázatos dolgok, melyeket még a haza fentartásának okáért sem követne el a böles. Posidonius ¹³⁶⁾ ilyeseket nagy számmal gyűjtött együvé, de egynémelyike oly ezudar. oly ocsmány, hogy csunyaságnak tartom, még csak kimondani is. Ezeket tehát senki sem fogja elkövetni az állodalom javáért, még az állodalom sem fogja akarni, hogy elkövetessenek érette. E dolgon pedig annál könnyebb általesnünk, mert nem adhatja magát elő oly eset, melyben az állodalom érdeke kívánná, hogy ily valamit kövessen el valamely böles. Tehát ez volna az eredmény: hogy a kötelességek közüli választásnál a kötelességek azon neme bir elsőséggel, mely az emberek társasági ösztönén alapul. A higgadt cselekmény ugyanis ismeretet és eszélyt eredményez. Innen következik, hogy higgadtan cselekedni, többet ér, mint eszélyesen gondolkozni. Ennyi elég e tárgyról. Felvilágosítottam e pontot, hogy a kötelesség kérdésénél ne legyen nehéz belátni, melyiket illeti a másik felett az elsőség. De magában a közösségben is vannak kötelességi fokozatok, mik szerint megítélhetni, hogy melyik előbbrevaló. Első kötelességünk a halhatatlan istenek iránt van, a második a haza iránt, a harmadik a szülők iránt, aztán fokozatban a többiek iránt.

¹³⁶⁾ Stoicus bölesész, Panaetius tanítványa, Ciceronak, midőn huszonkilencz éves korában Athenéből Ázsiába utaznék, Rhodusban oktatója.

Ezen rövid fejtegetésből láthatni, miszerint az emberek nemcsak arról szoktak kétkedni: hogy bizonyos dolog erkölcsi-e vagy elkölcestelen? hanem arról is: hogy elejökbe adott két erkölcsi cselekmény közül, melyik az erkölcsiebb? Ezen hont, mint felebb mondtam, Panaetius által elmulasztatott. De menjünk tovább.

Második könyv.

I. Mikép származtatnak a kötelességek az erkölcsiségből és az erény különféle nemeiből, azt, fiam Marcus, úgy vélem, eléggé fejtegettem a felebbi könyvben. Most a kötelességek azon nemeinek tárgyalásán van a sor, melyek az élet felszerelésére, és azon dolgok birtoklására, miknek külhasznát veszszük, a hatalomra, a vagyoni vonatra vonatkoznak. Készülőben vagyok ezekről szólni, mihelyest vállalatomról és ennek indokairól néhány előleges szót tettem.

Mert ámbár könyveim többekben nemesak olvasásra, hanem írásra is ébresztettek vágyat: néha-néha mégis úgy rémlik előttem, mintha a bölcsészet neve gyűlöletes lenne néhány derék ember előtt, kik nem győzik bámulni, hogy annyi munkát és időt fordítok reá. Én azonban, míg azok által kormányztatott az állodalom, kikre önmaga bizta volt magát, minden gondaimat s gondolataimat reá irányoztam. Midőn pedig egyetlenegy ember uralkodott minden felett, s tanácsnak és tekintélynek sehol sem nyílt rés, midőn társaimat az állodalom fentartásában, ama főfő embereket ¹⁾ elvesztettem: sem aggályoknak nem engedtem magamat oda, melyek, ha ellenők nem állók, felemésztenek, sem érzéki kéjeknek nem, melyek tanult férfhoz nem illenek. S maradt volna bár azon ponton az állodalom, melyre meg felkapott, ²⁾ és ne esett volna bár

¹⁾ Pompejust, Catot, Hortensiust s több másokat ért, kik áldozatul estek a polgári háborúnak. V. ö. Phil. II. 5. 12.

²⁾ E hely nem azon korszakra vonatkozik, midőn Sulla meg leköszönt hatalmáról, s midőn Cicero-nak jutott a consulatus —

oly emberek kezébe, kik a közügyet nem annyira változtatni akarták, mint tönkre tenni. ³⁾ Elsőben is, mint szokásom volt az állodalom fennállásakor, több fáradságot fordítanék a eslekvésre, mint az írásra; aztán irataimba nem a jelen tárgyat, hanem a hatáskörömben tartott beszédeket iktatnám, mint gyakran tevém vala. Minthogy pedig az állodalom, melyre összes gondomat, gondolkozásomat és összes fáradságomat szoktam fordítani, egészen megszűnt lenni, a forumba és senatusba való ama tudományos foglalkodás, természetes, hogy elhallgatott. És mivel tétlen nem maradhat a lélek, úgy vélekedtem, mint ki gyenge korom óta e tudományokkal foglalkodtam, hogy boszuságomból azáltal fogok legtisztesebben kiépülni, ha visszatérek a bölesészethez. Ifjúságomban sok időt fordítottam tanulására. Midőn hivatalokban kezdtem szolgálni, és magamat egészen az állodalomnak szenteltem, annyi idő maradt a bölesészet számára, mennyit barátaim s az állodalom érdekei hagytak fenn. Az pedig egészen olvasással telt el; nem volt időm az írásra.

II. Tömérdék bajok között, úgy látszik, legalább egy jót értem el: hogy oly dolgokat foglalhattam írásba, mik nem voltak eléggé ismereteseek földieim előtt, és mégis vajmi méltók voltak általok ismertetni. Mert, hivatkozom isteneinkre, van-e mi kívánatosabb, lehet-e, mi jelesebb, embernek jobb, emberhez méltóbb, mint a bölesesség? Ki tehát ezt kívánta meg, az bölesésznek neveztetik; nem is egyéb a bölesészet, ha fordítani akarod, mint a bölesesség szeretete. A bölesesség pedig, mint a régi bölesészek értelmezik: az isteni és emberi dolgok, s az ezeket magokban foglaló okok tudománya: melynek szeretetét ha valaki gáncsolja, fel nem érhetem, hogy tehát mit fog dicséretre méltónak tartani. Mert ha szellemi mulatságot keresünk és kipihenést gondainktól, van-e illetén, mely kiállja az összehasonlítást azoknak tanulmányaikkal, kik mindig oly valamit nyomoznak, mi a jó és boldog életre vonatkozással van és hatással? És ha a következetesség s általában az erény vé-

mint az idősb Heusinger véli, hanem vonatkozik a Caesar halála után közvetlenül beállott viszonyokra.

³⁾ Antoniuszt és felekezetét érti.

tetik tekintetbe: vagy ez leszen a mesterség, melynek segédelmével azokat elérhetni, vagy nincsen olyan épenséggel. Mondani: hogy a főfő dolgokra nézve nem létezik elmélet, holott a legkisebbek közül is egy sincs, melynek ne volna elmélete: csekély meggondolással bíró és a legfőbb dolgokban tévelygő emberek beszéde. És ha csakugyan létezik valahol tanodája az erénynek, hol kell azt keresnünk, hanemha a tudomás ezen nemében? De ezt ott szoktuk bővebben fejtegetni, hol másokat bölesészetre buzdítanunk a cél: mit én külön könyvben teljesítettem. ⁴⁾ Jelenleg pedig azt kell vala kinyilatkoztatnom, miért adtam magamat kívált e tanulmányra, midőn az állodalmi hivataloktól megfosztattam.

De ellenem kelnek, még pedig tudós és tanult férfiak, e kérdéssel: vajjon következetes-e tőlem, hogy midőn biztossággal semmit sem mondok tudhatónak, mégis mind egyéb dolgokról szoktam nyilatkozni, mind jelenleg szabályokat adok a kötelességről. ⁵⁾ Szeretném, ha ezek nézeteink iránt elégségesen volnának felvilágosítva. Mert mi nem vagyunk azok, kiknek eszök egyre tévováz és semmit sem ismer, mit kövessen. ⁶⁾ Micsoda elme volna az, vagy inkább micsoda élet, ha nemcsak az ismeret, hanem még a lét minden elveit is tagadnók? Valamint a többiek mást bizonyosnak, mást bizonytalannak mondanak, úgy mi, tőlök eltérve, mást valószínűnek, mást ellentétének mondunk. Hol tehát az akadály, követnem, mit valószínűnek látok, elvetnem az ellentétet? és őrizkedve az állítási

⁴⁾ „Hortensius” czim alatt. A munka nem jött reánk. V. ö. Cic. de fin. I. 1, 2. Szent Ágoston, Confess. III. 4, ekkép szól róla: Ille liber mutavit affectum meum, et ad te ipsum, Domine, mutavit preces meas, et vota ac desideria mea fecit alia.

⁵⁾ Cicero, mint bölesész, az újabb akadémiához tartozott, melynek alapítója Carneades volt, s mely tanította: hogy minden emberi ismeret bizonytalan, s hogy csak kisebb vagy nagyobb valószínűségről lehet szó.

⁶⁾ A scepticusokat érti, kiknek elvök volt mindenről kétségkedni, még saját elvökről is; kik általában a meggyőződés lehetőségét tagadták.

elbizakodástól, kerülöm a hebehurgyaságot, mely legeslegtávolabb esik a bölcseségtől? Mindent pedig azért vonunk kétségbe, mert a valószínű nem világolhatik ki, hanemha mindkét fél okai összeütköztek egymással. De ezeket academiai vitásaimban ⁷⁾ eléggé szabatosan fejtettem ki, úgy vélem. Téged mi illet, én Ciceróm, noha a legrégibb s legtekintetesebb bölcsészethez, Cratippus vezérlete alatt szegődtél, s noha ő szakasztott mása azoknak, kik ama jeles tanokat szerzették: mégis nem akartam, hogy a mi tanaink, melyek határosok a titeekkel, ismeretlenek maradjanak előtted.

III. Öt szempontot állítottam fel a kötelesség tárgyalására, melyek közül kettő az illemre és erkölessiségre vonatkozik; kettő az élet kényelmeire, gazdagságra, hatalomra, tehetőségre; ötödike annak megítélésére, mit válaszsunk, ha a felebb mondottak versengeni látszanak egymással.

Az erkölessiségről szóló rész be van fejezve: vajha vele közelebből ismerkednél meg. Mit most tárgyalok, azonegy azzal, mit hasznosnak mondunk. Erre nézve a hibás szokás eltért a helyes ösvénytől, és lassankint oda jutott, miszerint különválasztván az erkölessiséget a haszontól, állitaná: hogy van olyas erkölessiség, mely nem hasznos, és van olyas haszon, mely nem erkölessi: minél nagyobb csapás nem érheti vala az emberi nemet. Főtekintélylyel bíró bölcsészek ezen egymásba nyúló három fogalmat, igaz, elkülönítik egymástól az elméletben, az erkölessi szigor és tisztesség csorbája nélkül; de kik ezt félreértik, azok, bámulván a ravasz és álnok embereket, a gonosztságot bölcseségnek nézik gyakorta. Ragadjuk ki őket tévedésökből, és véleményöket térítsük azon meggyőződésre: hogy erkölessi eszközökkel és igazságos tettekkel, nem csalással és gonosztsággal fogják céljokat elérhetni.

Mik az emberi élet fentartásához tartoznak, azok részint lelketlenek, mint: arany, ezüst, a föld terményei, s más ilyenek; részint élő lények, melyek saját ösztönnel és hajlammal bírnak. Ezek közül ismét mások oktalanok, mások észszel bírók. Oktalanok a lovak, szarvasmarhák, egyéb házi állatok, a méhek, melyek munkásságuk által az emberi élet hasznára

⁷⁾ M. T. Ciceronis Academicorum libri II.

való dolgokat hoznak létre. Az észszel bírók pedig két fajra osztatnak: az istenekére s az emberekére. Az isteneket kegyelet és feddhetlen élet által kell magunknak megnyerni; legközelebből pedig és mindjárt az istenek után, az embereknek vehetik leginkább hasznukat az emberek. Ugyanez azon dolgoknak is felosztása, melyek ártanak és kárt tesznek. Mivel pedig az a vélemény, hogy az istenek nem árthatnak: *) kifogván ezeket, állítólag az ember árt leginkább az embernek.

Még a lelketlen dolgok is, melyekről szólottam, nagyból emberi munka eredményei, mikkel nem bírnánk, ha kéz és mesterség hozzá nem járulnak; s miknek nem lehetne hasznukat venni más emberek segedelme nélkül. Mert sem a gyógyászat, sem a hajókázás, sem a földmivelés, sem a gabnák és a többi termények betakarítása és eltartása nem volna lehetséges emberi segéd nélkül. Már pedig mind azon dolgoknak kivitele, melyekkel bővelkedünk, mind azok behozatala, melyekre szükségünk van, bizony, lehetetlen volna, ha emberek nem járnának el ez ügyekben. Hasonlókép a szükségünkre való kövek sem töretnének a földből, „sem vas, réz, arany, ezüst, a mélyen elrejtettek“ *) nem ásatnának ki emberi kéz és segéd hijával.

IV. Hajlékok pedig, melyek a hideg ellen védjenek bennünket, és a kellemetlen hőséget megtörjék, valljon kezdetben honnan jutottak volna az emberi nemnek, vagy helyre utóbb honnan hozattak volna, mihelyest vagy az időjárás befolyása, vagy földrengés, vagy óság miatt összedültek, ha a társas élet nem tanít vala meg, ezen dolgok ellen az emberekhez folyamodni segédért? Adjuk hozzá a vízvezetéseket, a folyamok csatornáit, a rétek öntözését, a hullámok elleni gátakat, a mesterséges kikötőket. Hogy bírhatnók ezeket emberi munkásság nélkül? Ezekből és sok egyébből látni való, hogy mindazon jövedelem és mindazon haszon, melyek a lelketlen dolgokból meritetnek, emberi kéz és segéd nélkül sohasem fognának beállani. A bestyékből, végre, valljon miféle jövedelem és miféle haszon volna merithető, emberi segéd nélkül? Mert azok

*) V. ö. III. k. XXVIII. f.

*) Cicero, ugy látszik, Aeschinest idézi, Prometh. 580.

is, kik első ízben találták fel, mindenik baromnak micsoda hasznát lehet venni, emberek voltak kétségkívül; és jelenleg is emberi segéd nélkül nem volnánk képesek, őket legeltetni, vagy szelídíteni, vagy fentartani, vagy annak idején hasznukat venni. Emberek ölik meg az ártalmasokat, ők fogják meg azokat, melyek hasznukra lehetnek. Minek számláljam elő a mesterségek sokaságát, melyek nélkül egyáltalában fenn nem állhatna az emberi élet? Mert a betegeken mi segítene, az egészségesek miben gyönyörködnének, miből táplálkoznánk, kényelmet miben találnánk, ha nem állana annyi mesterség rendelkezésünkre, melyek által az emberek élete megnemesítettén, magasan emeltetik az állatok életmódja fölébe? Városok pedig az emberek egyesülete nélkül sem nem épülhettek, sem nem népesülhettek volna. Innen keletkeztek a törvények és szokások, innen a jogok méltányos meghatározása, s a szabott életrend. Mindezt a lélek szelidülése s a szemérmesség követték; és általa történt, hogy biztosabbá vált az élet, s hogy adás-vevés, csere és kölesön által valamennyi szükségünkki-
elégítettek.

V. Hosszadalmasabban fejtegetem e pontot, mintsem kellene. Mert van-e, ki magától nem látná, mit terjedelmesebben említ Panaetius, hogy sem mint hadvezér ottkünn, sem mint kozmányzó itthon, nagy és üdvös dolgokat senki sem hajtott véghez más emberek támasza nélkül? Ő Themistoclest, Periclest, Cyrust, Agesilaust, Sándort említi, tagadva, hogy mások segedelme nélkül oly nagy tetteket követhettek volna el. Nem kétes dologban nem szükséges tanúkkal él.

És valamint nagy előnyöket érünk el más emberekkel egyesülve és közremunkálva: úgy nincs oly átkos kórság, mely nem születnék embertől embernek. Dicaearchus, nagy és termékeny peripateticus, ¹⁰⁾ irt egy könyvet „az emberek pusztulásáról.“ Elsőben összegyűjti a többi okokat, minők vizár, dögvész, terméketlenség, rögtön jött tömémentelen állatok, meg-

¹⁰⁾ Született Messanában, tanítványa volt Aristotelesnek, s kitűnt azonkép a szónoklatban, földirában, mint a bölesészetben Számos munkái közül csak egynek töredéke: *Bíos τῆς ἐλλάδος* maradt reánk.

mutatva, hogy ezek néhány népséget felemésztettek rohamukkal; ¹¹⁾ aztán együvé állítja, mennyivel több ember veszett el emberek robama, azaz: háboru vagy lázadás által, mint valamennyi egyéb nyomorúság következtetésében. Mivel tehát semmi kétség, hogy az emberek mind használnak, mind ártanak is legtöbbit az embereknek: szerintem az erény feladata, magunkhoz hajlítani az embereket és cselekedeteiknek megnyerni. A lelketlen dolgokból s az állatok alkalmazásából az emberi életre háromló haszon tehát fáradságos mesterségek által eszközöltetik: embertársainkban pedig kész és szives hajlam javaink előmozdítására jeles férfiak bölcsesége és erénye által ébresztetik. ¹²⁾

VI. Mily eszközök által lehessen elérnünk, hogy embertársaink hajlamát megnyerjük és megtartsuk, arról mindjárt vagyok szólendő: de előbb még egyébről kell néhány szót tennem. Hogy nagy a sors befolyása az embernek mind jó, mind bal szerencséjére, tudja mindenki. Ha kedvezően fú a szél, parthoz érünk; ha ellenünkre, bukdácsolunk. De a sors egymaga csak a ritkább szerencsétlenségeket küldi, elsőben a lelketlen tárgyaktól kiindulókat, minők: szélvész, vihar, hajótörés, házbedőlés, tűzvész; aztán a bestyéktől származókat, mint: rugás, marás, megrohanás. Ezek tehát, mondtam, ritkábbak. Ellenben egész seregek pusztulása, mint imént háromé ¹³⁾, más időkben számos másoké; hadvezérek végbukása, mint röviddel ezelőtt egy nagy, hasonlíthatatlan férfié; ¹⁴⁾ továbbá, a sokaság gyűlölkedései, és miattuk gyakorta nagyérdemű polgárok száműzetése, nyomorúsága, futamása; és viszont

¹¹⁾ Aelianus VII. 40, szerint Aethiópiát skorpiók és pókok pusztították; Justinus XV. 2, szerint az abderitákat békák, Pausanias Ach. 2, II, szerint a myusiusokat és atarnitákat szunyogok üzték ki tartományaikból stb.

¹²⁾ A legtöbb kiadásokban itt következő szakaszt: „Etenim virtus — humanitasque patitur,“ Facciolatussal, a szövegbe csusztatott glossemának tartom.

¹³⁾ Pompejusé Pharsalusnál, Scipio Metellusé Tharsusnál, Pompejus fiaié Mundánál, 48. 46. 45-ben Kr. e.

¹⁴⁾ Cn. Pompejus Magnust érti, ki Aegyptusban megöletett.

jó szerencse, méltóságok, hadvezérletek, győzelmek: noha a sorstól függ mindez, mégis sem az egyik, sem a másik nem következhetik be az emberek segéde, közremunkálása nélkül.

Ennek előre-bocsátása után mondanom kell, mi módon lehet az emberek hajlamát előnyeink számára megnyerni, és tevékenységbe hozni. Ha az előadás kelletinél hosszabb találna lenni, hasonlítassék össze a haszon nagyságával, ekkor talán még kelletinél rövidebbnek fog látszani. — Mindazt tehát, mivel embertársuk javához vagy magasztalásához járulnak az emberek, vagy jóakaratból teszik, midőn valakit valamely oknál fogva szeretnek; vagy tiszteletből, ha valakinek erényét bámulják, s őt méltónak tartják a legnagyobb szerencsére; vagy mert bizodalommal viseltetnek iránta, s hiszik, hogy javukról gondoskodik; vagy mert hatalmától félnek; vagy ellenben, mert valakitől valamit várnak, például ha királyok vagy a nép kedvét kereső emberek adományokat ígérnek; vagy végre, ár és bér által bíratnak rá, mely a legszenyesebb indító ok, egyiránt bepiszkoló mind azokat, kik megnyeretnek általa, mind azokat, kik hozzá folyamodni törekeshetnek. Mert rossz jel, ha az, mit erénnyel kellene eszközölni, pénzzel kíséreltetik meg. Minthogy azonban néha szükség van e segédszerre, mondani fogom, mint kell vele élnünk, ha előbb az erénnyel rokonabb dolgokról szólandottam. Aztán alá is vetik magokat az emberek más ember uralmának és hatalmának, szintén több okból. Ilyesek: vagy jóakarat iránta, vagy a tőle vett jöttek nagysága, vagy rendkívüli érdemei, vagy a remény, hogy alávetésük hasznát fogják látni, vagy a félelem, hogy erőszakkal kiszivetnek engedelmességre, vagy az adományok és ígéretek hálója, vagy végre, mint állodalmunkban gyakran látjuk, indító ok a bér.¹⁵⁾

VII. Minden eszközök közül pedig egy sem alkalmasabb a hatalom óvására és fentartására, mint aszeretettel, egy sem céliránytalanabb, mint a félelem. Mert helyesen mondja Ennius¹⁶⁾:

¹⁵⁾ Clodiusra, Milóra céloz, kik zsoldos csapatok élén jártak körül, s kivált Antoniusra, ki e munka iratásakor, Caesar veteránusait béresekül fogadta.

¹⁶⁾ Talán Thyestes című tragoediájában.

„Félelem nemz gyűlöletet: a gyűlöltnek ohajtjuk bukását.

Hogy pedig sokak gyűlöletének semmi hatalom sem képes ellenállani, azt, ha nincsen tudva, megtudtuk volna minapában. ¹⁷⁾ De nemcsak ezen zsarnok bukása, kit az állodalom eltűrt, mert fegyverrel volt elnyomva, s kinek halála után még inkább engedelmeskedik, ¹⁸⁾ mutatja, mily vést nemz az emberek gyűlölete, hanem a többi zsarnokok hasonló vége is, kik közül alig került ki egyetlenegy hasonló bukást. Mert a tartós birtok rossz öre a félelem, hü öre ellenben a jóakarát mindvégiglen. Kik erőszakkal elnyomattak felett uralkodnak, azok, meglehet, kénytelenek kegyetlenséghez nyulni, valamint az urak szolgálk irányában, ha nincsen más mód őket féken tartani. De ki szabad állodalomban arra törekszik, hogy félel-messé váljék, az tetőpontján áll az eszelősségnek. Mert legyen bár valakinek hatalma által elsűlyesztve a törvény, hunnyász-kodjék bár félelemből a szabadság: mindez felmerül mégis valahára vagy néma jelenségek ¹⁹⁾, vagy titkos szavazás által választásoknál. ²⁰⁾ A félbenszakasztott szabadság fulánkja pedig mérgesebb, mint a megőrzötté. Ragadjuk meg tehát azon eszközt, mely legmesszebbre terjed, és nemcsak biztosságot, hanem hatalmat és tekintélyt is legsükeresebben szerez. Távozzék a félelem, maradjon velünk a szeretet: így lehető legkönnyebben fogjuk mind magán-, mind közügyekben a kitűzött

¹⁷⁾ Czelzás Caesar halálára. A következés egyébiránt megmutatta hogy Caesar felekezete még nagyobb volt, mint az őt gyűlölőké, noha kábultában, a véres tett látására ideiglenesen elnémult. A dictator ismerte az eszközöket, melyekkel lelkesedést gerjeszsen maga iránt: lásd Plut. Caes. 57.

¹⁸⁾ Antonius, Octavius és Lepidus alatt, kik Caesar terveit folytatták, s kik — névszerint Antonius — Caesar nevében áltörvényjavaslatokat is faragtak.

¹⁹⁾ Ilyes jelenséget saját elvonultságában is látott Cicero.

²⁰⁾ Suetonius, Caes. 80: „Caesetius és Marullus megfosztattak (Caesar által) a tribunatustól: a legközelebbi comitiumok alkalmával számos szavazat őket jelelte ki consulokul.“

célt elérni. Tudniillik, a ki félelmes akar lenni, az szükségképen szintén félni fog azoktól, kik tőle félnek. Valljon mily kínzó félelem aggaszthatta amaz idősb Dionysius, ²¹⁾ ki tartván a beretváktól, szakálát önmaga izzó szénnel perzselte le? Valljon milyennek gondoljuk pheraei Alexander ²²⁾ lélekállapotát, kiről olvassuk, hogy nejét, Thebét, véghetlenül szerette, és ki mégis, jövén hozzá az ebédlőből a hálóterembe, egy külföldit, s pedig mint irva van, thráciai jelekkel bélyegzettet ²³⁾ kivont karddal léptetett maga előtt, és testőrei közül néhányat előre küldött, kik a női szekrényeket kikutassák s vizsgálják, ha nincsen-e tör a ruhák közé rejtve. A nyomoru hübbnek tartotta a külföldit, a bélyegzettet, mint nejét! És nem csalódott. Mert neje volt, ki őt a parázñaság gyanujából megölte. Nincs oly erős uraság, mely a félelem súlya alatt tartós lehessen. Példa Phalaris, ²⁴⁾ kit kegyetlensége mások felett elhírhesztett, ki nem lesből öletett meg, mint amaz Alexander, kiről imént szólottam, nem kevesektől, mint ez a mienk: de kit Agrigentum összes népessége rohant meg. A macedók nemde, ott hagyták Demetriust ²⁵⁾, s megannyian Pyrrhushoz vették magokat. Nemde, a lacedaemoniakról, mert uraságuk igazságtalanná vált, majdnem valamennyi társaik elállottak rögtön, és hívságos nézői voltak a leuctrai szerencsétlenségnek? ²⁶⁾

VIII. Ilyesmiben inkább szeretek külföldi, mint hazai példákat felhozni. Mindamellett, míg a római nép urodalma jótéményeken alapult, nem sértéseken, háborut vagy szövetséges társainkért, vagy az uodalomért viseltünk; a háboruk kimenetelei vagy szelidek voltak, vagy a szükség által parancsoltattak; királyok, népek, nemzetek révpartja és menhelye volt

²¹⁾ Syracusai tyrannus, meghalt 317-ben Kr. e. V. ö. Cic. Tuscul. V. 20, 58. Val. Max. IX. 1, 3.

²²⁾ Pheraei tyrannus Thessaliában 350 tájban Kr. e.

²³⁾ Thracia lakosai tätowirozták magokat. V. ö. Herodot. V. 6.

²⁴⁾ Agrigentumi tyrannus, meghalt 550-ben Kr. e.

²⁵⁾ Demetrius Poliorcetes 294-től 287-ig Kr. e. uralkodott Macedonia felett.

²⁶⁾ V. ö. az I. k. 72. jegyz.

a senatus; hivatalnokaink és hadviselőink pedig legfőbb dicsőségeket egyedül abban keresték, hogy a tartományokat, hogy a társakat igazságosan, hűségesen megvédték. Ez tehát helyesebben a világ véduróságának mint urodalmának mondathatott. Ezen szokás és rendszer lassankint megfogyatkozott: Sulla győzelme után egészen odaveszett. Nem volt, mi méltánytalannak látszassékaszövetséges társak irányában, mert ily nagy fokra hágott polgártársak irányában a kegyetlenség. Nála tehát nem jó győzelem követte a jó ügyet.²⁷⁾ Midőn az árverést elrendelné, és a forumon oly férfiak vagyónát eladná, kik jóravalók és tehetősök, s legalább polgártársai valának, szemtelen volt mondani: hogy saját zsákmányát eladja. Következett más,²⁸⁾ ki istentelen ügyben, s még gyalázatosabb győzelem után nemcsak egyes polgárok javait elérvereltette, hanem egész tartományokat és országokat a nyomorúság azoregy jogába fogott. Miután tehát valamennyi külnemzet elkinoztatott és tönkre tétetett, a veszendőbe ment uralom tanusítására Massiliát diadalmenetben láttuk hurezoltatni, láttuk mint üllenek diadalt azon város felett, mely nélkül hadvezéreink tul a havasokon soha semmiféle háboruban sem diadal-maskodtak. Még számos gonoszságot említhetnék, melyek a szövetséges társak ellen elkövetettek, ha ez egy nem volna a legeslegeczudarabb, melyet valaha látott a nap.²⁹⁾

²⁷⁾ Sulla az aristocratiai párt élén meggyőzte Mariust s a demokratiai pártot: Cicero amahhoz tartozott, szemében tehát Sulla ügye a jó ügy. Sulla győzelme miért nem volt jó, a szövetségben fejtegetetik.

²⁸⁾ Cajus Julius Caesar.

²⁹⁾ Cicero igazságtalan Caesar irányában, — jegyzi meg e helyre Zumpt A. V. az officiumok német fordításában, — ugysis mint tagja a legyőzött aristocratiai felekezetnek köteles lett volna, legalább ezt és ennyit mondani: hogy ellentétben Sulla ügyével és győzelmével, Caesar ügye rossz volt, de győzelme jó. Külnemzetekkel viselt háboruiban csak a hadvezér-elődök példáját, elveit követte, s a bánásmód, melyben Massilia — a mai Marseille — részesült, következménye volt azon makaes-ságnak, melylyel Pompejushoz ragaszkodott.

Igazságosan lakolunk. Mert ha nem nézzük el büntetlenül számosak gonoszságait, soha nem vetemedett volna egyes ily szabadosságra, kinek vagyona ugyan kevésnek, ³⁰⁾ de vésszes vágyai számos gonoszoknak jutottak örökségül. Nem is fognak mag és alkalom polgári háboruhoz hiányozni mindaddig, míg veszett emberek az árverés ama véres láncsájáról emlékezni fognak, s abba reményeiket helyezni. P. Sulla, ki azt rokonának dictatorsága alatt forgatta, harminczhat évvel később gonoszabb láncsa elől sem vonult vissza. ³¹⁾ Más valaki pedig, ³²⁾ ki ama dictatorságban íródeák volt, ebben városi quaestor ³³⁾ vala. Látnivaló, hogy ilyes jutalmak mutogatása mellett, polgári háborukban hiány sohasem leszen. A városnak már csak falai állanak és fenn vannak, s még ezek is a legszörnyebb tettektől félve: az állodalmat pedig egészen elvesztettük. És ennyi gyász, hogy tárgyamhoz visszatérjek, azért jött reánk, mert inkább félelmesek akartunk lenni, mint szerettetni és becsültetni; s ha ez az igazságtalanul uralkodó római népet érhetette, egyesek mit várhatnak?

Világos levén tehát, miszerint a jóakarat ereje nagy, a félelemé gyarló, azon van a sor, hogy szóljak az eszközökről, mik által a tisztelettel és bizalommal járó szeretet, óhajításunkhoz képest legkönnyebben szereztetik meg. De ez nem egyaránt szükséges mindnyájunknak. Mert külön mindeniknek élettervétől függ, ha kell-e, hogy sokaktól, ha elég-e, hogy kevesektől szeretetessék. Ügyekezzünk tehát, még pedig mindennek előtt és okvetlenül, bennünket szerető és tulajdonainkat nagyra-becsülő hű barátokkal szövetkezni. Ez azon egyetlenegy pont, melyre nézve fő- és középrendbeliek között nem

³⁰⁾ V. ö. Sueton. Caes. 83.

³¹⁾ Publius Sulla, a dictator unokaöcsese, nagy vásárlója az elkobzott javoknak mind nagybátyja, mind Caesar idejében. Czinkosa volt Catilinának is, legalább vád emeltetett ellene e tekintetben, s ekkor Cicero őt védelmezte, egyikében azon becsédeknek, melyek a nagy szónoktól reánk maradtak.

³²⁾ Cornelius, Sullának nem rokona de cliense.

³³⁾ Kínestárnok Saturnus templomában.

nagy a különbség; erre mindkettejüknek majdnem egyaránt kell szert tenni. Tisztelet, dicsőség, a polgártársak jóakarata talán nem szükségesek mindnyájának azonegy mértékben. De ha bírjuk, ezek is segédünkre vannak némileg mind egyekben, mind főleg barátságok szerzésében.

IX. A barátságról más könyvben szólottam, melynek ezime: *Laelius*.³⁴⁾ Szóljunk most a dicsőségről, noha ezt is két könyvem tárgyalja;³⁵⁾ érintsük azonban e helyütt is, miután fősegédül szolgál nagyobb ügyek kivitelénél.

A legmagasabb és legtökéletesebb dicsőség áll e háromból: ha a sokaság minket szeret; ha bizodalommal viseltetik irántunk; ha bámultában méltóságra érdemeseknek tart bennünket. Ezek pedig, hogy egyszerűen és röviden mondjam, ugyanazon eszközökkel szereztetnek meg a többségtől, melyekkel az egyesektől. De van még egy rés, közelednünk a sokasághoz, s bejutnunk azon, mintegy folyamként mindenkinek szívében. — Lássuk elsőben is a felebb említett három pontra nézve a jóakarát szabályait. Főleg jótétemények által nyeretik meg. Aztán a pusztá jótevési szándék is jóakaratot ébreszt, azon esetben is, ha netalán hozzá elégséges vagyonnal nem bírunk. Hatalmasan izgattatik fel pedig a sokaság hajlama a bőkezűség, jótékonyság, igazság, becsületesség és mindazon erények pusztá hire, véleménye által is, melyek a szelid és nyájas jellemhez tartoznak. Mert, tudniillik, azon erkölcsiség és illem, melyről szólunk, önmagától tetszik nekünk, s lényege és külseje által mindenki szívét megragadja, és kivált az említett erényekből mintegy kisugárzik: ez okból maga a természet kiszt bennünket, szeretnünk azokat, kikben amaz erényeket sejdítjük. És ezek a szeretet legfontosabb okai; mert lehet kívülök még néhány kisebb jelentességű is.

Hogy mások bizalmát megnyerjük, két dolog által eszközölhető, ha t. i. eszélylyel párosult igazságosság hírében állunk.

³⁴⁾ Az Atticushoz irányzott ismeretes dialogus, mely magyar fordításban is megjelent Virág Benedektől.

³⁵⁾ Azaz: két könyvre osztott munkám, mely azonegy évben készült a kötelességeket tárgyzó jelen könyvekkel, de mely nem jutott reánk.

Tudniillik egy részről azokba bizunk, kikről felteszszük, hogy értelmesebbek nálunknál, és kikről hiszszük, hogy mind a jövődőt előrelátják, mind a cselekvés alkalmával, s a válperez megérkeztével képesek elintézni az ügyet, s magokat elhatározni a körülmények szerint. Mert hasznos és való eszélynék ezt tartják az emberek. Más részről pedig igazságos és hű, azaz: derék emberekbe azért szokás bizni, mert mentek a család, az igazságtalanság gyanujától. Hiszszük is, hogy rájuk életünket, rájuk vagyonunkat, rájuk gyermekeinket teljes joggal bízhatjuk. Kettőjük közül az igazságban több az erő bizodalom gerjesztésére. Mert mennél furfangosabb és ravaszabb valaki, annál gyűlöletesebb és gyanusabb, ha a becsületesség jó hírét hiányolja. Ez okért képes a belátással párosult igazság annyi bizalmat gerjeszteni, mennyit akar; igazság eszély nélkül sokat fog tehetni, eszély igazság nélkül mit sem.

X. Senki se csodálkozzék, hogy miután valamennyi bölcsész egyetért abban, és magam is gyakran fejtegettem, „misperint ki egy erényt bir, mindnyáját birja,“ most különválasztom őket, mintha valaki, ha nem egyszersmind eszélyes, igazságos lehetne. De más finomsággal élünk, midőn tudós értekezés közben magát a valóságot ³⁶⁾ feszegetjük; mással, midőn összes előadásunkat a divatos fogalmakhoz alkalmazzuk. Mi tehát úgy szólunk e helyütt, mint a nép, másokat erőseknek, másokat derék embereknek, másokat eszélyeseknek mondva. Mert népszerű és szokásban levő kitételekkel kell élnünk, midőn népszerű fogalmakról szólunk. Hasonlóképp cselekedett Panaetius is. De térjünk vissza feladásunkhoz.

Azon három dolog közül tehát, melyek a dicsőséghez tartoznak, az volt a harmadik, hogy az emberek által bámultasunk, és méltóságokra érdemeseknek tartassunk. Ők ugyan rendesen mindent bámulnak, mi nagy és véleményök feletti gyanánt mutatkozik előttök, különösen pedig egyeseknél, ha némi nem is sejdített jó tulajdont vesznek rajtok észre. Azon férfiakra tekintenek tehát tisztelettel, azokat magasztalják leginkább, kikben némi kitünő és ritka erényt vélnek látni:

³⁶⁾ „Veritas ipsa“ az iskolák jelen nyelvén: az elvont, az abstract valóság.

azokat viszont lenézik és megvetik, kikben semmi erényt, semmi észet, semmi erőt sem gyanítanak. Mert nem vetik meg mindazokat, kikről rossz véleménynyel vannak. Két gonosznak, rágalmozónak, csalárdnak, kit sérelem elkövetésére képesnek tartanak, azt ugyan nem vetik meg épenséggel, de rossz véleménynyel vannak fölöle. Tehát, mint mondtam, azok vettetnek meg, kik, mint a példabeszéd mondja, „se magokért, se másokért,“ kikben semmi munka, semmi szorgalom, semmi törekvés. Azok pedig bámultatnak, kikről az a vélemény, hogy erénynyel megelőzik a többieket, és nemcsak minden becstelenségtől, hanem különösen még azon hibáktól is mentek, miknek mások nem egykönnyen képesek ellenállani. Mert mind az érzéki kéj, a hizelgő urné, elvonja a nagyobb részt az erénytől, mind a fájdalom szövétnekei, ha felénk közel hozatnak, szerfelett ijesztik meg a többséget. Élet és halál, gazdagság és szegénység roppant hatással vannak mindenkire. Kik ezt is, azt is fenséges, nagy lélekkel lenézik, kiket az eléjükbe lépő nemes és tisztas tárgy testestül lelkestül magához vonz, magával ragad, — ezeken ki ne bámulná az erény fényét és szépségét?

XI. Tehát mind ezen lelki lenézés nagy mértékben eszközli a bámultatást, mind pedig és kiváltképen az igazság, mely egymaga szerzi meg nekünk a „derék ember“ nevet, mintegy csodálatosnak látszik a sokaság szeme előtt: s nem méltatlanul. Mert az nem lehet igazságos, ki a haláltól, ki a fájdalomtól, ki a száműzéstől, ki a szűkölködéstől fél, vagy ki ezeknek ellenkezőit elébe teszi az igazságnak. Leginkább pedig azt tisztelik, kire a pénz nincsen hatással. A mely férfin ez megismerszik, azt úgy tekintik, mintha a tűzpróbát kiállotta volna.

Azon három dolog tehát, melyek mint dicsőséghez vezető út által felállítottak, megannyian benn vannak az igazságban: a jóakarat, mert minél többnek akar hasznára lenni; színtelen oknál fogva a bizodalom is; a bámulás, mert megveti és kicsinyli azon tárgyakat, melyekhez a nagy többség égő vágygyal ragadtatik. Véleményem szerint, minden életnemnél s minden állapotban szüksége van az embernek embertársai segédére, és kívánt arra, hogy legyen, kikkel bizalmasan tár-

salkodhassék, mit nehéz elérned, ha derék embernek nem mutatkozol Szükség tehát, hogy mind a magánálló ember, s mind a mezei telkén lakozó, igazságosság hírnevével birjon, még pedig annyival is inkább, mivel ha nem birnak vele, semmi által sem oltalmaztatva, sokféle sérelmet fognak szenvedni.

Adásnál, vevésnél, bérlésnél, bérbenadásnál, s általában szerződésnél eljárásunkhoz szintén szükséges az igazság. Ennek befolyása oly nagy, hogy egyetlenegy részecskeje nélkül még azok sem élhetnek, kik gonosztettekből és vétségekből táplálkoznak. Mert ki rabló-társától eloroz valamit vagy elveszen, annak számára még czimborái között sem marad hely. A rabló főnököt pedig társai vagy megölnék vagy otthagynák, ha nem osztaná fel egyaránt a zsákmányt. Sőt mondják, hogy törvényeik is vannak a rablóknak, melyeknek magokat alávetik, melyeket megtartanak. A zsákmány egyaránti felosztása miatt nagy hatalomra tett szert Bardylis, az illyriai rabló,³⁷⁾ ki-ről Theopompusnál³⁸⁾ van említés; s még nagyobbra Viriathus, a lusitániai:³⁹⁾ előtte seregeink és hadvezéreink is hátráltak. C. Laelius, kit bölesnek nevezünk, megtörte őt és megalázta, s oly korlátokat vont elbizakodásának, hogy épen nem súlyos háborut szállítana az utódokra.⁴⁰⁾ Mivel tehát oly nagy az igazság ereje, hogy még a rablók hatalmát is szilár-

³⁷⁾ Diodorus Sic. a XVI. könyvben és Plutarchus, Pyrrhusban királynak, βασιλεὺς-nak írják Bardylis, és rablónak, lat-ro-nak talán nem is neveztetetik az, ki macedoniai II-ik Philippussal véres háboruban állott, s kinek leányát Pyrrhus, Epirus királya, vette nőül.

³⁸⁾ Isocrates tanítványa, Thueydides folytatója. V. ö. Quintil. X. 1, 74. Corn. Nep. Aleib. 11.

³⁹⁾ Tíz évig küzdött a rómaiakkal; 151-ben Kr. e. M. Vetiliust, 149-ben Claudius Unanimust, 148-ban C. Nigidiust meggyőzte.

⁴⁰⁾ Laelius utódai Q. Fabius Servilianus és Q. Servilius Caepio voltak; 140-ben Kr. e. Viriathust saját emberei meggyilkolták.

ditja és öregbíti, mily nagynak kell lenni erejének, törvények és ítélőszékek mellett s rendezett állodalomban?

XII. Nézetem szerint nemcsak a medusoknál, mint Herodotus meséli, ⁴¹⁾ hanem eleinknél is, igazságszolgáltatás kedvéért választattak hajdanta jó jellemű férfiak királyokul. Mert nyomatra levén a szűkölködő többség a hatalmasbaktól, erény által kitűnő egyeshez folyamodott, ki, védvén jogtalanság elől a kisebbeket, az egyenletesség behozatalával a legfőbbeket a legutolsókkal egyazon jog korlátai között tartotta. S a törvények alkotásának az volt oka, mely a királyokénak. Mindig jogegyenletesség volt a cél: hiszen egyenletesség nélkül nincsen jog. Ezt ha igazságos és derék embertől elérheték, meg voltak vele elégedve. Midőn nem akart sikerülni, feltaláltattak a törvények, mik azonegy nyelven szóljanak mindnyájokkal. Kiviláglik innen, hogy azokat volt szokás uralkodókul választani, kiknek igazságosságáról nagyot tartott a sokaság. És hozzájárulván még az, hogy eszélyeseknek is tartattak, nem volt, mit ilyes vezérlet alatt elérhetni ne vélnének az emberek. Szükség tehát mindenkép gyakorlani és fentartani az igazságot, mind önnönmagáért (mert különben nem volna igazság), mind a tisztelet és dicsőség öregbülése miatt.

De valamint a pénzt nemcsak szerezni kell, hanem olykép is kamatoztatni, hogy a folytonos kiadások, — nemcsak a szükségesek, hanem a tisztesebbek is, fedeztessenek: ugy szinte a dicsőséget szerezni is kell és kamatra is adni. Socrates ugyan helyesen mondja, miszerint az a dicsőséghez legközelebb eső és mintegy megkurtított út, ha mindenikünk arra törekszik, hogy az legyen valósággal, kinek tartatni akar. ⁴²⁾ Ha vannak, kik színlés, hívságos képmutatás, s nemcsak hazug beszéd, hanem hazug arcz által is állandó dicsőségre vélnék szert tehetni, roppantul csalódnak. A való dicsőség gyökereket ver és sarjadékokat hajt: minden a mi mesterkéltnél, virág gyanánt hamar hull le; a mi színlésen alapul, az nem lehet tartós. Arra is, erre is sok a tanu: de rövidség okáért egyetlenegy család-

⁴¹⁾ I. k. 96. f.

⁴²⁾ Xenophon memorabiliáinak II-dik könyvében, 6, 39.

dal fogjuk beérni. Tib. Gracchus, Publius fia,⁴³⁾ addig fog magasztaltatni, míg emléke leszen a római történelemnek. Fiai ellenben életükben sem bírták a jók rokonszenvét, és haláluk után azok sorába valók, kik joggal ölettek meg.

XIII. Ki tehát való dicsőséget akar elérni, teljesítse az igazság kötelességeit. Ezek miben állanak, mondatott a felebbi könyvben. De hogy minél könnyebben ismertessünk azoknak, a kik vagyunk, nincsen ugyan hatalmasabb eszköz, mint hogy azok legyünk, kiknek tartatni akarunk; — hadd álljon itt mégis néhány szabály. Ha valaki nyiló korától fogva bír hírnévvel, melyet vagy atyjának köszönhet (mi, gondolom, veled történt, én Ciceróm), vagy valamely eseménynek s a szerencsének: akkor mindenki szemei reá vannak szegezve, mindenki kutatja, mit tészen, hogyan él; és mintha déli verőfényben forogna, semmi mondása, semmi tette nem maradhat rejtékben. Kik pedig zsenge korukban alacsony és homályos származásuk miatt, ismeretlenek maradnak az emberek előtt, azok mihelyest ifjakká kezdenek válni, nagy ezélt tűzzenek ki magoknak s ernyedetlen buzgalommal törekedjenek utána: mit annál látrabban fognak tehetni, mivel ama kornak nemcsak nincsenek irigyei, hanem annak még kedvezni is szokás.

Ifju férfinál első ajánlás dicsőségre, ha magát hadi ügyekben tüntetheti ki. Ezekből sokan magaslottak ki őseink közül: mert csaknem mindig viseltettek háborúk. A te ifjuságod azon háboru idejébe esett, melynek egyik hadfelében töméntelen volt a gonoszság, másikában kevés a szerencse. E háboruban mindazáltal, midőn Pompejus a lovasság egyik szárnyát alád rendelte, nagy dicséretet nyertél, mind ama főember részéről, mind a seregéről, lovaglás, nyilazás, minden hadi fáradság elviselése által. Ez a te dicsőséged, igaz, együtt bukott meg az állodalommal. De én e helyütt nem rólad, hanem általában az ifjuságról akartam szólni: térjünk tehát arra, mi még hátra van e tárgyból.

⁴³⁾ Tiberius Gracchus, veje az idősb Africanusnak és ipa az ifjábbnak; 177-ben és 163-ban Kr. e. consul. Fiai, Tiberius és Cajus, mint tribunusok, demócratai törekvéseikért halált szenvedtek, amaz 133-ban, emez 121-ben Kr. u.

Valamint különben is nagyobb értéke van a lélek művének, mint a test munkájának: úgy azon dolgok, melyeket belátással és észszel kell elérnünk, fontosabbak azoknál, melyek csak testi erőt igényelnek. Mindenek előtt tehát ajánlásunkra szolgál a szerénység, aztán kegyelet a szülők iránt, jóakarat önnöneink iránt. Legkönnyebben és legjobb oldalukról ismertetik meg pedig magokat azon ifju férfiak, kik az állodalom javát intéző híres és böles férfiakhoz csatlakoztak; ezekkel ha gyakrabban társalkodnak, hiedelmet ébresztenek a népben, hogy hasonlatosok lesznek azokhoz, kiket magok választottak előképekül magoknak. Publius Rutiliust ⁴⁴⁾ ifjuságában P. Mucius ⁴⁵⁾ háza ajánlotta a feddhetlen élet és jogtudósság hírébe. Egyébiránt L. Crassus ⁴⁶⁾, kora ifjuságában, nem kölcsönözte máshonnan, hanem maga szerezte magának a legnagyobb dicsőséget ama nemes és dicséretes vádbeszéd által. A mely korban a pusztá előgyakorlat dicséretet szokott aratni, mint Demosthenesről tudjuk, azon korban L. Crassus megmutatta, hogy képes abban már a forumon remekül járni el, mire otthonn még csak készülni is dicséretére vált volna.

XIV. A szólás két nemei, a beszéd s a szónoklat közül, kétségtől a szónoklat hatalmasabb eszköz a dicsőségre, (mert imezt szoktuk ékesenszólásnak mondani) de szinte leirhatlan, mennyi erővel bír a beszéd nyájassága és leereszkedése is a szívek megnyerésére. Léteznek még levelek Füleptől Sándorhoz, Antipatertől ⁴⁷⁾ Cassanderhez, Antigonustól ⁴⁸⁾ fiához

⁴⁴⁾ I. III. k. II. f.

⁴⁵⁾ I. I. k. XXXII. f. 106-ik jegyzet.

⁴⁶⁾ I. I. k. XXX. f. 84-ik j. V. ö. Cic. Brut. 43, 159. Huszonegy éves korában Cajus Papir us Carbót, 120-ban Kr. e. consult, mint Cajus Gracchus czimboráját bevádolta és elmarasztatta,

⁴⁷⁾ Nagy Sándor hadvezére és a király halála után kormányzó Macedoniában; meghalt 319-ben Kr. u. Fia, Cassander, szintén egyike volt nagy Sándor kapitányainak.

⁴⁸⁾ Meghalt 301-ben Kr. u. az ipsusi csatában, mint Sándor hadainak vezére; hiresebb fián, Demetrius Poliorcetesen kívül

Philippushoz, melyekben ezen három, mint tudjuk, igen eszélyes férfiú őket arra oktatja, hogy ügyekezzenek kegyes beszéd által jóakaratra magok iránt bírni a nép szíveit, és nyájias megszólítással magokhoz vonzani a katonákat. A nép előtt tartott szónoklat pedig gyakran magával ragadja az egész gyülekezetet. Mert nagy a bámulat, midőn valaki bőségesen és bölcsen szónokol: kik őt hallgatják, úgy vélekednek, hogy észszel és belátással is felülmulja a többieket. Ha pedig a szónoklat súlyához még szerénység is járul, lehető legmagasabb fokra hág a bámulat, kivált ha fiatal a szónok.

Több tárgyalásfajok vannak, melyek szónoklatot igényelnek, és állodalmunkban sok ifju férfi, részint a törvényszék, részint a nép, részint a senatus előtt tartott beszédekkel dicséretet aratott; de bámultatást kivált a törvényszéki szónoklat szerez. Ez kétféle, mert vádból áll és védelemből; s noha közülök dicséretesebb a védelem: helyesséssel találkozik a vád is igen gyakran. Crassusról imént szólottam. Hasonlókép cselekedett, mint ifju férfi, M. Antonius.⁴⁹⁾ P. Sulpicius⁵⁰⁾ ékesenszólását is a vád dicsőítette, midőn C. Norbanust a lázadó és haszontalan polgárt törvényszék elébe vonta. De ilyesmit nem kell gyakran cselekedni, és mindig csak vagy az állodalom érdekében, mint azok, kiket felebb említettem; vagy

(I. felebb a 25 ik jegyzetet) még Philippus nevű is volt, kit Cicero a szövegben említ, s ki atyja előtt halálozott meg. V. ö. Plut. Apophth. 182. B. (Mellesleg emlitem, hogy eltérőleg rendszeremtől, nagy Sándor atyját magyarosított névvel Fülepleknek írom, mert ő, azonképen mint fia, már irodalmunk zsengéjében kilépett mintegy a görög világ ráamájából.)

⁴⁹⁾ A triumvir nagyatyja, született 143-ban Kr. e.; 111-ben, tehát harminczkét éves korában vádat emelt, de siker nélkül, a cimberék által meggyőzött Cn. Papirius Carbo ellen; 89-ben consul. V. ö. Cic. epist. IX. 21.

⁵⁰⁾ Publius Sulpicius Rufus, kit 88-ban Kr. e. mint néptribunust Sulla megöletett, hat évvel korábban, midőn huszonkilencz esztendő volt, tartotta a szövetben említett szónoklatot. V. ö. Cic. Orat. II. 25. Laelius, I. 5.

igazságos bosszuállás végett, mint a két Lucullus; ⁵¹⁾ vagy a hozzánk folyamodók oltalmára, mint a siculusokért én, ⁵²⁾ a sardusokért Albucius perében Julius. ⁵³⁾ Fufius gondossága is azáltal tűnt ki, hogy Manius Aquillius ⁵⁴⁾ ellen vádat emelt. Egyszer tehát vagy legalább nem gyakorta! Ha van, ki gyakrabban kényszerítetik reá, tegye meg az állodalom kedvéért, melynek elleneit gyakrabban is megfenyíteniünk, nem érdemel megrovást. De tartsunk mértéket benne. Mert zord embernek tartatik vagy inkább embernek is alig, ki soknak lételét veszélyezteti. Ez nemcsak reá magára nézve is veszedelemmel jár, hanem hírét is bemoeskolja, ha a vádló nevet szerzi meg magának, mi M. Brutussal, ⁵⁵⁾ főnemzetség ivadékával, annak fiával történt, ki a polgári jogban különösen jártas volt.

A köteleesség azon szabályát is szorosan kell megtartanunk, hogy ártatlant főbenjáró keresetbe sohase vonjunk: mert ez egyáltalában nem történhetik gonosz tett nélkül. ⁵⁶⁾ S

⁵¹⁾ Lucius Lucullus, Mithridates győzedelmes ellene, testvérével Marcussal, vádat emelt Servilius augur, mint pénzsikkasztó ellen, boszut állandó, hogy atyját (102-ben Kr. e. praetor) zsarlasról vádolta az augur. V. ö. Cic. Acad. IV. 1. Plut. Lucull. az elején.

⁵²⁾ Verres ellen, 70-ben Kr. e.

⁵³⁾ Cajus Julius Caesar Strabo, I. róla a 86-ik jegyzetet az első könyvben. 103-ban Kr. e. vádat emelt T. Albucius ellen, ki mint propraetor Sardiniát szonképen zsarolta mint Verres Siciliát.

⁵⁴⁾ Mariusnak, midőn ötödik ízben volna consul, társa a méltóságban, 101-ben Kr. e. Három évvel később Siciliában elkövetett zsarlasok miatt perbe fogatott Fufius Calenus által, de meghittsége Mariussal és Antonius szónoklata segédére keltek. V. ö. Cic. Brut. 62, 222. Liv. epit. 70.

⁵⁵⁾ Marcus Brutus, a Juniusok nemzetségéből, nem viselt hivatalt, de, mint Crassus, a szónok mondá róla: „a mi benne szó és nyelv volt, mind azt a rágalmazás ezudar mesterségére fordította.“ Cic. de orat. II. 55, 229.

⁵⁶⁾ „Id enim sine scelere fieri nullo pacto potest,“ — az officiumok előtem ismeretes valamennyi fordítói ezt így értik: „az bűn-

vau-e nagyobb embertelenség, mint az ékesenszólást, melyet embertársaink javára és fentartására adományozott a természet, derék emberek vesztére és buktatására fordítani? De ha ezt mindenképen kell kerülnünk, nem szükséges más részről annyira vinni a lelkesmeretességet, hogy néha a bűnöst is, feltéve, hogy nem ezégeres gonosztevő, ne oltalmazzuk. Ezt akarja a nép, megengedi a szokás, eltűri az emberiség is. A bíró tisztje mindig a való után indulni az ügyekben; a védőé, olykor a valószínűt, ha nem is lenne épen való, megvédni. Ezt, kivált bölcsészetről irtomban, nem merném megírni, ha Pannaetius, a stoicusok legkomolyabbika, nem vélekednék azonképen. Dicsőség pedig és kegy főleg védelmezések által szereztetnek; s annnyival is inkább, ha netalán megtörténik, hogy annak kelünk segédére, kit valamely hatalmas kénye szorít és nyom. Én ezt máskor is gyakran, de mint ifju férfi ⁵⁷⁾ is, a mindenható L. Sulla befolyásának ellenére, ameriai Sextus Roscius mellett cselekedtem: a beszéd, tudod, meg van írásban.

XV. Előadva levén az ifju férfiak köteleességeik, melyekkel dicsőséget szerezhessenek magoknak, most a jótékonyaságról és bőkezűségről kell szólnom. Ez kétféle. Mert vagy személyes szolgálattal vagy pénzzel teszünk jót a szűkölködőnek. Könnyebb az utóbbik, kivált gazdagabbnak: de nemesebb és fényesebb amaz, s hatalmas és nagyságos férfihoz méltóbb. Mert noha mindkét nemnél megvan a kegyes akarat bőkezűnek lenni, mindazáltal az egyiknél erszényünkbe nyúlunk, a másiknál erényeink kincsei közé. Adakozás vagyonunkból magát a jóltevőség forrását meríti ki. Így jótévis jótévis által szüntetik meg: mennél többek iránt gyakorlottad, annál kevesebbek iránt fogod gyakorolhatni.

tettet követ el, ki ártatlant perbe fog;“ de csalódom-e, ha e tételt így értem: „hol nagyobb büntény, hol gonosztett nincs, ott semmi esetben sinesen helye a főbenjáró keresetnek “ A „scelus“ szó nem a perbefogó eljárására, hanem arra vonatkozik, kit lehet, vagy nem lehet főbenjáró kereset alá vonni.

⁵⁷⁾ Cicero ekkor huszonhat éves volt. V. ö. Gellius XV. 28. Quintil. XII. 6, 4.

Ellenben kik szolgálattal, azaz: lélekkel és buzgalommal voltak jótékonyak és bőkezűek, azoknak elsőben is, mennél többeknek használtak, annál több segédek lesznek a jótévésben. Aztán a jótékonyág szokása által készebbekké és mintegy gyakorlottabbakká válnak jóság által sokakat lekötelezni magoknak. Helyesen vádolja egyik levelében fiát Sándort Fülepet, hogy adakozás által ügyekszik a macedók jóakarátát megnyerni. „Mily eszeveszett gondolat — ugymond — hogy azoktól hűséget vársz, kiket pénzzel megvesztegettéll? Vagy talán azt szándéklod, hogy a macedók ne királyt várjanak benned, hanem ispánt és tőzsért.“ Helyes az ispán és tőzsér kitétel, mert ilyes vajmi illetlen királyhoz; de még helyesebb, hogy az adakozást megvesztegetésnek mondja. Mert a vevő silányabbá válik általa, s mind készebbé hasonlót várni. Ő fiának írta ezt, de mindenkinek szól a szabály. Semmi kétség tehát, hogy azon jótékonyág, mely személyes szolgálatban és buzgóságban áll, mind erkölcsiebb, mind messzebbre hat, mind olyas, mely többeknek képes használni. Néha azonban helyén van az adakozás is; mert a jótévés ezen nemét sem kell épen visszautasítani, sőt gyakran alkalmas embereknek, ha szükségök van rá, vagyonunkból ajándékozni: de gazdaságosan és mértékkel. Mert sokan elfecsérlették vagyonukat meggondolatlan adakozás által. Lehet-e nagyobb ostobaság, mint szándékosan azon lenned, hogy mit örömet térsz, azt huzamosabban ne tehesd. Aztán, adakozás romlást von maga után. Mert ki adakozás következtében szűkölködni kezd, az kénytelennek érzi magát, kezét idegen jószág után nyújtani ki. Így, noha jóakarat szerzése végett akarnak jótékonyak lenni, nem találnak annyi hajlamot azoknál, kiknek adtak, mint a mennyi gyűlölséget azoknál, kiktől elvettek. Nem kell tehát vagyonunkat annyira elesukni, hogy fel ne nyithassa a jótévés, és nem annyira felnyitni, hogy tárva legyen mindenki előtt. Tartsunk mértéket, még pedig jövedelmeink arányában. Szóval, meg kell arról emlékeznünk, mit annyiszor hallunk földieinktől, hogy máris közmondássá vált: „ninesen feneke az adakozásnak.“ S csakugyan, hogy volna mérték képzelhető, ha azok mellett, kik már megszokták, még mások is hasonló igényekkel lépnek fel?

XVI. Az adakozók általában véve kétfélék; közülök mások tékozlók, mások bőkezűek. Tékozlók, kik pénzüket lakomákra és hússztoztatásokra, és vívó-ünnepekre, és színjátékok s baromviadatok rendezésére, tehát oly dolgokra fecsérik, melyek nekik vagy rövid vagy épen semmi emléket sem fognak szerezni. Bőkezűek pedig, kik jövedelmeikkel vagy foglyokat váltanak ki a kalóztól, vagy barátjaik adósságait magokra vállalják, vagy őket leányaik kiházásításánál segítik, vagy akár jószágszerzésnél akár jószágöregbitésnél támaszul szolgálnak nekik. Csodálkozom tehát, mi jött eszébe Theophrastusnak, azon könyvében, melyet a gazdagságról írt, s melyben sok jeles dolog mellett áll egy fonák. Tudniillik, hosszadalmasan magasztalja a népünnepek nagyszerűségét és fényét, s a képességbe ilyest és annyit költekedni, helyezi a gazdagság élvezetét. Nekem pedig a bőkezűség amaz élvezete, melyről egy-két példát felhoztam, sokkal nagyobbnak és bizonyosabbnak látszik. Mennyivel tisztesebben és helyesebben ró meg bennünket Aristo, ⁵⁸⁾ hogy olyan pénztékozlásokat, melyekkel anépet magunknak megnyerhetjük, rendében látunk; ellenben ha azok, kiket erősségükben körülfogott az ellenség, egy messzely vizet egy minán ⁵⁹⁾ kénytelenek vásárolni, akkor ez, elsőben, hihetetlennek látszik nekünk, és báméskodunk mindnyájan; s csak érettebb gondolkodás után találunk mentességet a szükségben. Ama töméntelen tékozláson és határtalan költekedésen pedig nem igen akadunk fenn, noha általa sem másnak szüksége nem enyhítetik, sem magunk méltósága nem öregbül, és noha maga a nép mulattatása is rövid, parányi időre szorítkozik, a nép legsilányabb részéé, melyben a jóllakással együtt az öröm emléke is elhal. Azt is helyesen következteti, hogy ilyesmi csak gyermekek, némberek és rabszolgák, és olyas szabadok előtt kedves, kik szakasztott másai a rab-

⁵⁸⁾ Nem a stoicus, Chiosból, kiről az első könyv elején volt szó, hanem a peripateticus, Ceából, ki 225. tájban Kr. e. élt, s kinek Diogenes Laërtius, VII. 163 e munkáját említi: *ὁπομνήματα περὶ πενοδοξίας*.

⁵⁹⁾ A mina *μνᾶ* száz drachmából állott, a drachma felért egy római denárral.

szolgáknak; de komoly, és mindent, mi történik, változatlan elvekhez mérő férfiú által nem helyeseltethető. Noha állodal munkban, úgy tudom, még a régi jó időkben megrögzött a szokás, hogy a legderekabb férfiaktól is fényes aedilitas kívánatik. Ez okból mind Publius Crassus ⁶⁰⁾, nemcsak névre, de valósággal is gazdag, roppant költségeket tőn mint aedilis; és röviddel utóbb L. Crassus, s vele a minden emberek legmértékletesbire Q. Mucius ⁶¹⁾, mint aedilisek, páratlan fényt fejlesztettenek ki; aztán Cajus Claudius, Appius fia, ⁶²⁾ később többen, a Lucullusok, ⁶³⁾ Hortensius, ⁶⁴⁾ Silanus. ⁶⁵⁾ Mindnyájokat pedig felülmulta Publius Lentulus ⁶⁶⁾, midőn én voltam consul. Őt Scaurus ⁶⁷⁾ utánozta. De legeslegfényesebbek voltak a mi Pompejusunk ünnepei, második consulátusa idejében. ⁶⁸⁾ Minderről mint vélekszem, látod.

XVII. Azonban kerülni kell a fösvényesség gyanuját. Ma-

⁶⁰⁾ A triumvir atyja, aedilis 106-ban Kr. e.

⁶¹⁾ I. az I. könyvben a 84-ik és 107-ik jegyzeteket. Aedilisségök a 103-ik évbe esik. V. ö. Cic. in Verrem, IV. 59. Plin. hist. nat. VIII. 16

⁶²⁾ Aedilis 99-ben Kr. e., ő volt az első, ki elefánt-tusával mulatta a népet. I. Plin. VIII. 7. Val. Max. II. 4, 6.

⁶³⁾ I. felebb az 51-ik jegyzetet. Aedilisek 79-ben voltak, s mint ilyesek bikákat elefántokkal viaskodtattak. V. ö. Plin. VIII. 7. Plut. Luc.-ban.

⁶⁴⁾ A Ciceróval versenyzett szónok.

⁶⁵⁾ D. Junius Silanus, Cicero utóda a consulságban.

⁶⁶⁾ Spinther melléknévvel; aedilis 63-ban. V. ö. Plin. IX. 34. XIX. 1. Val. Max. II. 4, 6.

⁶⁷⁾ I. I. XXXIX. s a 124-ik jegyzetet.

⁶⁸⁾ 55-ben Kr. e. Theatrumot épített, tornáczokkal s templomokkal; és játékközben csatornákon viz folyt a circusban, a forráság enyhítésére. V. ö. Cic. epist. VII. 1. Dio Cassius, XXXIX. Plin. VIII. 7 és 20. Tacit. annal. XVI. 20. Val. Max. II. 4, 6. Tertull. de spect. 10.: „A nagy Pompejus csak theatrumánál volt kisebb.“ Ennek nagyságához mértékül szolgálhat azon körülmény, hogy 500 oroszlán, 410 párducz és 25 elefánt szerepelt a viadalban.

mercus a dúsgazdag férfit, mert nem akart aedilis lenni, ⁶⁹⁾ visszautasított, midőn a consulatust keresné. Azért, ha követeli a nép, s ha a jóra való emberek ugyan nem kívánják, de nem is rosztalják, akkor kell hogy cselekedjünk, de vagyunk arányában, mint magam cselekedtem; ⁷⁰⁾ kell akkor is, ha netalán nagy és hasznos czélt érhetünk el a népnél adakozás által, mint például kevésse elelőtt Orestesnek ⁷¹⁾ a tized név alatt úton útfélen adott lakomák nagy tiszteletet szereztek. Marcus Sejusnak ⁷²⁾ senki sem vette rossz neven, hogy drágaság alkalmával a véka gabnát egy as-ért adta a népnek. A pazarlás nem volt illetlen s nem szerfelett nagy, reá, az aedilisre nézve, s ő felmentette magát általa a mérges és megrögzött gyűlölet alól. De éppen legnagyobb tiszteletére vált nem régiben Milómnak, hogy az állodalom javára, melynek fennállása életemmel összefüggött, zsoldos gladiatorok által, Publius Clodius minden terveit és dühös czélzatait elnyomta. ⁷³⁾ Az adakozás okai tehát: vagy szükséges vagy hasznos volta. De ilyenkor is a középút a legjobb szabály. Lucius Philippus,

⁶⁹⁾ Hogy t. i. ne kénytelenítessék nyilvános játékokra költségessékedni.

⁷⁰⁾ 69-ben Kr. e. Cicero mint Aedilis három ünnepet adott. V. ö. Cic. pro Murena, 19. Plut. Cic.-ban.

⁷¹⁾ Cneius Aufidius Orestes Aurelianus, 71-ben Kr. e. consul. Szokás volt köszönet fejében szerencsés multért, vagy könyörgésül üdvös jövő elérésére, valamely istenségnek a zsákmány vagy a jövedelmek tizedét felajánlani; ilyenkor az áldozatot lakomák kísérték, s ezekből Sulla és Crassus példájára Orestes is busás részt juttatott a népnek.

⁷²⁾ Aedilis 74-ben Kr. u. A véka (modius) tizenhat messzelyt (sextarium) foglalt magában; ennyit kapott egy hétre a rab-szolga, ennyit adott Sejus egy as-ért, azaz: körülbelöl egy krajczárért. (V. ö. Plin. XVIII. 7.) Még Siciliában is kétszer, háromszor drágább volt a gabna.

⁷³⁾ Milo, tribunus korában (57-ben Kr. e.) azon volt, hogy Cicero száműzéséből visszahívja, s e szándékában kivált Clodius által gátoltatott.

Quintus fia, ⁷⁴⁾ nagyszerű és igen híres férfiú, dicsekedni szokott, hogy mindent elért, mit főnek tekintünk, a legparányiabb adakozás nélkül. Ugyanezt mondták magokról Cotta és Curio. ⁷⁵⁾ Ezzel talán magam is dicsekedhetném. Mert tekintetbe vevén, hogy a legfőbb méltóságokat, még pedig valamennyi szavazattal s épen a törvényes évben, ⁷⁶⁾ mi a nevezettek közül egynek sem sikerült, elértem, aedilisségem költségei valóban csekélyek voltak.

A jobbféle költekezés tárgyai: kőfalak, hajógyárak, kikötők, vízvezetések s mindaz, minek hasznát veheti az állodalom. Az ajándék, melyet valakinek mintegy kész pénzben kezébe nyomunk, jobban esik ugyan: de amazok kedvesebbek az utódok előtt. A színházakat, tornászokat, új templomokat némi pirongással gáncsolom, Pompejus iránti tekintetből: de a legnagyobb bölcsészek nem helyeslik, mint maga Panaetius sem, kit e könyvekben sok helytt követtem, a nélkül hogy lefordítanám; s nem phalerai Demetrius, ki Periclest, Görögország főállamférfiát korholja, hogy ama dieső propylaeumokra annyi pénzt vetett ki. De ezen összes tárgyról szabatosabban értekeznek azon könyvek, melyeket „az állodalom“-ról irtam. ⁷⁷⁾ — Ilyes adakozások tehát átalánvéve magokban hibásak, bizonyos körülmények között azonban szükségesek, és ilyenkor kell, hogy arányban álljanak vagyonunkkal s a középszerűség határai között maradjanak.

XVIII. Az adakozás ama másik neménél, mely a bőkezűségből származik, nem kell magunkat hasonlatlan viszonyok közt azon egy módon viselni. Más annak viszonya, kit a nyomoruság sujt, és más azé, ki sorsát javítani akarja, de ki nincs szerencsétlenségben. A jótétevés készebb a nyomoru iránt, kivéve, ha ez érdemes nyomoruságára. Azok irányában mindaz-

⁷⁴⁾ I. I. k. XXX. f.; s a 85. ik j.

⁷⁵⁾ Cajus Aurelius Cotta, consul 75-ben Kr. e. Cajus Curio, consul 76-ban.

⁷⁶⁾ Azaz: a mely évben képessé vált a lex villia annalis rendeletéhez képest az illető hivatal felvállalására. E szerint quaestor volt 31, aedilis 38, praetor 41, consul 44 éves korában.

⁷⁷⁾ A munka csak töredékekben jött reánk.

által, kik segédet kívánnak, nem mert nyomoruságban sinlődnek, hanem hogy magasabbra törhessenek, általánvéve épen nem kell magunkat feszesen viselnünk, hanem az alkalmas egyének kiválogatásánál meggondolással eljárunk és szigorúsággal. Mert helyesen mondja Ennius:

„Fonákul illesztett jótétemény, rosztétemény szerintem.”

Mit pedig derék és háladatos embernek adtunk, az nemcsak tőle hoz kamatot, de másoktól is. Mert a bőkezűség, ha nem gyakoroltatik vaktában, nagy mértékben megkedveltet bennünket; s a többség annál buzgóbban magasztalja, mert egy-egy előkelő férfiú jósága menhelyül szolgál mindenki számára. Ügyekezünk tehát, minél többeket azon jótéteményekben részesíteni, melyeknek emléke gyermekekre és unokákra száll, és őket nem engedi hálátlanoknak lenniök. Mert a hálátlant valamennyien gyűlölik, saját sérelmet is látva a bőkezűség elriasztásában, s a vékonyabbak köz ellenét abban, ki ilyest teszen.

Van egy jótétevés, mely az állodalomnak is hasznos: midőn a foglyok kiváltatnak a rabságból, midőn a vékonyabbak jobb karba helyeztetnek; ilyesmi, mint Crassus egyik szónoklatából bőségesen láthatjuk, gyakorta szokott történni rendünk részéről.⁷⁸⁾ A jótétevés ezen nemében sokkal jobb szokást látok, mint a népnek osztogatott ajándékokban. Amaz komoly és nagy férfiakhoz illő, emez a néphizelgőkhöz, ha így szólhatni, kik a lenge sokaságot mintegy kéjjel esiklandozzák. Legyünk valamint az adakozásban nemesek, úgy a követelésben nem zordonok, és minden szerződésnél, adásnál, vevésnél, bérlésnél, bérbeadásnál, a szomszédság s a végek viszonyaiban méltányosok és engedékenyek; jogainkból áldozunk fel sokat soknak, pörlekedéstől pedig, mennyire veszteség nélkül lehet, sőt talán némi veszteséggel is ovakodjunk. Mert jogunktól néha valamicskében elállanunk, nemcsak nemes magaviselet, hanem olykor hasznot hajtó is. Vagyonunkra azonban mindig tekintettel kell lennünk, mert ezt pusztulásra juttatni valóságos véttség: csak hogy kerülni kell a fukarság és fősvénység gyanuját.

⁷⁸⁾ A senatorokat érti.

Bőkezűséget tanúsítanunk, a nélkül hogy birtokunkat feláldoznók: ebben áll a pénz legnagyobb élvezete.

A vendégszeretet is méltán dicsértetik Theophrastus által. Nekem legalább igen illemesnek látszik, hogy előkelő férfiak házaik nyitva álljanak előkelő vendégek előtt; sőt díszére válik az állodalomnak is, ha a bőkezűség ezen nemét városunkban az idegen emberek nem hiányolják. Azok továbbá, kik tisztes uton módon befolyásra akarnak szert tenni, nagy hasznát veszik, ha vendégeik által idegen népeknél is tekintetben, közszeretben állanak. Theophrastus írva hagyta, miszerint Cimon, ⁷⁹⁾ Athenében is, a laciaiak, mint községebeliek iránt vendégszerető volt, úgy intézkedvén és gazdasági tiszteinek meghagyván, hogy Lacia mindenik lakosát, ki hozzá, jószágába szállott, a szükségeseikkel ellássák.

XIX. A szolgálatban, nem ajándékban álló jótételek, vagy az összes állodalomra, vagy egyes polgárookra vonatkoznak. Mert valakiért törvényt állani, őt tanácsosal segíteni, s illetén ismeretekkel minél többeknek hasznukra lenni, nagy mértékben öregbíti mind befolyásunkat, mind kedvességünket. Őseink számos nagyjelességű szokásaikhoz tartozik az is, hogy remekül alkotott polgári jogunk ismerete és magyarázata mindig lehető legnagyobb tiszteletben állott; miért is a jelen zavar beállásáig azt kizárólag birtokolták a főbbek. Most valamint a köztisztviselők s a méltóság valamennyi fokozatai, ugye tudomány fénye is eloltva van: mi annál lázasztóbb, mert ez akkoron történt, midőn oly férfiú volt életben, ki valamennyi elődeit, kikhez méltóságra hasonló volt, tudományra, bizony, felülhaladná. ⁸⁰⁾ A szolgálatok ezen neme tehát kedvességben áll sokak előtt, és igen alkalmas arra, hogy másokat jótételekkel lekötelezzünk magunknak. Ezen mesterséggel határos, s még kedvesebb, még szebb, a szónoklat képessége. Mert mi lehetne

⁷⁹⁾ A persa háboruban nagy híre kapott athenei hadvezér.

⁸⁰⁾ Valószínűleg Servius Sulpicius Rufust érti, korának első jogtudósát, s bizodalmas barátját, (l. a VIII-ik philippicát és Cicero leveleit hozzá, a IV-ik és XIII-ik könyvben, ad fam. l.) ki 51-ben Kr. u. consul volt, s ki félévvel a jelen könyv iratása után meghalt. V. ö. Gell. II. 10

jelesebb az ékesenszólásnál, akár a hallgatók bámulását vesz-
szük tekintetbe, akár a szükölködők reményét, akár azok há-
láját, kik általunk megvédettek? Elődeink tehát ezt is első
sorba helyezték a béke művei között. Miért is oly férfiú, ki
ennek birtokában van, ki örömet dolgozik, és atyáink szoká-
sát követve, sok polgár ügyeit készséggel és díj nélkül viszi,
jótételek és a nyújtott oltalom által terjedelmes befolyásra tesz
szert. Alkalmat vehetnék magamnak, e helyütt is az ékesszó-
lás szünését, ne mondjam, végbukását megsiratni, ha nem
tartanék a látszattól, hogy saját sorsom felett veszéklek. De
hiszen mindenikünk látja, mily szónokaink hunytak el, mi
kevesen nyujtanak reményt, mennyivel kevesebben bírnak
képeséggel, és szemtelenül mily nagy szám tolakodik elő.
Mindnyájan ugyan nem lehetnek, sőt még sokan sem, jogtudo-
sok és szónokok: de hatalmukban áll szolgálataik által töb-
beknek hasznára lenni, — jótételeket kérve az egyik számára,
mást bíráknak és tisztviselőknak ajánlva, másnak vagyona fe-
lett őrködve, tanácsot, védelmet jogtudosoktól, ügyészekről
eszközölve. Ilyes cselekvés által kedvességet nagy mértékben
szerezhetnek, s nagy tért nyithatnak tevékenységöknek. Nem
szükséges őket arra inteni (mert magában értetik), miszerint
óvakodniok kell, hogy midőn valakin segíteni akarnak, mást
ne bántsanak. Ilyenkor t. i. gyakran megsértetnek azok, kiket
megsérteni vagy kötelességünk ellen vagy kárunkra van; mi
ha gondolatlanul történik, hanyagságra mutat, ha tudva, köny-
nyelműsége. Mentegetned kell magadat a lehetőségig azok
irányában is, kiket akaratlanul sértettél: hogy kényszerítve
voltál ugy cselekedni, s hogy nem cselekedhettél máskülönben;
aztán másféle szolgálatok és kedvezések által kell a hibát még
helyre pótolni.

XX. Ha másokon segítünk, vagy jellemökre, vagy sze-
rencse-viszonyaikra vagyunk tekintettel. Könnyű mondani, s
azért szokták is hirdetni az emberek, hogy a jótétemények
osztogatásánál a jellemre, nem a szerencse-viszonyokra ügyel-
nek. Tisztességes beszéd. ⁸¹⁾ Egyébiránt ki nem teszi elébe,
szolgálat-közben, a legeslegjobb de szükölködő ember ügyének

⁸¹⁾ A mondat Terentiusból van idézve, *Andria*, Act. I. sc. 3.

a gazdag és hatalmas férfi hajlamát? Mert kitől legbiztosabban s leghamarabb jutalmat remélhetni, az iránt rendesen nagyobb készséggel viseltetünk. De vegyük szigorúabban szemügyre a dolgok mivoltát. Ama szűkölködő, például, meny nyiben derék ember, meglehet, hogy tettel nem bizonyíthatja háláját, de érzelmeivel kétségkívül. Helyesen mondatott pedig, akárki mondotta legyen: kinél a kölesön van, az nem fizette vissza; ki visszafizette, annál nincsen: de a hála meg van annak szívében is, ki lefizette; és a kinek szívében van, az is lefizette. ⁸²⁾ Olyasokban pedig, kik magokat gazdagoknak, tekinteteseeknek, szerencsefiaknak tartják, nincs is kívánság jótételek által leköteleztetni; sőt hiszik, miszerint ők tettek azzal jót, kitől bármi nagy jótéteményt fogadtak el. Aztán gyanakodnak, hogy valamit kívánunk, várunk tőlök; s hallaniok, miszerint oltalmat kerestek s védenczekül neveztetnek, előttök felér a halállal. Ama vékony, ellenben, ki mindennél, mi érette történik, hiszi, hogy csak reá, nem szerencse-viszonyaira is volt tekintet, ügyekszik. nemesak az iránt, ki már jót tett vele, hanem azok iránt is, kiktől jót vár. (hiszen sokra van szüksége) háladatosnak mutatkozni; s a viszonzószolgálatot, melyet netalán teszen, nemhogy pöffeszkednék vele, sőt inkább még csekélyli. Tekintetbe kell venni azt is, hogy azon esetre, ha gazdagot és hatalmasat védsz a törvénytörő előtt, tőle egy magától és talán még gyermekeitől várhatsz hálát; holott ha szűkölködőt ugyan, de becsületest és szerényt, a szegényebb osztály valamennyi jóra való emberei (és számuk nagy a népben) úgy néznek reád, mint oltalmazóokra. Azért úgy vélekedem, hogy jobban cselekszünk, ha derék embereknek, mint ha gazdagoknak adjuk ki tőkéül a jótéteményt. Általában azon

⁸²⁾ Az eredetiben szójáték van, mely a „pecuniam” és „gratiam” szavakkal viszonyba hozott „habere” és „reddere” igéknek többféle jelentésén alapul. Szójátékot, tudjuk, nehéz lefordítani. Álljon itt tehát az eredeti is: „pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere, et qui habeat, retulisse.” Cicero szerette a szójátékokat, s a jelent másutt is, két ízben (pro Plancio, 28; post reditum ad Quir. 9.) használja. V. ö. Gellius, I. 4

kell lenni ugyan, hogy a nép minden osztályainak eleget tehessünk, de ha vita támad kötelesség és kötelesség között, Themistocles mondását kell követnünk. Midőn valaki tanácsot kért tőle, hogy szegény, de emberséges, vagy nem épen emberséges, de gazdag férjhez adja-e leányát? válaszolá: részemről jobb szeretem az embert pénz nélkül, mint a pénzt ember nélkül. De a gazdagság bámulása elrontotta, elsilányította az erkölcsöket. Mi köze annak hozzánk, hogy valaki nagy kincsesel bír? A birtokosnak talán segédére leszen: noha ez sem áll mindig. Tegyük fel, hogy igen. Többet fog vásárolhatni, annyi bizonyos; de válik-e általa erkölcsiebbé? Ha pedig derék ember egyszersmind, akkor gazdagsága ne szolgáljon akadályul, hogy segítessék, de indokul sem. Az legyen mindig a kérdés: nem mily gazdagsággal, hanem mily jellemmel bír. Jótéteményeknél és szolgálatoknál ez az utolsó szabály: ne küzdj igazságos ügy ellen, ne küzdj igazságtalan ügy mellett. Mert tartós ajánlás s hírnév alapja az igazság, mely nélkül semmi sem lehet dicséretes.

XXI. Eddig a jótételek azon neméről szólottam, melyek egyesekre vonatkoznak: ezentul értekezni kell azokról, melyek összesen mindnyájukra és az állodalomra tartoznak. Ezeknek része meg olyas, mely a polgárok összeségére vonatkozik, része, mely egyszersmind külön mindeniket éri, és ennél fogva amannál is kedvesebb. Átalában véve, ha lehet, mindkettőt kell gyakorolni, úgy, hogy valamint az összeségre, külön mindenikre is legyen tekintet, az állodalomnak vagy előnyével, vagy legalább nem kárával. Cajus Gracchus gabna-adománya nagy volt, tehát kimerítette a közkincset; Marcus Octaviusé mérsékelte, az állodalom által elviselhető s a népnek szükséges, tehát mind a polgároknak, mind az állodalomnak üdves.⁸³⁾ Kivált pedig arra ügyeljen az állodalom kormányzója, hogy

⁸³⁾ C. Gracchus „lex frumentaria”-ja 123-ban kelt Kr. e., szerinte a gabona felével s egy harmadával a vételáron alól osztogattott az állodalom magtáraiból a köznépek. M. Octavius 120-ban eltöröltette a törvényt; a gabonát mindazáltal ő is piazei árán alól adatta a szegényebbeknek. V. ö. Cic. pro Sexto, 48 Brut, 62. Liv. epit. LX.

mindenik megtartsa a magáét, s hogy a magán-polgárok javai közrendeletek által ne nyirbáltassanak. Vészes volt, például, Philippus ⁸⁴⁾ beszéde, midőn tribunatusa idejében földosztogatási törvényt indítványozna, melynek visszautasítását azonban egykedvűleg vette, nagy mérsékletet tüntetve ki az ügyben. Eljárása által egyébiránt népszerűséget vadászott, gonoszul kivált azért, mert mondá: hogy vagyonos ember nincsen két ezer az állodalomban. Főbenjáró beszéd s a birtok egyenlítésére czélzó, minél lehet-e nagyobb vész? Hiszen kivált azért állapítottak a polgári községek és állodalmak, hogy a tulajdon biztosítsák. Mert noha természeti ösztön gyülekeztette együvé az embereket, mégis csak vagyonuk biztosításának reménye kerestette fel velök a városok védfalait. Ügyekezünk továbbá annak is idejekorán elejét venni, hogy vagyon-adót ne kénytelenítessünk beszédni, mit elődeink a közkinés vékonysága s a folytonos háboruk miatt gyakorta cselekedtek. ⁸⁵⁾ Ha azonban ilyes intézkedés szükségessé válnék valamely tartományban, (mert inkább kifejezéssel akarok élni: „valamely, mint jóslatképen a mienkről szólani; aztán nem is a mienkről, hanem általában az állodalomról szölok;) — ügyekezünk mindenkivel megértetni, hogy engedelmeskedniök kell a kénytelenségnek, ha magokat fenn akarják tartani. Arról is gondoskodjanak mindazok, kik az állodalmat kormányozni fogják, hogy bősége legyen az élethez kívántató dolgoknak. Mint szoktuk s mint kell ezeket megszerezni, arról nem szükséges itt értekezni, mert eléggé tudva van; de érintenem kelle a tárgyat.

Fődolog pedig minden ügy- és hivatalviselésnél, hogy a kapzsóság legkisebb gyanuja is eltávolítsák. „Tartott volna bár fenn azon időkorra a sors — mondá a samnis, Cajus Pon-

⁸⁴⁾ I. I. k. XXX. f; s a 85-ik jegyz. Tribunus 104-ben volt; később az aristocratiai felekezethez állott.

⁸⁵⁾ Kr. e. 167. óta annyi jövedelme volt az állodalomnak a tartományokból, hogy a vagyonadó feleslegesnek látszott, s 69 óta a többi, névszerint a kikötő-adók is megszűntettek Italiában Egyébiránt a jelen munka íratása utáni évben — 43-ban Kr. e. — ismét adót szedettek a triumvirek; Ciceró sejdítése teljesedésbe indult.

tius, — és születtem volna bár akkor, midőn a rómaiak már hozzá látandottak az ajándék-elfogadáshoz! Nem hagytam volna őket huzamosabban uralkodni.“⁸⁶⁾ Bizonyára, sok emberkoriglan kellett volna még várakoznia, mert csak imént rohanta meg állodalmunkat e fekély. Épen nem haragszom, hogy Pontius, ha annyi erő volt benne, inkább akkor-tájban élt. Még nincsen száztiz éve, hogy Lucius Piso javaslatára⁸⁷⁾ törvény hozatott a zsarlás ellen; azelőtt nem létezett ilyes törvény. De aztán annyi következett, — s a későbbi mindig keményebb volt az előbbinél; annyi volt a vádlott; annyi az elmarasztott; oly tetemes háborút, minő az itáliai vala,⁸⁸⁾ gerjesztett az ítélőszéki vizsgálatok előli félelem; annyira megyen a törvények és ítélőszékek eltöröltetése után,⁸⁹⁾ a szövetségesek kifosztása és kiraboltatása, hogy most csak mások gyarlósága, nem magunk ereje tart fenn bennünket.

XXII. Panaetius dicséri Africanust,⁹⁰⁾ hogy kezei tiszták voltak ragadozástól. Érdemlett dicséret! de még egyéb, nagyobb tulajdonok voltak benne. A tisztakezéség dicsérete

⁸⁶⁾ Cajus Pontius Herennius. ki a samnisok élén Kr. e. 321-ben a rómaiakat Caudiumnál megverte, ki hiába ügyekezett M. Curiust arannyal megvesztegetni, — mi alkalmul szolgált a szövegben idézett mondásra, — s kit a rómaiak 292-ben elfogtak és lefejeztettek. V. ö. Cie. de Senect. XII. 9. Liv. IX. 2. és epit. XI. Val. Max. IV. 3, 4.

⁸⁷⁾ Lucius Calpurnius Piso, mint néptribunus, Kr. e. 149-ben indítványozta a törvényt.

⁸⁸⁾ Kitört 91-ben Kr. e. Appian szerint — de bello civ. I. 35. — A tribunus M. Drusus törvényt hozatott, hogy a megvesztegetett bírák vizsgálat alá vonassanak. E miatti félelmében a senatus megbuktatta Drusust s egyszersmind az általa javaslatba hozatott törvényt, hogy a római polgári jog egész teljében terjesztessék ki az itáliai szövetségesekre, s hogy a proconsulok szoros felelősség alá vonassanak. E törvény megbuktatása maga után vonta az itáliai háborút.

⁸⁹⁾ Célzás Sulla és Caesar dictaturájára.

⁹⁰⁾ Említettük felebb, hogy Panaetius bizodalmas híve volt az ifjabb Scipio Africanusnak.

nemcsak reá illik, hanem ama korra átalában. Paulus, midőn a macedók összes, véghetlenül nagy kincsét elfoglalná, ⁹¹⁾ anynyi pénzt szállított a kincstárba, hogy ezen egy hadvezér zsákmánya véget vetett a vagyon-adónak: ⁹²⁾ saját házába semmit sem hozott, nevének örök emlékének kívül. Africanus atyja nyomába lépett: ⁹³⁾ Carthago feldulása után semmivel sem volt gazdagabb. És társa a censorságban, Lucius Mummius, ⁹⁴⁾ valljon dúsabbá vált-e, midőn a legdúsabb várost többől kiforgatta? ⁹⁵⁾ Inkább Italiát akarta díszesíteni, mint saját házat. ⁹⁶⁾ Italia díszessé vált általa, de háza, úgy látom, még díszesebbé. Nincsen tehát (hogy oda visszatérjek, honnan kiindultam,) undokabb vétség mint a kapzsiság, kivált nagyoknál s az állodalom, kormányzóinál. Mert nyeréskedési eszközül használni az állodalmat, nemcsak gyalázatos, hanem ezudar és istentelen tett egyszersmind. Mit a pythiai Apollo egyik oraculumában mondott: hogy Sparta csak kapzsisága nem egyéb által fog elveszni, ⁹⁷⁾ az, úgy látszik, nemcsak a lacedaemoniak, hanem valamennyi hatalmas nép számára jóslatotott. És azok, kik az állodalom élén állanak, semmi által sem nyerhetik meg inkább a nép jóakarátát, mint tisztakezéség s a magokéval beérés által. Kik pedig népszerűséget vadásznak, és e miatt vagy a földek felosztását kísérlik meg, hogy telepeikből kiüzessenek a birtokosok, vagy vélik, hogy a kölesönzött

⁹¹⁾ Vellejus Pat. szerint, (I. 9, 6.) „bis millies centies sestertium,” azaz: kétszáztíz millio szeszterez, = körülbelől tíz millio forint.

⁹²⁾ L. a 85-ik jegyzetet.

⁹³⁾ Aemilius Paulus t. i. atyja volt, mint felebb érintettük; a Scipiók nemzetségébe fiul-fogadás által jutott.

⁹⁴⁾ Kr. e. 142-ben.

⁹⁵⁾ Corinthust t. i. 146-ban Kr. e., azon évben, mely Carthagót is bukni látta.

⁹⁶⁾ Czelzés Corinthus művészi kincseire, melyek Rómába vándoroltak.

⁹⁷⁾ Plutarchus szerint így hangzott: ἡ φιλοχρημία Σπάρταν ὀλεῖ, ἅλλο δὲ οὐδέν, s Alcámenes és Theopompus királyok számára adatott ki.

pénzeket oda kell ajándékozni az adósoknak, azok megrendítik az állodalom alapjait: elsőben, az egyetértést, mely nem létezhetik, ha másoktól elveszszük, másoknak oda ajándékozuk a pénzeket; aztán az egyenjoguságot, mely végkép megszüntetik, ha nem maradhat sajátjának birtokában mindenki. Mert, mint felebb mondtam, abban áll a polgári társaság s a város lényege, hogy rövidség nélkül és bántatlanul maradjon mindenki tulajdonának birtokában. Aztán, ők eljárásuk által veszedelembé ejtik a társaságot, a nélkül hogy a remélt népkegyert elérhetnék. Mert ki tulajdonától megfosztatott, az el-lenséggé válik; kinek jutott, színi, mintha nem is akarta volna elfogadni; és örömét kivált a pénzadós szokta eltitkolni, hogy a fizetési képtelenség gyanújába ne jöjjen. Az ellenben, ki sérelmet szenvedett, nem feledi fájdalmát s nem palástolja; és noha számra többen vannak, kik igazságtalanul nyertek, mint azok, kik jogtalanul kifosztattak, nem következik innen, hogy tehát hatalmasabbak egyszersmind. Mert ilyesmi nem a szám, hanem a súly szerint ítéltetik meg. És micsoda méltányosság rejlik abban, hogy a számos évekig, vagy éppen emberkorig birtokolt föld annak jusson, kinek nem volt földje, az pedig elveszítse, kinek volt?

XXIII Ilyenmü igazságtalansággal száműzték a lacedaemoniak Lysander ephorust, Ágis királyt pedig, mi azelőtt sohasem történt nálok, megölték.⁹⁸⁾ És azóta annyi viszály következett be, hogy hol tyrannusok keletkeztek, hol előkelő polgárok száműzettek, és a legeslegremekebben alkotott állodalom összeomlott. S nemesak őmaga rogyott le, hanem Görögország többi részeit is végpusztulásra juttaták azon ragályok, melyek a lacedaemoniaktól indulva ki, tovább harapództak. A mi Gracchusainkat, a nagy Tiberius Gracchus fiait,

⁹⁸⁾ 241-ben Kr. e. Ágis s vele Lysander a lycurgusi alkotmányt helyre akarták állítani, de egy hatalmas felekezet ellenállása szándékukat megghiúsította. Cicero igazságtalan irántuk, valamint igazságtalan a Gracchusok iránt, kik tulajdonától senkit sem akartak megfosztani, de felosztatni akarták azon földeket az állodalom által, melyeknek ez tulajdonosa, a gazdagok pedig bérlői voltak.

Africanus unokáit, nemde a földfelosztási viszályok buktatták meg? Sicyoni Aratus ⁹⁹⁾ ellenben joggal dicséretetik. Hazáját ötven évig tyrannusok birtokolták; ő Argosból Sicyonnak indult, titkon a városba lopódzott, és bevette. S most Nicoteles tyrannust váratlan roham által elnyomta, hatszáz száműzöttet, kik a község leggazdagabb polgárai voltak, meg visszahívott; szóval, megjelenése által felszabadította az állodalmat. Nagy nehézségeket tapasztalván a jószágok és birtokok rendezése körül, s egy részről véghetetlenül méltánytalannak tartván, hogy azok, kiket önmaga hívott vissza, s kiknek jószágait mások birtokolták, szűkölködjének; és más részről nem igen méltányosnak vélván, hogy az ötven évig fennállott birtokjog megszűntessék, mert ilyen hosszadalmas időközben sokan öröklés által, sokan vétel által, sokan házasság által jogszerű tulajdont szereztek magoknak: úgy vélekedett, hogy ezeket nem szabad tulajdonaiktól megfosztani, azoknak pedig, kiket előbb ama jószágok illeltek, kárpótlást kell nyújtani. Pénzre volt szüksége okvetlenül, hogy elintézhesse az ügyet. Mondván tehát, hogy Alexandriába készül, visszaérkezéseig mindent akkori állapotában rendelt hagyni. S most néhai vendégéhez Ptolemaeushoz ¹⁰⁰⁾ sietett, Alexandria alkotása óta a második királyhoz. Elbeszélte neki hazája felszabadítására czélzó szándékát, és előterjesztvén az ügy állását, a hatalmas királynál könnyen kieszközölte a nagy férfiú, hogy tetemes öszlet pénzzel segítessék. Midőn ezt Sicyonba hozná, tizenöt fő embert maga mellé vevén, vizsgálta velök mind azoknak igényeiket, kik idegen tulajdont birtokoltak, mind azokéit, kik elvesztették a magokét; és a birtok megbecsülése után, másokat arra vitt: hogy fogadjanak el inkább pénzt és mondjanak le birtokaikról; másokat arra: hogy kényelmesebbnek tartsák, készpénzben kapni a jószágok értékét, mint tulajdonukat vissza-

⁹⁹⁾ Az achäai szövetség élén állott kormányférfiu; meghalt 213-ban Kr. u. méreg következtében, melyet II-ik Philippus, macedo király, kevertetett számára. l. Plutarchust, Aratusban.

¹⁰⁰⁾ Ptolomeus Philadelphus, annak fia, ki Sándor után Aegyptus felett uralkodott.

nyerni. Így történt, hogy helyreállván az egyetértés, megannyian panasz nélkül távoztak el. Mondhatom, nagy egy férfiú, s méltó, hogy a mi állodalmunkban született volna! Így kell bánni a polgárokkal, nem, mint már két ízben láttuk, kítűzni a köztéren a láncsát, és a polgárok javait rikkancs által elérvereltetni. Ama görög ellenben teljesítette a böles, a jeles férfiú kötelességét: azon volt, hogy mindnyájukról gondoskodjék. Abban áll épen a derék polgár legmagasabb hivatása és bölcsesége, hogy a polgárok érdekeiket szét ne szaggassa, valamennyit azon egy jog korlátai között tartván. Hallom a szót: lakjanak ingyen a máséban.¹⁰¹⁾ Hogy-hogy? — én vettem, én építettem a házat, én tartom fenn, én költök reá, és te, ellenemre, hasznát akarod venni? Mit jelent ez egyebet, mint mástól elvenni a magáét, másnak odaadni az idegen tulajdont? Uj adósságkönyvek pedig mi egyebet foglalnak magokban, mint hogy telket az én pénzemen végy, s az a tiéd legyen, én meg ne kapjam vissza a pénzt.

XXIV. Szükséges tehát, elejét venni, hogy adóssági teher ne keletkezzék, melynek kárát láthatná az állodalom. Ez több uton-módon kerüthet ki; s ha mindazáltal meggyült, nem kell olyas törlesztési módhoz nyulni, melynél fogva a gazdag elveszti a magáét, az adós nyeri a másét. Mert nincsen hatalmas köteléke az államnak, mint a bizodalom: ez pedig nem létezhetik, ha a kölesön visszafizetése nem leszen kényszerű. Sohasem izgattak erősebben, hogy az adósságok ne fizetessenek, mint mikor én voltam consul. Fegyverrel és táborral kísértették ezt meg mindennemű és rendű emberek,¹⁰²⁾ kiknek úgy állottam ellen, hogy az állodalmat fenyegető

¹⁰¹⁾ Célzás a szegényebbek lakbéreik elengedésére a háztulajdonosok rövidségével. Ezen intézkedést 48 b n Kr. e. M. Coelius Rufus kísérletbe vette (Caes. de bello civ. III. 21; Dio Cassius, XLII. 32.), 47-ben Caesar végrehajtotta. V. ö. Madvig, az 1848-ki Philologusban, 143. l.

¹⁰²⁾ Célzás Catilina és társai összeesküvésére, melynek egyik indító oka a lázadók s kivált Catilina eladósodása volt; célzás a néptribunusok indítványaira, kik az adósságok eltöröltetését, az állodalmi földek új felosztását sürgették.

veszély egészen elhárítatott. Az adóssági teher sohasem volt nagyobb; jobban, könnyebben sohasem fizettetett meg. Mert megszüntetvén a család reménye, beállott a fizetés szükséges volta.¹⁰³⁾ Ama második azonban, ki most győzött, de akkoron meggyőzetett,¹⁰⁴⁾ kivitte mit szándéklott, noha már nem állana érdekében.¹⁰⁵⁾ Oly nagy volt benne a vétkezési hajlam, hogy a pusztá vétségben gyönyörködött, akkor is, ha nem volt ok hozzá.¹⁰⁶⁾

Az ajándékozás ily nemétől tehát, melynél az egyiknek adjuk, mit a másiktól elvettünk, tartózkodjanak azok, kik az állodalom gondját viselik; és kívált arra törekedjenek, hogy jog és törvényszékek előtti egyenlőség által megtartsa mindenki a magáét, és sem a vékonyabbak, alacson állásuk miatt, el ne nyomassanak, sem a gazdagoknak, tulajdonuk megőrzésénél és visszafoglalásánál ne ártson az irigység. Azonfelül öregbítsék mindenképen az állodalom uralmát, földjeit, jövedelmeit, úgy háboruban mint béke idején. Így cselekesznek a nagy férfiak, ez volt őseink eljárása; és ki ezen kötelességeket teljesíti, az állodalom töméntelen előnyével magának is nagy kedvességet szerez és nagy dicsőséget.

¹⁰³⁾ Cicero fenyegetődzött, hogy az adósok jószágait árverésre bocsátja *Meo beneficio* — mondja gúnyosan a Catilina elleni második beszédben — *tabulae novae proferentur, sed auctionariae.*

¹⁰⁴⁾ Caesarra, tömérdek adósságai miatt, gyanu volt, hogy Catilina tervét kéz alatt elősegítette.

¹⁰⁵⁾ Az általa hozott földbecslési törvény által, mely az adósokon segítsen, (*Caes. de bello civ. III. 1.*) kik közé ő már nem tartozott, mert Galliában dúsgazdaggá vált.

¹⁰⁶⁾ Hogy Caesar nem önhaszon-lesésből hozatta a törvényt, Cicero szavaiból is világos; de a 80. lebbi jegyzetben idézett helyen diadalmasan védelmeztetik maga a rendszabály. A jószágok becslése azon érték szerint történt, melylyel a polgári háboru előtt birtak, mert ez értékeket annyira megcsökkentette, hogy az adósok nem voltak képesek, eleget tenni kötelességeiknek.

Tyrusi Antipater ¹⁰⁷⁾, a stoicus, ki nemrég halt meg Athenében, úgy vélekszik, hogy a hasznosról szóló ezen szabályoknál, kettőt mulasztott el Panaetius: az egészség, a vagyon ápolását. Ezeket a nagy bölesész, úgy hiszem, azért mulasztotta el, mert könnyűnek nézte; annyi bizonyos, hogy hasznosok. Az egészség fentartatik testünk ismerete és annak figyelembe-vétele által, mely dolgok szoktak neki használni, melyek ártani; fentartatik mérséklet által táplálkozásunkban és összes életmódunkban, az érzéki kéjek elmellőzése, és végre azok ügyessége által, kiknek hivatásuk e tudomány. Vagyont pedig kereshetni oly eszközökkel, melyek erkölcsiek; fentartását szorgalom és gazdálkodás, öregbülését ugyanezek eszközlik. E tárgyról legcélrányosabban értekezett Xenophon, Socrates tanítványa, azon könyvében, melynek címe: „Gazda,“ s melyet én, midőn körülbelöl oly idős volnék, mint te most, görögből deákra fordítottam.

XXV. A hasznos dolgok egymással összehasonlítása is gyakran szükséges; ez értekezésem negyedik, és Panaetius által elmulasztott pontja. Mert mind a test előnyeit külső előnyökkel, mind ezeket amazokkal, mind a test előnyeit egymás között, mind külsőket külsőkkel szokás egybevetni. A test előnyei egybevettetnek a külsőkkel: ha például, inkább egészséges, mint gazdag, a külső előnyök a testével: ha inkább gazdag, mint kiválólag erős egészségű akarsz lenni. A test előnyei egymással: ha az egészség a kéjnek, az erő a gyorsaságnak, a külső előnyök egymással: ha a dicsőség a gazdagságnak, a városi jövedelmek a falusiaknak elébe tétetnek. Az egybevetések e nemébe vág az idősb Cato mondása. Midőn kérdeztetnék: legtöbbet mi jövedelmez a gazdaságban? válaszolá: jó állattenyésztés. És második sorban mi? Tűrhető állattenyésztés. És harmadikban? Rosz állattenyésztés. És negyedikben? Földmivelés. S midőn ama kérdező folytatná: Mit tartasz a pénznek kamatra adásáról? válaszolá Cato: Mit tartasz az emberölésről? Ebből és sok egyébből láthatni, hogy

¹⁰⁷⁾ Uticai Cato barátja és tanítója az erkölcsi és állodalmi tudományokban.

a haszon különféle fajai között gyakran történik egybehasonlítás, hogy tehát ezt helyesen vetettem utána negyedik pontul a kötelességek fejtegetésének. De ezen egész tárgyról, a pénz szerzéséről, beruházásáról, és szeretném hozzáadhatni, hasznavételéről ügyesebben értekeznek bizonyos erényes emberek, kik a közép Janusnál szoktak ülni, ¹⁰⁸⁾ mint bármely bölcsész bármely iskolából. De ennek tudomásával is kell birnunk, mert tartozik a hasznoshoz, melyről e könyvben értekeztünk. Következik a hátralevő.

¹⁰⁸⁾ A pénzváltók, kik a forum ilyenü részében űztek ipart.

Harmadik könyv.

I. Publius Scipioról, fiam Marcus, arról, ki első hivatott Africanusnak, írja a körülbelöl vele egyidőbeli Cato, miszerint gyakor ízben mondá: hogy ő sohasem kevésbé dologtalan, mint mikor dologtalan; és soha sincs kevésbé egyedül, mint mikor egyedül van. Fenséges egy mondás, s nagy és böles férfihoz méltó; kiviláglik belőle, hogy ő dologtalansága közben is ügyeiről gondolkozni és a magányban önmagával beszélgetni szokott; hogy nem volt soha tétlen, és olykor nem szorult másnak társaságára. Erejét e szerint két állapot frísítette fel, melyek másokat elzsibbasztanak: a dologtalanság és a magány. Szeretném ugyanezt magamról is mondhatni; de ha nem vagyok képes, ily kitűnő elmét utánozni és elérni, legalább akaratommal igen közel jutok hozzája. Az állodalomból s a forum ügyeiből istentelen fegyverek és erőszak által kirekesztve, ¹⁾ keresem a dologtalanságot: és ez okból, bucsut vevén a várostól, s faluról falura járván, ²⁾ gyakorta vagyok magánosan.

De az én dologtalanságomat nem kell az Africanuséval, az én magányomat nem az övével összehasonlítani. Mert ő, kinyugodván az állodalom legszebb szolgálataitól, időről időre kereste a dologtalanságot, s az emberek társaságából és zajából, néha-néha a magányba, mint valamely révpártba vonult vissza; reám a megfogyatkozott ügyek rótták a dologtalanságot, nem a kinyugvás utáni vágy. Van-e, lehet-e a senatus

¹⁾ Antoniust és felekezetét érti.

²⁾ Cicero ekkor, hol egyik hol másik villájában tartózkodott.

eloltása, a törvényszékek eltöröltetése után hozzám méltó ügy, melyet akár a curiában, akár a forumon tárgyalhatnék? Ki a legnagyobb embertömegben és polgártársaim szemeik előtt élek vala hajdanta, most kikerülvén a gonoszok tekintetét, kikkel telidestele van minden, elrejttem magamat a lehetőségig s gyakran egyedül vagyok. Tanult férfiaktól hallottam, hogy nemcsak a roszak közül a legkisebbeket kell választani, hanem ezekből ki is vonni a jót, melyet netalán magokban foglalnának. Ezért mind élvezem a nyugalmat, mely, való, nem olyas, minőt érdemelt volna az, ki egykoron nyugalmat szerzett az állodalomnak; mind nem engedem erőmet azon magány által elszibbasztani, melyet a kénytelenség, nem szabad választás hozott reám. Való, hogy Africanus véleményem szerint nagyobb dicséretet érdemelt. Szellemének semmi írott emléke, nyugalmanak semmi munkája, magányának semmi gyümölese sem szállott reánk. Ebből láthatni, hogy a szellemi tevékenység s a gondolkozás, melylyel vizsgálata tárgyait nyomozgatta, őt munka és társalkodás nélkül sohasem hagyá. Én pedig, nem birván annyi erővel, hogy hallgatag gondolkodás által a magánytól elvonassam, összes törekvésemet és gondoskodásomat az írássali foglalkodásra fordítottam. S csakugyan többet írtam azon rövid idő-közben, mióta az állodalom felforgattatott,³⁾ mint azon számos évek alatt, midőn fennállott.

II. Az összes philosophia, én Ciceróm, termékeny és gyümölcsöző, és semmi része sem miveletlen s parlag: de nincsen gazdagabb és bujábban termő pontja annál, mely a kötelességeket tárgyalja, melyből a következetes és erkölcsi élet szabályai merítetnek. Miért is, ámbár bizton hiszem, hogy ezekről a mi Cratippusunkat, a jelen kor első bölcsészét szorgalmasan hallgatod és kikérdezed: mégis üdvesnek tartom, ha ilyes szövegök füleidet minden oldalról körülzengik, s ha feltéve, hogy lehetséges, — még csak nem is hallanak egyebet. Ezt ugyan mindnyájoknak kell cselekedniök, kik erkölcsi életpályára

³⁾ Hortensius, de republica és de legibus című munkáinak kivételével, Cicero majdnem valamennyi philosophiai irományai ezen időszakba esnek, s kívülök még néhány rhetorikai is.

akarnak lépni, de talán senkinek sem inkább, mint neked. Mert nem csekély várakozással vannak felőled, hogy követni fogod tevékenységemet, nagygyal, hogy az általam viselt tisztet, talán dicsőségemet is el fogod érni. Azonfelül Athenére és Cratippusra nézve súlyos kötelezettséget vállaltál magadra. Miután hozzájuk mintegy a nemes tudományok bevásárlása végett utaztál, üresen visszatérned gyalázat volna, a város és a tanító tekintélyét sértő. Azért feszítsd meg lelki erődet, törekedjél szakadatlan munkával (ha ugyan munka a tanulás és nem inkább gyönyörűség) minél előbbre haladni; és ne viseld magadat úgy, miszerint mondhassák, hogy én mindenről gondoskodtam számodra, de te magad elhagytad magadat. Ennyi elég e tárgyról, mert több alkalommal már többet irtam hozzád intésül. Most a kitűzött felosztás még hátralevő részéhez térjünk vissza.

Panaetius tehát, ki a kötelességekről kétségekivül legszabatosabban értekezett, s kit, némi módosítással, leginkább követtem, három esetet állított fel, mik a kötelességek körüli vizsgálódásnál és tanácskozásnál előfordulnak. Először: midőn kétségben vagyunk, valljon erkölesi-e vagy erkölestelen a kérdéses tárgy; másodsor: valljon hasznos-e vagy haszontalan; harmadsor: mikép kell magunkat elhatározni, ha az, mi szemre erkölesi, ellentétben állana azzal, mi hasznosnak látszik. Az első két esetet három könyvben fejtegette, irván, hogy a harmadik esetről aztán fog szólni, de ígéretét bevádatlanul hagyta. Min annál inkább csodálkozom, mivel tanítványa Posidonius *) írva hagyta, hogy Panaetius még harmincz évig élt, ama könyvek kiadása után. Azon is csodálkozom, hogy Posidonius csak röviden érinti e pontot valamelyik értekezésében, holott mondja, hogy nincsen egy-egy szükségesebb pont az összes bölesészetben. Azokkal pedig egyáltalában nem érthetnek egyet, kik állítják, hogy Panaetius nem mulasztotta el e pontot, hanem szándékosan nem tárgyalta, s hogy nem is kell vala róla írnia, mert a haszon sohasem jöhet ellentétbe az erkösiséggel. Arról ugyan kétséget lehetne támasztani, valljon kellett-e azon esetet, mely Panaetius felosztásában a har-

*) L. az I. k. XLV. f. 136-ik jegyz.

madik, belé vonni a munkába, vagy egészen kihagyni; annyi azonban nem szenved kétséget, hogy Panaetius tárgyalni akarta, de abban hagyta. Mert ki a háromfelé osztott munkának két részét befejezte, az szükségképen még adós a harmadikkal. Aztán igéri is a harmadik könyv végén, hogy ama részről ezután fog szólani. Hozzájárul a teljeshitelű tanu Posidonius, ki egyik levelében szintén említi, miszerint Publius Rutilius Rufus, ⁵⁾ Panaetius hallgatója, gyakran mondá vala, hogy valamint nem találkozott festő, ki a cosi Venusnak Apelles által vázlott részét befejezné, ⁶⁾ (mert az arcz szépsége mindenkitől elvette a reményt, azzal a test többi részeire nézve versenyezhetni;) ugy azt, mit Panaetius elmulasztott és be nem fejezett, a már befejezett részek derekassága miatt véghez senki sem vitte.

III. Panaetius szándékáról tehát nem lehet kétség; de arról talán lehet, ha valljon helyesen ragasztotta-e vagy sem. ezen harmadik részt a kötelesség-fejtegetéshez. Mert akár ne legyen egyéb jó az erkölességen kívül, mint a stoicusoknak tetszik; akár pedig legyen peripateticusaitok szerint oly anyyra az erkölesség a legfőbb jó, hogy a másik oldalra helyezett valamennyi egyéb tárgy parányi súlylyal is alig-alig bír: mindkét esetben semmi kétség, hogy a haszon egyáltalában nem versenghet az erkölességgel. Innen van, hogy Socrates, tudomásunkra, gyakran átkozta azt, ki ezen, a természet által összekapcsolt dolgokat első ízben dórén szétszaggatta. A stoicusok vele annyiban egyet értettek, mennyiben odament véleményök, hogy a mi erkölcsi, az hasznos; és semmi sem hasznos, mi nem erkölcsi egyszersmind. Már ha Panaetius,—azok

⁵⁾ Kr. e. 105-ben consul, 99-ben legatus volt Kisázsziában, s mert a tartomány érdekeit védette, magára vonta az adószedők nehezitelését, kik őt, gonoszul, zsarlásról vádolták, s igazságtalanul elmarasztatták. Smyrnában, mint számüzött, az irodalomnak élt. V. ö. Vell. Pat. II. 13.

⁶⁾ Apelles, született a cosi szigeten, nagy Sándor korszakába esik. Midőn szülőhelye számára a Venus Anadyomenét (a tengerből kiszálló Venust) festené, munka-közben meghalálozott.

példájára, kik a kíváncsi dolgokat vagy az érzéki kék vagy a fájdalom-nélküliség mértékével mérik, — azért ajánlotta volna az erény gyakorlatát, mert általa eredményeztetik a haszon, szabadságában állana mondania, hogy a haszon némelykor ellentétben áll az erkölcsiséggel. Miután azonban szerinte jó egyedül az, mi erkölcsi; mi pedig ezzel, a hasznosság némi színe alatt ellentétben áll, annak hozzájárulása által nem javul az élet, hiánya által nem veszt: véleményem szerint nem kellett volna oly tanácskozásba ereszkednie, melyben a színre hasznos összehasonlítatik azzal, mi erkölcsi. Mert mit a stoicus főjónak mond: „a természet szerint élni,“ ennyit jelent, úgy vélem: mindig összhangzásban működni az erénnyel, a többi dolgokat pedig, melyek természet szerintiek csak akkor választani, ha azzal nem állanak ellentétben. Ezek így lévén, többek véleménye oda megyen, hogy szóba sem kellett volna hozni amaz egybevetést, s hogy semmiféle szabályt sem kellett volna hozni e részben.

Amaz erkölcsiség ugyan, mely helyesen és igazán neveztetik annak, a bölcseségekben székel egyedül, és sohasem különíthetetik el az erénytől. Kiben pedig teljes bölcsesség nincsen, abban egyáltalában nem lehet maga a teljes erkölcsiség, de igen, az erkölcsiséghez hasonló valami. Mert mindazon kötelességeket, mikről e könyvekben értekezünk, középsőknek nevezik a stoicusok; e kötelességek megannyian közönségesek és messze terjedők; jó elme és fokonzintú tanulás által sokaktól elérhetők. Azon kötelesség ellenben, mely általok „igazi“-nak neveztetik, teljes és tökéletes; szerintök minden irányban keressék egészet képező; kirekesztőleg csak a bölcs által elérhető. De olyas cselekmény is, melyben a középső kötelességek jelentkeznek, felesleg tökéletesnek tartatik, mert a tömeg nem igen érti, mennyi hiányzik még a tökélyből; mennyiben pedig érti, úgy vélelkszik, hogy semmi sem mulasztatott el. Ugyanezt költeményeknél, festményeknél és sok egyébénél is tapasztaljuk, hogy t. i. a tudatlanok abban gyönyörködnek, azt dicsérik, mi nem érdemel dicséretet; gondolom azért, mert jó is van e művekben, mi a nemértőt megvesztegeti, mint ki nem képes megítélni, melyik darabban micsoda hibák vannak. Ha

oktatást veszen az értő által, készséggel fog elállani véleményétől.

IV. Azon kötelességek tehát, mikről e könyvekben értekezünk, a stoicusok mondása szerint mintegy a másodrendbeli erkölisiséget képezik, s nemcsak a bölesek sajátjai, hanem az összes emberi nemmel közösek. Hatással vannak mindazokra, kikben megvan az erény csirája. Egyébiránt, ha a két Decius vagy a két Scipio vitézségéről ⁷⁾ van szó, avagy ha Fabricius vagy Aristides igaznak ⁸⁾ neveztetik, akkor amazok nem a vitézség példányaiul, emezek nem az igazság előképei gyanánt állítatnak fel oly értelemben, mintha a bölesesség mértékét megütnék: mert közülök egy sem oly böles, minőnek a valóságos böleset gondoljuk; valamint Marcus Cato és Cajus Laelius is, ⁹⁾ kik böleseknek tartattak és neveztettek, szintén nem voltak bölesek; sőt még ama hét sem. ¹⁰⁾ Ők csak a közép kötelességek sokszoros gyakorlata miatt hasonlítottak külsőleg a bölesekhez. Ez oknál fogva tilos a valóban erkölisit a vele ellentétben állani látszó hasznossal összehasonlítani; valamint azt, mit közönségesen erkölisinek nevezünk, mit mindenki tisztel, ha derék embernek akar tartatni, szintén nem szabad összehasonlítani külső előnyökkel. És azonképen kell ápolnunk s megőrzőnünk az erkölisiséget, melyről mindnyájunknak van fogalmunk, valamint a bölesek a való és sajátlag ugynevezett erkölisiséget megszokták tartani. Mert különben tartós előhaladás lehetetlen az erény pályáján. Áll pediglen ez csak azokra nézve, kik a kötelességek teljesítésének köszönhetik a derék ember nevét. Kik pedig mindent külső előnyökkel és kényelmekkel mérnek, s kik ezek felett nem akarnak túlsúlyt kölesönözni az erkölisiségnek, azok tanakodás közben össze szokták hasonlítani az erkölisiséget azzal, mit hasznosnak vélnek: a derék emberek nem szokták.

⁷⁾ V. ö. I. k. 18. f. 55. jegyz.

⁸⁾ V. ö. III. k. 22. f.

⁹⁾ V. ö. Cic. de senect. 2, 3, 6.

¹⁰⁾ Görögország hét bölese, kik a görög műveltség első korába esvén, már ez oknál fogva csak viszonylag mondathattak böleseknek.

Midőn tehát Panaetius mondá, miszerint illetén egybenvetésnél bizonytalanul ide s tova szoktak habozni az emberek, gondolom, azt értette mondása alatt: hogy szoktak habozni, nem hogy kell. Mert nemcsak a színre hasznost többre becsülni az erkölcsiségnél, hanem ezeket összehasonlítani egymással, s a választás iránt kétkedni is gyalázat.

Mi az tehát, mi néha kétkedést idéz elő, és magunkkal tanakodást látszik igényelni? Gondolom, azon eset, midőn a tanakodás tárgyának minősége iránt kétség van. Mert a körülmények gyakran úgy hozzák magokkal, hogy mi rendesen erkölcsetlennek tartatik, nem-erkölcsetlennek mutatkozik. Válaszszunk például messzebbre terjedő esetet. Lehet-e nagyobb büntett, mint nemcsak embert, hanem még bizodalmas barátot is megölni? De követett-e tehát büntettet el, ki valamely tyrannust, ha bár bizodalmas barátja is lett volna, megölt? ¹¹⁾ A római nép legalább nincs e véleményben; valamennyi dicső tett közül ezt tartja legszebbnek. A haszon tehát erőt vett az erkölcsiségen? Sőt ellenkezőleg, az erkölcsiséget haszon követte.

Hogy tehát tévedés nélkül ítéletet hozhassunk oly esetben, midőn azzal, mit erkölcsinek ismerünk, küzdeni látszik az, mit hasznosnak mondunk, némi elvet kell felállítani, mely bennünket, ha a tárgyak egybevetésében követjük, az erkölcsiség ösvényén rendületlenül tarthasson meg. Ezen elv pedig főleg a stoicusok nézeteivel és tanával fog egybehangzani; s ez utóbbit annál fogva követem e könyvekben, mert noha mind a régi academicusok, mind a ti peripateticusaitok, kik hajdanta egyek voltak amazokkal, ¹²⁾ az erkölcsi dolgokat szintén elébe teszik a szemre hasznosoknak, mégis méltóságosabban hangzik azok tétele, kik mondják: „hogy a mi erkölcsi, az egyszerűsmind hasznos, és semmi sem hasznos, mi nem erkölcsi, mint azoké, kik szerint, „lehet olyas erkölcsi dolog, mely nem hasznos, és lehet olyas hasznos dolog, mely nem erkölcsi. Nekem pedig a mi academiánk teljes szabadságot ad, mindenütt a legvalószínűbbet szemelni ki és jogosan védelmezni. De visszatérek az elvhez.

¹¹⁾ Célzás Caesar gyilkosaira, különösen Brutusra.

¹²⁾ V. ö. Cic. de leg. I. 13, 38.

V. Valakitől tehát valamit elvonni, és a magunk hasznát más kárával öregbíteni, inkább van a természet ellen, mint a halál, mint a szegénység, mint a fájdalom, mint valamennyi egyéb rosza, melyek testünket vagy külső viszonyainkat érhetik. Mert elsőben az emberek közös élete és társasága megszüntetik általa. Ugyanis, ha olyas leszen eljárásunk, hogy a magunk haszna miatt mindenikünk kifosztja és sérti a másikat, szükségképen felbomlik az emberi nemzet természetszerű társadalma. Valamint, ha külön mindenik tag úgy vélekednék, hogy magát jól érezheti, ha a szomszéd tag egészségét magához fogta vonni, gyengülne és elveszne szükségképen az egész test: úgy, ha külön mindenikünk mások előnyeit magához ragadja, s magunk hasznára elvonunk mindenkitől, mennyit lehet, kell, hogy felforgattassék az emberek társasága és közössége. Hogy az élet kellékeit mindenki inkább magának, mint másnak ügyekezzen megszerezni, az meg van engedve: nem tiltakozván ellene a természet; azt azonban nem tűri, hogy mások kifosztása által vagyonunkat, értékünket, hatalmunkat öregbítsük. És nemcsak a természet, azaz: az egyetemes emberjogok, ¹³⁾ hanem a népek törvényei is, melyek külön mindenik állodalomban alapját vetik a közügynek, szint azonkép mondják ki az elvet, hogy a magunk haszna miatt nem szabad másnak ártani. Mert arra törekeshetnek, azt veszik célba a törvények, hogy a polgárok egyesülete csorba nélkül fennállhasson: kik felbontják, azokat halállal, száműzéssel, fogsággal, bírsággal büntetik. S ezt sokkal nagyobb mértékben maga a természet intézkedése eszközli, mely isteni s emberi törvény egyszersmind, ¹⁴⁾ és melynek ki engedelmeskedni akar, (fog-nak pedig mindazok engedelmeskedni, kik a természet szerint akarnak élni;) sohasem fog annyira vetemedni, hogy a másét

¹³⁾ A 'jus gentium' e helyütt az ugynevezett természetjogot, észjogot, vagy mint a szövegben írtuk, az emberjogokat jelenti; nem a 'droit international'-t.

¹⁴⁾ V. ö. az I. k. 43-ik fejezetével, melyből szintén kiviláglik, hogy a stoicus a világban az istenek és emberek közös állodalmát látja. *Lege quoque consociati homines eum deis putandi sumus*, írja Cic. de leg. I. 7, 23.

megkívánja, s mit másoktól elvont, azt magának tulajdonítsa. Hiszen a lélek fensége és nagysága, továbbá nyájasság, igazság, bőkezűség sokkal természetszerűebbek, mint érzéki kényelem és gazdagság, melyeket, ha a közhaszonnal egybeazonosítanak, megvetni és semmibe venni, nagy és fenséges lélekre mutat. Máستól pedig magunk haszna miatt valamit elvonni, inkább természet ellen való, mint halál és fájdalom, s minden e nemből. Szintén természetszerűebb, valamennyi népek fentartásáért és javáért, ha ez lehetséges volna, eltűnni a legnagyobb áradalmakat és nehézségeket, ama Hercules példájára, kit a közvélemény jótételeiről megemlékeztében, az égiek tanácsába helyezett, mint magányban élni, nemcsak minden nehézség nélkül, sőt a legnagyobb gyönyörök között. minden jóval bővelkedve, s még szépség és erő által is kitűnve.

Ez oknál fogva a legjobb s legfényesebb elmével megáldott emberek amaz életet jóval elébe helyezik emennek. Innen következik, hogy a természetnek engedelmeskedő ember nem árthat embertársának. Az pedig, ki mást sért, hogy maga előnyt nyerhessen, vagy nem vél a természet ellen cselekedni, vagy azt hiszi, hogy a halált, szegénységet, fájdalmat, úgy a gyermekek, barátok, rokonok veszteségét inkább kell kerülnünk, mint megsértenünk valakit. Ha nem vél a természet ellen cselekedni, midőn embertársát sérti, bajos vele szót váltanunk, mint ki attól fosztja meg az embert, mi őt emberre teszi. Ha véli, hogy ezt ugyan kerülni kell, de hogy ennél sokkal rosszabbak a halál, szegénység, fájdalom, téved annyiban, mennyiben testének vagy külső viszonyainak valamely hiányát tetemesebbnek véli a lélek hiányainál.

VI. Szolgáljon tehát elvül mindenkinek, hogy az egyes haszna azonegy az összeségével. Ha mindenik csak magához akarna rántani, felbomlanék az egész emberi társaság. Ha ránk parancsol a természet, hogy minden emberen kivétel nélkül segítsünk, s pedig egyedül azért, mert ő ember, akkor szintén természetnél fogva az is szükséges, hogy azonegy haszon közös legyen mindnyájakkal. Ez így levén, azonegy természet-törvény alatt állunk mindnyájan; s ez meg ha így van, épen e természet-törvény tiltja, mást sértenünk. Való amaz, tehát való emez is. Mert, bizony, képtelenség, mit néhányan mon-

danak, hogy önhasznuk miatt atyjoktól vagy testvéröktől soha semmit sem vonnak el, de hogy a többi polgárokkal másképp áll a dolog. Ezek úgy vélekednek, hogy köztők és polgártársaik között nincsen jogi, nincsen társasági kapocs közös haszon eszközésére: oly nézet, mely az állodalom minden kötelekeit széttepi. Kik pedig azt mondják, hogy tekintettel kellennünk a polgárookra, de nem az idegenekre, azok az ember faj általános társadalmát felbontják, melynek megszűntével a jótekonyság, bőkezűség, jóság, igazság végkép megszűnnek. S kik ezeket megszűntetik, azokról áll, hogy a halhatatlan istenek ellen is vétének, mint kik alapítói voltak az általak kiforgatott emberi társadalomnak, mely társadalom legszorosabb köteleke a meggyőződés: hogy inkább természet ellen való, ha ember embertől önhaszna miatt valamit elvon, mint ha minden lehetséges bajt eltűr, melyek külviszonyait, vagy testét, vagy lelkét is érik, feltéve hogy csorbát nem ütnek az igazságon. Mert ezen egy erény urnója és királynéja valamennyi erényeknek. Lesz talán ki mondani fogja: a böles, nemde, ha éhhalál fenyegeti, semmire kellő embertársától el fogná **vonni az ételt**? Épen nem. Hisz életemből nem meríték több **hasznót**, mint az öntudatból, hogy a magam előnye miatt senkit sem **sértek**. Mit? ha egy derék ember, hogy fagy miatt meg ne **haljon**. Phalarist a kegyetlen és embertelen tyrannust ruházatától megfoszthatná, tegye biz, nemde? Ilyes kérdések megoldása igen könnyű. Ha semmirekellő embertől tenhasznod miatt valamit elvonsz, embertelenül cselekszel és a természet törvénye ellen; de ha az az ember vagy, ki élete által nagy hasznót hajthat az állodalomnak s az emberi társaságnak, és ha e miatt vonsz el valamit mástól, akkor ezt nem kell rosszallani. Máskülönb, viselje el inkább mindenki a maga baját, sem hogy másnak előnyeitől valamit elvonjon. Evvel nem akarom mondani, hogy betegség, vagy szűkölködés, vagy más efféle inkább természet ellen való, mint idegen birtok csorbitása és megkivánása: hanem a közjó elhanyaglása természet ellen van, mert igazságtalan. Maga a természet törvénye, mely az ember hasznát megőrzi és biztosítja, oda nyilatkozik, hogy az életkellékeket a henye és haszontalan embertől szállítsa magára a böles, derék és bátor férfiú, kinek halála

sokat fogna a közjótól levonni. Csak hogy magát elbiztában és önzésből ezt ürügyül ne használja sérelem elkövetésére. Így mindig kötelességében fog eljárni, embertársainak hasznáról s az annyi ízben említett emberi társaságról gondoskodva. Phalaris esetét mi illeti, ennek megítélése igen könnyű. Tyrannusokkal nemcsak nem élünk társaságban, hanem inkább a legnagyobb viszálykodásban: és nincsen a természet ellen, azt megrabolni, ha bírod, kit megölni, tisztességes dolog.¹⁵⁾ Sőt ezen vészes és istentelen fajt összeségében kellaz emberi társaságból kiirtani. Valamint némely tagok elvágatnak, ha vér s mintegy lélekhiány mutatkozik bennök, s ha ártanak a test egyéb részeinek: ugy ezen, emberi alakba bujt baromi vadságot és zordonságot az emberiség összes testétől el kell különíteni. Ilyneműek mindazon kérdések, melyekben a körülmények szerint határoztatik meg a kötelesség.

VII. Gondolom, ilyes vizsgálatokba fogott volna Panaetius ereszkedni, ha némi esemény vagy foglalkodás szándékában őt meg nem akasztja. Ezen fejtegetésekhez sok szabályt lehet a felebbi könyvekből ide átvenni, mikből **kiviláglik**, mit kell erkölestelen volta miatt kerülni; mi az, **mit kerülni** nem kell, azért, mert nem erkölestelen. Minthogy **azonban** elkezdettt és majdnem bevégzett munkámat most **mintegy** betetőzőm, jó lesz a geometrákat követnem, kik nem bizonyítanak be mindent, hanem néhány tételt mint bebizonyítottat fogadtatnak el velünk, hogy annál könnyebben fejtegethessék a többbit. Én tehát azt kívánom tőled, én Ciceróm, miszerint, ha lehet, bebizonyítotttnak vedd e' tételt: az erkölcsi jón kívül semmi sem kívánatos önmagáért. Ha Cratippus ezt meg nem engedi, annyit bizonyosan nem fogsz kétségbe vonni: hogy főleg az erkölcsi jó kívánatos önmagáért. Én mindkét tétellel megelégszem: hol az egyik, hol a másik látszik valószínűbbnek, de valószínűnek kívülök egyetlenegy sem.

És először, annyiban védenem kell Panaetiust, mennyiben nem mondá, hogy a hasznos (mert ezt mondana, nem állott

¹⁵⁾ A tyrannicidium boldogtalan tanának mindig és mindig felmerülése azon lélekgyötrelmekre mutat, melyben ekkor Cicero szenvedett.

szabadságában), ¹⁶⁾ hanem hogy a hasznosnak látszó néha ellentétbe jöhet az erkölcsivel. Hogy pedig semmi sem hasznos, mi nem egyszersmind erkölcsi, és semmi sem erkölcsi, mi nem egyszersmind hasznos, azt több ízben állítja; tagadván, hogy valaha nagyobb vész rohanta volna meg az emberi életet azok véleményénél, kik e kettőt elszakították egymástól. Tehát nem azért, hogy a hasznost olykor elébe tegyük az erkölcsinek, hanem hogy azon esetben, ha mindkettő előnkbe találna lépni, helyes választást tehessünk, szöba hozta ezen látszólagos nem valóságos ellenmondást. E pontot, melylyel adós maradt, ki fogom egészíteni, segéd nélkül, s mint mondani szokás, saját rovásomra. Mert az előttem ismeretes munkák után ítélve, e részben Panaetius óta semmi sem iratott, melyhez nézetemmel járulhatnék.

VIII. Mihelyest a haszon bármely színben előnkbe lép, kívánalmunk szükségképen felizgattatik; de ha közelebbi vizsgálathoz észreveszszük, hogy a látszatra hasznos dolog erkölcstelenséggel jár, akkor nem követeltetik, hogy a haszon feláldoztassék, hanem át kell látni, hogy haszon ott nem lehet, hol **erkölcstelenség** van. Ha ninesen semmi inkább a természet **ellen való**, mint az erkölcstelenség, (mert a természet **egyenességet**, **rendet** és **következetességet** kíván, s utálja az **ellenkezőt**), és ha semmi sem annyira a természet szerint való, mint a **haszon**: akkor bizony haszon és erkölcstelenség nem férhetnek meg együtt azonegy dologban. Továbbá, ha rendeltetésünk az erkölcsiség, s ha vagy ezt, egymagát kell megkivánnunk, mint Zenonak látszott; vagy ennek legalább minden egyéb felett véghetetlen túlsúlylyal kell bírnia, mi Aristoteles véleménye: akkor szükségkép következik, hogy az erkölcsiség vagy az egyetlenegy, vagy a főjő. A jó pedig bizonynyal hasznos: tehát minden, a mi erkölcsi, hasznos. Az épen a becstelenség emberek dőresége, hogy midőn valamely hasznosnak látszó dolgot megragadnak, nyomban elkülönítik az erkölcsitől. Innen születnek a gyilkosság, a méregkeverés, a meghamisított végintézetek; innen az orzás, a pénzsikkasztás, a szövetségesek és polgártársak kifosztása s megrablása; innen származnak

¹⁶⁾ Stoicus levén.

tulságos gazdagságok, elviselhetlen önkény, s végre még szabad állodalmakban is uralkodás vágya, minél undokabb s csufosabb dolgot még csak nem is gondolhatni. Ilyes emberek csalóka képzelelmökben a dolog előnyeit látják: a büntetést, nem mondom a törvénytől, melyen gyakorta keresztül-kasul járnak, hanem magától az erkölcstelenségtől, mely legkeservesebb, nem látják. Félre tehát mindazokkal, kik így okoskodnak, (mert ők megannyian gonoszok és istentelenek,) kik arról tudnak okoskodni, valljon kövessék-e azt, mit erkölcsi-nek ismertek, valljon, tudva, fertőztessék-e be magokat gonoszsággal? Mert magában a habozásban már benn van a gonoszság, ha bár elmarad is végrehajtása. Arról tehát egyáltalában nem kell tanácskozni, mire nézve már maga a tanácskozás erkölcstelen.

Továbbá távol kell tartani minden tanácskozástól az elrejtés s eltítkolás szándékát, reményét. Mert ha csak valamennyire haladtunk is előre a bölcsészetben, váltig fogtunk meggyőződni arról, hogy azon esetre is, ha valamennyi Isten és ember előtt elrejlhetnők, még sem szabadna *haszonleső*, igazságtalan, önkényes vagy kicsapongó *cselekedetet* követni el.

IX. Ennek bizonyságaul Plato ¹⁷⁾ ama Gygesre ¹⁸⁾ hivatkozik, ki midőn roppant zápor következésében a föld szétválnék, leszállott a torkolatba, hol, mint a mese mondja, érzőlvát vett észre, melynek oldalán ajtók voltak. Felnyitván ezeket, egy holt ember rendkívüli nagyságu testét látta, arany gyűrűvel úján. Levonja, újára dugja a gyűrűt, és visszamegyen (mert királyi pásztor volt) a pásztorok gyűlésébe. Midőn itt a gyűrű gombját tenyere felé fordítaná, senki által sem látatott, ő pedig látott mindent. És látatott ismét, midőn meg helyre igazítaná a gyűrűt. Hasznát vevén a gyűrű ezen tulajdonságának, elhálta a királynét; segédével megölte urát, a királyt; s túladdott mindazokon, kiknek ellenállásától tartott. Mind e

¹⁷⁾ Az állodalomról, II. 3.

¹⁸⁾ A mermnadok őse, Lydia királyi székén 716-ban Kr. e. az utolsó Heraclid utóda. V. ö. Herodot, I. 8. Justin, I. 7.

gonosz tetteket látatlanul követte el. Így lett e gyűrű ereje által rögtön Lydia királyává.

A böles, még ha bírná is e gyűrűt, nem vélné magát vétkezésre inkább jogosítva, mint ha nem bírná. Mert az erkölcsiséget keresi, nem a rejteket. Ehhez néhány, koránt sem gonosz, de nem épen éleselméjű bölcsesek megjegyzik, hogy Plato költött és hazug mesét szövött munkájába. Mintha bizony ő azt állítaná, hogy ilyesmi történt, vagy történhetett volna. E gyűrű, e példa ennyit akar mondani: ha senki sem tudná, ha senki még csak nem is gyanítaná, hogy gazdagság, hatalom, uralkodás, érzéki kényelmek miatt mit vagy teendő, ha az istenek és emberek előtt mindenha ismeretlen maradna, fognád-e tenni? Ők tagadják, hogy ez lehetséges volna. Talán mégis; de kérдем, ha az, minek lehetőségét tagadják, lehetséges volna, mit fognának tenni? Ők amugy parasztosan ismétlik: hogy ilyesmi nem lehetséges; egy szó úgy mint száz. Hogy mit jelentsen ama beszéd, azt által nem látják. Mert ha kérдем: mi tevéők lennének, ha eltitkolhatnák? nem kérдем: ha tudják-e eltitkolni? Én csak mintegy zsarpadra akarom őket vonni. Ha válaszolják: hogy büntelenség esetében azt fognák **cselekedni**, minek hasznát látják, vallomást tesznek, hogy ők **gonosz** emberek; ha ellenkezőt mondanak, megismérik, hogy **önmagáért** kell kerülni, mi erkölestelen. De ideje, visszatérni tárgyunkhoz.

X. Igen gyakran fordulnak olyas esetek elő, mikor lát-szólagos haszon hozza zavarba az embert, nem ha arról tanakodunk magunkkal, vajjon kell-e a haszon nagyságának feláldozni az erkölcsiséget; (mert ez mindenestre hibás tett volna) hanem ha arról: vajjon lehetne-e a hasznosnak látszót erkölestelenség nélkül megtenni. Midőn társát, Collatinust, Brutus ¹⁹⁾ hivatalától megfosztotta, igazságtalanságot látszhatott elkövetni, mert Collatinus őt a királyok elűzésénél tanácsosal, tettel támogatta. De a főbbek végzést hoztak, hogy Superbus rokonságát, a Tarquiniusok nevét és a királyság emlékét el kell enyésztetni. És ezen a házára nézve hasznos rendszabály

¹⁹⁾ Lucius Junius Brutus és Lucius Tarquinius Collatinus Róma első consulai. V. ö. Liv. I. 56; II. 2.

erkölcsi volt olyannyira, hogy maga Collatinus sem tagadhatná meg tőle helyeslését. A haszon tehát az erkölcsiség által vált érvényessé, mely nélkül a haszon nem fogott volna haszon lenni. A király ellenben, ki városunkat alkotta, nem cselekedett ilyképen. Ő magát a haszon színe által vezéreltette; midőn hasznosabbnak látná egyedül, mint mással uralkodni, testvérét megölte. Megfeledkezett mind a kegyeletről, mind az emberiségről, hogy elérhesse azt, mi hasznosnak látszott, de mi nem volt az. És mégis a kőfalat vetette okul; ²⁰⁾ oly ürügy, mely nem volt valószínű, s nem elégséges a tettnek erkölcsivé tételére. Hibázott tehát; bocsássa meg Quirinus ²¹⁾ vagy Romulus e mondásomat. De innen nem következik, hogy a haszonról mondjunk le, és másnak engedjük által, ha magunknak van reá szükségünk. Gondoskodjék mindenki a maga hasznáról, mennyiben ez másnak kára nélkül lehetséges. Erről is mint annyi egyébről, helyesen szól Chrysippus, ²²⁾ mondván: a pályatér versenyfutója ügyekezze s erőködjék a lehetőségig győzni; de lábával megakasztani futásában versenytársát, vagy kezével visszalökni egyáltalában nem szabad. Hasonlóképen szereznünk magunknak az élet **szükségeit**, nem méltánytalan; ezeket elcsennünk másoktól, **igazságtalansággal** jár.

De kötelességeink kivált a barátság által zavartatnak meg. Mert akár nem tennünk a barátért, mit tenni szabad, akár tennünk érette, mi tilos, egyiránt kötelesség ellen van. De ezen összes viszony rövid és nem nehéz elv által szabályoztatik. Mind azt, mi színre hasznos, például hivatalokat, gazdagságot, kéjt, és több effélét sohasem szabad elébe tenni a barátságának. De barátjának kedvéért sem az állodalom, sem fogadott szava és hite ellen semmit sem fog cselekedni a derék

²⁰⁾ V. ö. Liv. I. 7.

²¹⁾ Romulusnak neve, mint istennek.

²²⁾ Született Kr. e. 276-ban, Ciliciának Soli nevű helységében; a stoicusok közül Zeno után a második, de elméletre és termékenységre nézve első a stoa írói között. *Εἰ μὴ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν Στωά* (mi nincsen Chrysippushban, nincsen a stoában) mondá a példabeszéd. V. ö. Diog. Laërt. VII. 183.

ember; még azon esetben sem, ha mint bíró ítéletet hozna barátja ügyében. Mert leteszi a barát szerepét, midőn felvállalja a bíróét. Annyit teend a barátságért. hogy sükert kíván barátja ügyének, hogy a per vitelére, mennyiben nem ellenzi a törvény, alkalmas időt enged neki.²³⁾ De midőn a letett eskü után ítéletet hozand, emlékezzék meg, hogy Istenre hivatkozott, mint tanubizonyságra, azaz: nézetem szerint, saját lelkismeretére, melynél isteniebb adomány nem jutott Istentől embernek. Dieső tehát őseink szokása, — maradjunk bár meg mellette, — az ügy ajánlásakor felkérni a bírót: „mennyiben hitszegés nélkül teheti.“ Ezen kérelem azok közé tartozik, mikről felebb mondtam, hogy erkölesség-szegés nélkül adhatja meg barátjának a bíró. Mert ha mindent kellene megtenni, mit a barátok kívánnak, czimborasággá válnék a barátság. Szólok pedig a közönséges barátságokról; mert bölcs és tökéletes férfiak ilyesmire nem képesek. Damon és Phintias,²⁴⁾ a pythagorasiak, mondják, oly szeretettel viseltettek egymás iránt, hogy midőn egyiköknek Dionysius tyrannus²⁵⁾ napot szabna, melyen kivégeztessék, a halálra ítélt pedig ügyeinek elintézésére még néhány napot kérne: kezességet vállalt a másik, hogy amaz visszatérend, ha pedig nem érkeznék meg, haljon meg ő maga. Amaz megjelent a szabott napon, s bámulván kölesönös hűségöket a tyrannus, kérte őket, fogadnák őt harmadikul barátságukba. Ha tehát a barátságban a hasznosnak látszó egybevettetik az erkölességgel, szükséges, hogy ama látszatos haszon lesülyedjen és az erkölesség felülkerekedjék. Ha pedig olyvalami követeltetik a barátság nevében, mi nem erkölcsi, akkor a lelkismeretes becsületesség

²³⁾ A lex pompeja szerint vádnak és védelemnek azonegy nap kell vala lefolyni, két óra jutván a vádolónak, három a védőnek.

²⁴⁾ Így nevezi őket Diod. Sic. fragm. I. X. Plutarchus. *περι πολυφιλίας*, 2, 4, és Valer. Max. IV. 7. I. Hyginánál (fab. 257.) Moerus és Selinuntius a barátok nevei.

²⁵⁾ Cicero e helytt kétségben hagy bennünket, valljon az idősb vagy az ifjabb Dionysiuszt kell-e értenünk; a tuscul. V. 22. szerint az idősbre vonatkoznék a történet; de az egykoru Aristoxenus tanúsága a ifjabbik mellett szól.

elsőséggel birjon a barátság felett. Így megtörténendett a kötelességek közötti választás, melyről szölok.

XI. Haszon színe-alatt igen gyakran követtetnek el hibák a közügyek körül, például nálunk Corinthus feldúlásakor.²⁶⁾ Még zordonabb volt az atheneiek eljárása. kik végzést hoztak.²⁷⁾ hogy az aeginaiaknak, mert versenytársaik voltak a tengeren, hüvelykeiket el kell vágni. A rendszabály hasznosnak látszott, közelsége miatt rendkívül veszedelmes levén Aegina a Piraeusnak. De a mi kegyetlen, az sohasem hasznos; mert semmi sem ellenkezik inkább az emberi természettel, melyet követnünk kell, mint a kegyetlenség. Helytelenül cselekednek azok is, kik nem engedik városaikban tartózkodni az idegeneket, s őket határaikból kiűzik, mint Pennus őseinknél, Papius nem régiben.²⁸⁾ Hogy a ki nem polgár, ne élhessen a polgár jogaival, az igazságos; ilyes törvényt hoztak a legbölesebb consulok, Crassus és Scaevola:²⁹⁾ de az idegeneket kirekeszteni a városból, valóban embertelenség.

Azok ellenben dicsőséges példák, midőn az állodalom látszatos haszna alárendeltetik az erkölcsiégnek. Állodalunk ilyesekeket különböző időkből, de kivált a második poenusi háboruból nagy számmal mutat fel; a cannai vész után nagyobb bátorságot tüntetett ki, mint szerencséje bármely napjaiban. A félelem semmi nyoma, a béke semmi említése. Oly nagy az erkölcsi jó ereje, hogy elhomályosítja a haszon csillámát. Midőn az atheneiek semmi módon sem volnának képesek a persák rohamát kiállani, s végzést hoznának, hogy a várost elhagyva, nejeiket és magzataikat Troezenbe³⁰⁾ vive, tengerre keljenek és Görögország szabadságát hajóikon megvédjék: bizonyos Cyrsilust, ki tanácsul adá, hogy a városban maradjanak és Xerxest befogadják, megkövezték e miatt. Pe-

²⁶⁾ V. ö. I. k. XII. f.

²⁷⁾ Kr. e. 456-ban. V. ö. Aelianus, II. 9.

²⁸⁾ Junius Pennus, néptribunus Kr. e. 126-ban; Cajus Papius, néptribunus Kr. e. 65-ben; törvényeket hoztattak a néppe!, melyek Rómában az idegenek számát megszorították.

²⁹⁾ V. ö. I. k. XXX. f. I. k. XXXII. f.

³⁰⁾ Tengeri város a Peloponnesusban.

dig ő látszólag a haszonra ügyelt; de abban nem lehetett haszon, minek ellenmondott az erköliesiség.

A persa háborubani győzelem után Themistocles oda nyilatkozott a gyűlésben, hogy üdves terve van az állodalomra nézve, de melyet nem szabad nyilvánosságra hoznia. Kivánta, jeleljen ki valakit a nép, kivel tervét közölhesse. Aristides jeleltetett ki. Ennek elmondá, hogy a lacedaemoniak hajóserégét, mely Gytheumnál ³¹⁾ partra szállott, titokban fel lehetne perzszelni: ez által a lacedaemoniak hatalma szükségképen töretnék meg. Midőn ezt Aristides megértette volna, visszatért a gyűlésbe, mely nagy várakozásban volt, s elmondá, hogy Themistocles terve véghetlenül hasznos, de nem erköliesi. Az atheneiek, ugy vélekedvén, hogy a mi nem erköliesi, az hasznos sem lehet, Aristides tanácsára elvetették az egész ügyet, a nélkül hogy meghallgatták volna. Helyesebben cselekedtek mint mi, kik a kalózsokat felmentettük, a szövetségeseket adó alá vetettük. ³²⁾

XII. Annyi tehát áll: a mi erköljestelen, az sohasem hasznos; még akkor sem, ha általa eléred, mit hasznosnak tartasz. Már magában a véleményben, hogy a mi erköljestelen, az hasznos lehetne, nagy szerencsétlenség rejlik. De, mint felebb mondám, gyakran állnak elő olyas esetek, midőn a haszon ellentétben látszik lenni a szerencsétlenséggel; ilyenkor meg kell határoznunk, ha ellenkezik-e valósággal; vagy ha lehet-e az erköliesiséggel összekapcsolni? Ilyenmő kérdések a következők: Ha, példának okáért, egy derék ember Alexandriából Rhodusba nagy mennyiség gabnát szállít, midőn a rhodusiak szükségét és éhséget szenvednek, midőn közöttök nagy a gabna drágasága; és ha ugyan ő azt is tudja, hogy több kereskedő elutazott Alexandriából; és ha a gabnával megrakott hajókat

³¹⁾ Sparta kikötője.

³²⁾ Pompejus hatalmasan sujtotta a pyratákat, de a polgári háboru következtében meg hatalomra kaptak. Cicero ezt azért is emliti, hogy vádat emelhessen Caesar ellen, ki, nem lévén hajóserége, képtelen volt erélylyel fellépni a pyraták ellen, s ki más részről Massiliára és Dejotanus galatii királyra adót vetett, mert Pompejus szövetségesei voltak.

Rhodus felé látná vitorlázni: köteles-e ezt a rhodusiaknak bevallani, vagy hallgasson-e inkább, hogy gabnját minél drágábban eladhassa? Felteszem, hogy bölcs és erényes férfiú; s kérdést teszek magamnak: mint fog okoskodni, mint fog tanakodni magával. Ő semmit sem fog a rhodusiak előtt elhallgatni, ha erkölcstelennek tartja a hallgatást; de meglehet, hogy nem tud eligazodni, valljon erkölcstelen-e vagy sem? Ilyes kérdésekről máskép szokott itélni babyloni Diogenes ³³⁾ jeles és tekintélyes stoicus; máskép az ő tanítványa, Antipater, ³⁴⁾ a legelmésebb férfiak egyike. Antipater úgy vélekedett, hogy mindent köteles felfedezni, miszerint semmi sem maradjon titokban a vásárló előtt, miről tudomása van az eladónak; Diogenes ellenben, hogy az eladó köteles, mennyiben a polgári jogban megállapítatott, az áru hiányait bevallani, s máskülönbben is csalfaság nélkül eljárni; egyébiránt, mivel eladó, kívánhatja, hogy minél jobban adhasson el. „Elhoztam, kiállítottam, árumat nem adom el drágábban mint mások, talán még olcsóbban. mert nagyobb mennyiséggel bírok: kinek vétek ezáltal?“ Más részről nézetét Antipater ekkép adja elő: Mit mondasz? Kötelességed az emberek javáról gondoskodni és az emberi társaságnak szolgálni; a feltétel, mely alatt születél, a természet alapelve, melynek engedelmeskedni, melyet követni kötelességed, abban áll: hogy a te hasznod mindnyájak haszna, és viszont mindnyájak haszna a te hasznod legyen, — és mégis eltitkolod az emberek előtt, hogy mennyi szükség van számukra érkezőben? Diogenes talán ekkép fogna válaszolni: „Eltitkolni és elhallgatni két dolog. Ha most nem mondom neked, miben álljon az istenek természete, melyik legyen a legfőbb jó, — oly dolgok, miket ismerned, nagyobb hasznodra lenne, mint az olcsó buza: még nem következik, hogy valamit eltitkolok előtted. Hisz nem kötelességem mindazt elmondanom, mit neked hallanod hasznos volna.“ Sőt igen, kötelességed, felelend amaz, ha ugyan megemlékezel arról, hogy természet-alkotta társaság van az emberek között. „Arról

³³⁾ Chrysippus tanítványa, s Carneadessal és Critolaussal 156-ban athenei követ Rómában.

³⁴⁾ Született Tarsusban, Panaetius tanítója.

megemlékezem, viszonzá amaz, de olyatén-e ezen társaság, hogy sajáttal senki sem bir? Ez esetben eladni sem szabadna egyáltalában; mindent elajándékozni kell.“

XIII. Látod, ezen egész vitában sohasem mondatik: noha erkölcstelen a dolog, mégis tenni fogom, mert hasznomra van. De igen, ez: hasznos, a nélkül hogy erkölcstelen lenne; s más részről: erkölcstelen, tehát nem szabad tenni. Példaul, egy derék ember eladja házát némi hibák miatt, melyek előtte tudva vannak, mások előtt ismeretlenek. Egészségtelen, de egészségesnek tartatik; nincsen tudva, hogy kígyók fészkelnek mindenik szobában; silány anyagból épült s roskadoz; de csak az ur tudja mindezt. Kértem, ha az eladó ezeket nem mondja a vevőknek, és sokkal drágábban adja el házát, mint remélé vala, cselekedett-e igazságtalanul vagy rosszul? „Mind den bizonynyal.“ felel Antipater. „Mert mi egyéb volna tehát, tévelygőnek nem mutatni az utat,³⁵⁾ mit nyilvános átokkal büntetett Athene,³⁶⁾ ha ez nem: hagyni, hogy a vevő megbukjék és hibából roppant kárt valljon? Sőt ez több, mint nem mutatni az utat; ez annyi, mint mást, tudva, eltéveszteni.“ Erre Diogenes: Kényszerített-e téged a vételre? hisz még csak rábeszélni sem ügyekezett. Ő vásárra bocsátotta, mert neki nem tetszett; neked tetszett, azért megvetted. Ha valaki árverésre bocsát „egy szép és jól épült nyaralót,“ az nem tartatik csalónak, ha bár ama nyaraló sem szép, sem ezé irányosan épült nem volna; még kevésbé az, ki házát még csak nem is magasztalta. Mert hogy lehet ott csalás az eladó részéről, hol saját belátásával élhet a vevő? Ha pedig nem kell mindenről kezeskednünk, mit mondtunk, véled, hogy arról kell kezeskednünk, mit nem mondtunk? És lehetséges-e nagyobb eszelősség, mint ha a vásárló előszámlálja hiányait az árunak, melyet vásárra bocsát? Lehet-e nagyobb eszeveszettséget képzelni, mint ha a tulajdonos meghagyásából ekkép kiáltana a rikkancs: „egészségtelen házat kell áruba bocsátanom.“ Így tehát néhány kétes esetben egy részről oltalmaztatik az erkölcsiség, más részről a haszon, mondatván, hogy valamely látszatra hasznos

³⁵⁾ V. ö. Ennius verseit, I. XVI.

³⁶⁾ V. ö. Athenaeus, VI. 238. Corn. Nepos, VII. 4, 5.

cselekménynek nemcsak elkövetése, erkölcsi dolog, hanem még elmulasztása is erkölestelen. Ez ama gyakran felmerülő vitája a látszatra hasznosnak az erkölcsivel. E vitát el is kell döntenünk. Mert a felebbieket nem azért adtam elő, hogy kérdést tegyek irántok, hanem hogy megfejtsem. Nekem tehát úgy látszik, miszerint sem ama rhodusi gabnakereskedő, sem ezen házelandó nem voltak eltitkolásra jogosítva. Nem minden elhallgatás egyszersmind eltitkolás, de eltitkolás mindannyiszor, valahányszor, az illetőket tenn előnyöd miatt tudatlanságban akarod tartani az iránt, mit te tudsz. Tudja pedig mindenki, mit kell az eltitkolás ezen neméről tartani, és miféle emberre mutat. Kétség kívül nem egyenes, nem egyszerű, nem őszinte, nem igazságos, nem derék férfiúra: hanem inkább fűfánggra, alamuszíra, álnokra, esalfára, hamisra, ravaszra, ármányosra, kópéra. Ezen s még több mindenféle hibák neveit magunkra vállalni, nemde hasznos nem lehet?

XIV. Ha gáncsolni kell azokat, kik valamit elhallgattak, mit tartsunk azokról, kik valótlanságot szőttek beszédökbe? Cajus Canius, ³⁷⁾ római lovag, nem élez nélküli és jókora tudományu férfi, Syracusába ment, mint mondá, hogy éljen, azaz, hogy henyéljen. ³⁸⁾ Több ízben oda nyilatkozott, miszerint egy kis jószágot szándékozik venni, hová barátjait meghívhasssa, s hol alkalmatlankodók nélkül mulatozhasson. Minek híre szárnyalván, bizonyos Pythius, syracusai pénzváltó, tudomására adta, hogy az ő jószága ugyan nem eladó, de éljen vele Canius mint a magáéval. Egyszersmind más napra e jószágban estebédhez kérte. Amaz elfogadta a meghívást; s most Pythius, ki mint pénzváltó, mindenféle emberekkel viszonyban áll vala, halászsokat hívott magához, kérte őket, halásznának másnap jószága előtt, s elmondta mitevők legyenek. Itt lévén az ebéd ideje, Canius megérkezett: Pythius dúsgazdag lakomáról gondoskodott. Számos ladikok voltak szemeik előtt, s most egyenkint jöttek a halászsok zsákmányukkal, és Pythius lábai elébe

³⁷⁾ V. ö. de orat II. 69,

³⁸⁾ Otiandi non negotiandi causa, mondja a szójátékoktól és assonanzoktól nem idegen eredeti szöveg.

öntötték a halakat. Ekkor felkiált Canius: Mi ez, kérlek, én Pythiusom? Ennyi hal, ennyi ladik? „Semmi csoda, válaszoló amaz, halait innen hozza Syracusa, vizét innen meríti; el nem lehet jószágom nélkül. Canius neki gyuladva, sürgette Pythiust, adná el neki. Ez kezdetben vonakodik; de amaz, hogy rövidék legyünk, kívánságát elérte. Tüzében, s gazdag is lévén, vette azon árért, melyen Pythius tartotta, vette minden hozzávalóval egyetemben. Biztosítékot ad, elvégzi az ügyet. Más napra barátjait magához hívja Canius. Idején megérkezik önmaga. Egy lélekvesztőt sem lát. Kérdi legközelebbi szomszédját, valljon ünnepök van-e a halászoknak, mert egyet sem láthatni közülök. Ninesen, tudomásomra, mond amaz, de ők itt egyáltalában nem szoktak halászni, csodálkoztam is tegnap, mikor őket szemléltem. Canius boszuságba jött; de mi tevő legyen? Akkor az én társam és barátom, Aquillius³⁹⁾ még nem hirdette meg jog-formuláit „a csalásról.“ Ezekben, midőn kérdeztenék: miben álljon a csalás? válaszoló: abban, ha mást színlesz és mást téssz. Világos felelet, minőt az értelemhatározásban jártas férfitől várni lehetett. Tehát mind Pythius, mind az egyebet tevők s egyebet színlők megannyian, hitetlenek, csalfák, gonoszok. És semmiféle cselekményök nem lehet hasznos, mert annyi meg annyi mocsok tapad hozzája.

XV. Ha Aquillius értelemhatározása helyes, kell, hogy összes életünkben hiányozzék a színlés, a tettetés. A derék ember tehát, sem hogy jobban vegyen, sem hogy jobban eladjon, soha semmit sem fog színlelni vagy tetetni. Ez okból mind törvények tiltották a csalást, (például, gyámügyekben a tizenkét tábla; a kiskorúak rászedését a praetoriusi⁴⁰⁾ törvény), mind törvény nélkül az ítéletek, melyekben hozzáadatik: „jó hiszemből.“⁴¹⁾ A többi ítélőszéki formulák közül kivált ezek tűnnek ki. Az elvált asszony hozománya körüli biráskodáskor:

³⁹⁾ Cajus Aquillius Gallus, Kr. e. 66-ban Cicero társa a praeturiában.

⁴⁰⁾ Praetorius, néptribunus, 200 tájban Kr. e.

⁴¹⁾ A bírónak ilyes esetekben az volt feladása, hogy kinyomozza, valljon fide bona, azaz: jó hiszemből cselekedett-e a vádlott.

Marc. Tull. Cicero.

„lehető legméltányosabban;“ zálogügyekben: „valamint derék emberek között derekasan kell eljárni.“ Hogy létezhetnék tehát abban, a mi „lehető legméltányosabban“ elintéztetett, a család legeslegparányiabb része? vagy, mint fordulhatna ott ármány és gonoszság elő, hol mondatik, hogy „derék emberek között derekasan kell eljárni?“ A család pedig a színlésben áll, mint Aquilius mondja. Szerződésekből tehát számüzni kell a hazugság mindenik nemét. Az eladó nem fog valakit jelállítani, ki az árut felebb rugtassa, a vevő nem olyast, ki az árut lenyomja. Mindketten, ha ajánlattételre jő a sor, csak egyszer tegyenek ajánlatot.

Quintus Scaevola, Publius fia, ⁴²⁾ kívánván, hogy egyszer mindenkorra határozottassék meg ára a teleknek, melyet veendő volt, és szót fogadván az eladó, mondá, hogy ő többre becsüli, és még százezer sestertiummal pótolta. Nincsen, ki tagadná, hogy ez derék ember cselekedete volt: de nem eszélyes emberé, mondják, valamint azé sem, ki valamit olcsóbban ad el, mint kellene. De abban áll épen a vész, hogy a derék ember külön választatik az eszélyestől. Azért mondja Ennius: ⁴³⁾ „az eszélyes nem eszélyes, ha nem képes önmagának használni.“ Igen helyesen; de baj, hogy a haszon fogalmára nézve nem tudok Enniussal egyetérteni. Rhodusi Hecato, ⁴⁴⁾ Panaetius tanítványa, a kötelességekről irt könyveiben, melyeket Quintus Tuberohoz ⁴⁵⁾ intézett, ekképen szól, mondván: „Az eszélyes ember gondoskodni fog vagyonáról, mennyiben ezt az erkölcsök, törvények, közintézkedések sértése nélkül teheti. Mert nemcsak minnenmagunkért akarunk gazdagok lenni, hanem magzatainkért, rokonainkért, barátainkért is, főleg pedig a hazáért. Tudniillik, az egyesek vagyona és jóléte teszi az állodalom gazdagságát.“ Ilyes ember semmikép sem helyeselheti Scaevola tettét, melyről imént szólottam. Ugyanis kinyilatkoztatja, hogy önhasznáért csak azt nem fogja tenni, mit

⁴²⁾ V. ö. I. XXXII.

⁴³⁾ „Medea“ című drámájában.

⁴⁴⁾ V. ö. alább a XXIII-ik f.

⁴⁵⁾ Quintus Aelius Tubero, az ifjabb Africanus nővérének fia, Kr. e. 124-ben siker nélkül versenyzett a praeturaért.

tennie tilos. Ezért sem dieséretre, sem köszönetre nem igen méltó. Való, ha minden színlésben és tettetésben csalás rejlik, csak véghetetlenül kevés dologban nem fog ilyes csalás előfordulni; és ha derék ember az, ki minél többeknek használ és senkinek sem árt, ilyes derék embert nem egykönnyen fogunk találni. Vétkeznünk tehát sohasem hasznos, mert mindig erkölestelen; derék embernek pedig lennünk, mindig hasznos, mert mindig erkölesi.

XVI. A telekjog körül azt rendeli nálunk a törvény, hogy a telkek eladásánál minden hiányt be kell vallani, mely tudomására van az eladónak. A tizenkét tábla szerint ugyan, csak az élő szóval vallottakért kellett kezeskedni, hazug vallomás esetében az áru kettős értéke járván ki büntetésül; de a jogtudósok az elhallgatásra is szabtak büntetést, rendeletet hozván: hogy az eladó a telek valamennyi hiányaiért köteles kezeskedni, mennyiben előtte tudva voltak és általa névszerint be nem vallattak. Példát idézek. Midőn az augurok a capitoliumon egy ízben a madárrepülést akarnák vizsgálni, Tiberius Claudius Centumalusnak meghagyták, hogy a coeliusi dombon levő házát annyiban rontsa le, mennyiben magassága a madárjósłást akadályozza. Claudius áruba bocsátotta a lakházat s eladta; Publius Calpurnius Lanurius volt a vevő. Erre szintazonkép ráüzentek az augurok. Calpurnius tehát lerontotta; s tudomására jutván, hogy Claudius azt áruba bocsátotta, miután az augurok már lerontását meghagyták volt neki, bíró elébe hozta az ügyet: „adna, tenne amaz mindent, minek adására, tevésére jó hiszemmel köteles irányában.“ Marcus Cato ⁴⁶⁾ hozta az ítéletet, a mi Catónk atyja. Mert valamint a többieket atyjaik után, úgy ezt, ki ama dicső férfit nemzette, fia után kell nevezni. Ez tehát oda nyilatkozott, mint bíró: miután eladás közben tudta a dolgot, és még sem tett róla jelentést, kárpótlással köteles a vevőnek. Ő e szerint a jó hiszemhez tartozónak vélte, hogy a vevő tudja a hiányt, melyet tud az eladó. És ha ő helyesen ítelt, helytelenül hallgatott ama

⁴⁶⁾ Meghalt Kr. e. 91-ben, épen midőn a praeturéért versenyzene.

Fia a híres uticai Cato volt, ki magát Caesar győzelme után megölte.

gabna-kereskedő, helytelenül az egészségtelen ház eladója. De ilyes elhallgatások nem foglaltathatnak megannyian a polgári jogba, mennyiben pedig ez lehetséges, szigorral fenytetnek meg. Az én rokonom, Marcus Marius Gratidianus,⁴⁷⁾ Cajus Sergius Oratának⁴⁸⁾ eladta azon házat, melyet ő maga kevés évvel azelőtt vett tőle. A ház le volt kötelezve, de Marius ezt említetlenül hagyta átadásakor. Az ügy törvényszék elébe került. Oratát Crassus, Gratidianust Antonius védelmezte. Crassus szorosan a joghoz ragaszkodott: a mely hiányt tudva és említetlenül hagyta az eladó, azt köteles helyre-pótolni; — Antonius ellenben a méltányhoz. „Hiszen Sergiusnak tudomása lehetett volna ama hiányról; az épület eladója tehát nem kényszerült, azt felemlíteni; s hogy is csalatott volna meg, ki a tárgynak, melyet vett, jogi viszonyait ismerte.“ Mire való mind ez? Annak bebizonyítására, hogy őseink nem gyönyörködtek az álnokságban.

XVII. De a törvény másképp veszi elejét az álnokságoknak, másképp a bölcsészek: a törvény, mennyiben kézzel, a bölcsészek, mennyiben észszel, értelemmel foghatók fel. Az ész követeli, hogy ármány, tettetés, csalás nélküli legyen eljárásunk. Ármány, nemde, lest hányni még azon esetben is, ha a vadat nem riasztod fel, nem kergeted bé? A vadak gyakran üző nélkül is esnek belé. Szintígy áruba akarsz bocsátani egy épületet, a táblát mintegy lesképen kitenni, a házat hiányai miatt eladni; azon vagy, hogy valaki beszaladjon ügyetlenségében. Az elfajult szokás miatt, látom, ez sem erkölestelennek nem tartatik, sem törvény és jog által nem tiltatik: de tiltja a természet törvénye. Mert, mint már sok ízben mondtam, de még több ízben kell mondanom, van egy mindenkit magában foglaló társadalom ember és ember között; van egy szűkebb azok között, kik azon egy néphez tartoznak; van egy még bensőbb, azok között, kik azon egy állodalom polgárai. Őseink ez okból megkülönböztették a népek egyetemes jogát a polgári jogtól. A polgári jog nem esik szükségképen együvé a népekéivel; ellenben, mit a népek egyetemes joga rendel, annak a pol-

⁴⁷⁾ L alább a XX-ik fejezetet.

⁴⁸⁾ Kr. e. 97-ben praetor.

gáriban is kell érvényességgel bírnia. De mi nem bírjuk a való jog s a teljes jogosság szilárd és élesen kinyomott mintáját: vázlat és színekép, mivel élünk. És követnők bár legalább ezeket: a természet és igazság legjobb példányai után készültek. Mily értékesek e szavak: „hogya miattad, s benned biztom miatt, rá ne szedessem, meg ne csalassam.“ ⁴⁹⁾ Arany mondás ez, nemde: „mint derék emberek között derekasan kell cselekedni és csalás nélkül.“ ⁵⁰⁾ Ámde bezzeg az épen a nagy kérdés: hogy kik legyenek a derekak; és mit jelent ez: derekasan cselekedni. Quintus Scaevola, a főpap, mondása szerint mindazon ítéletek, melyekhez e formula adatik: „jó hiszem-ből,“ igen nehezen hozatnak. Vélekedése szerint a „jó hiszem“ kifejezés véghetlenül széles értelemmel bír, mert alkalmazzatik gyámságok, társulatok, zálogok, megbízások, adások, vevések, bérlések, bérbevetések körül, melyeken a társas élet alapszik. Ilyes dolgokban, mondá, (mert nagyból mindkét félre terjeszkedik ki a bíróság, ⁵¹⁾ jeles bíró legyen, ki meghatározhatja, mivel tartozik egyik a másiknak. Száműzesség tehát az álnokság és ama gonoszság, mely eszélynék szeretne látszani, de mely véghetlenül távol esik s különbözik tőle. Mert az eszély a jó és rossz közötti választásban áll: a gonoszság, elébe teszi a rosszat a jónak, ha ugyan mind a mi erkölestelen rossz. De nemcsak a telkek körül bünteti a természetet sar kalló polgári jog a gonoszságot és csalást, hanem a rabszolgák eladásánál is tiltatik csalástól az eladó. Ő az aedilisek edictuma szerint kezés a rabszolga egészségeért, megszökés, orzás iránti hajlamáért, ⁵²⁾ mikről tudomásának kellett lennie. Más állása van az örökösnek e tekintetben.

Mivel pedig a jog forrása a természet, látni való, hogy a természet senkinek sem engedi, másnak tudatlanságát kizsák-

⁴⁹⁾ Szerződéseknél divatozott óvás.

⁵⁰⁾ Szintén szerződési formula, mely már felebb a XV-ik fejezetben is idéztetett.

⁵¹⁾ A felebb említett ügyek nagyobb részénél t. i. a kereset elutasítása maga után vonta a felperes elmarasztását azon kezességi öszletben, melyet a per megnyitásakor köteles volt letenni.

⁵²⁾ V. ö. Aulus Gellius, IV. 2.

mányolnia. Nincs is nagyobb átká az emberi életnek, mint az értelmiség színében fellépő gonoszság. Innen származnak azon számtalan esetek, mikben a haszon vitában látszik állani az erkölcsiséggel. Mert vajmi kevesen fognak találkozni, kik ha teljes büntetlenségre, elrejtezésre számot tarthatnak, képesek óvakodni az igazságtalanságtól.

XVIII. Kísérljük meg, ha tetszik, oly példákrai alkalmazással, melyekben az emberek nagy tömege talán nem lát vétet. Mert e helytt nem kell gyilkosokról, méregkeverőkről, végrendelet-hamisítókra, orvosokról, közpénzek hűtlen kezelőiről értekezni: ezeket nem szavakkal és bölcsészki fejtegetéssel, hanem békókkal és börtönnel kell fékezni. De vegyük tekintetbe, mit tesznek azok, kik jókul tartatnak. Lucius Minucius Basilus, egy magát jól bíró férfiú hamis végrendeletét hozták bizonyos emberek Görögországból ⁵³⁾ Rómába. Hogy minél könnyebben érvényesíthessék, Marcus Crassust és Quintus Hortensiust, ama korszak leghatalmasabb férfiai írták örökös-társakul, kik a végrendeletet ugyan hamisnak gyantották, de tisztáknak érezvén magokat a vétségtől, mások gonoszságának ajándécsáját nem utasították vissza. De hát valljon elégséges-e ez, hogy őket minden vétség alól feloldjuk? Nekem úgy látszik: nem; noha az egyiket ⁵⁴⁾ szerettem, míg élt; a másikat ⁵⁵⁾ nem gyűlölöm, mióta meghalt. Basilus Marcus Satriust, nővérének fiát, ⁵⁶⁾ neve és vagyona örököséül irta, azt, ki a picensok és sabinusok védője volt. Oh gyalázatos bélyegzete amaz időnek! — Méltányos volt-e valljon, hogy két előkelő polgár a vagyon birtokába jutott, hogy az egy neven kívül semmi sem szállott Satriusra? Ha az, ki a sérelmet, noha hatalmában áll, nem gátolja és nem utasítja vissza, jogtalanul cselekszik, mint az első könyvben fejtegettem: mit tartsunk arról, ki nemcsak nem akadályozza, hanem még elő

⁵³⁾ Hol meghalálozott vala. Egy volt, úgy látszik, azzal, kiről mint Sulla legatusáról szól Plut. Sull. 9. V. ö. Val Max. IX. 9, 1.

⁵⁴⁾ Hortensiust. V. ö. Corn. Nep. Attic. 5.

⁵⁵⁾ Crassust, a triumvrt.

⁵⁶⁾ V. ö. Caesar, de bello gall. VI. 29.

is segíti a sérelmet? Nekem legalább még a valódi hagyomány is erkölcstelennek látszik, ha álnok hizelgés, nem őszinte, hanem színlelt szolgálatok által szereztetett meg. És ilyes esetekben szoktuk néha a hasznost annak tekinteni, mely különbözik az erkölcsitől. Hibásan. Mert azonegy zsinormértéke van mind a haszonnak, mind az erkölcsiségnek. Ki ezt által nem látja, attól nem marad távol semmi csalás, semmi gonoszság. Mert így gondolkozva: Ez ugyan erkölcsi, de amaz hasznos, vakmerőségében szétbontja a természet által összefűzött dolgokat, mi valamennyi csalás, gonosz tett és czudarság forrása.

XIX. Ha tehát oly hatalommal bírna a derék ember, hogy csak újának egy ropogásával a gazdagok végrendeletébe becsúszta nevét, nem fog élni e hatalommal, nem még azon esetben sem, ha bizonyosan tudná, hogy ezt gyanítani soha senki sem fogja. Ellenben adnád csak Marcus Crassusnak azon hatalmat, miszerint újának egy billentésére, noha valósággal nem örökös, írott örökösül tünnék fel, fogadom, tánczolna egyet a forumon.⁵⁷⁾ Az igazságos ember pedig, a valóban derék férfiú, senkitől sem fog valamit elvonni, hogy azt magának tulajdonítsa. Ki ezen csudálkozik, vallja meg, miszerint nem tudja, ki mi legyen a derék ember. De ha valaki a lelkében rejlő eszmét ki akarja fejteni, tanulni fogja önmagától, hogy az a derék férfiú, ki lehető legtöbbeknek hasznára van, ki senkinek sem árt, kivéve, ha sérelemmel illettetett. S valljon, az nem ártana senkinek, ki mintegy bűverő segítségével eszközli, hogy a való örökösöket helyből mozdítsa, s önmagát iktatja helyökbe? Lesz talán, ki mondani fogja: hát azt ne tegye, mi hasznot, mi előnyt szerez neki? Sőt értse meg, hogy semmi sem hasznos, semmi sem előnyös, mi igazságtalan. Ki ezt meg nem tanulja, nem válhatik derék emberré. A volt consul, Fimbria,⁵⁸⁾ így hallám gyermekkoromban atyámtól,

⁵⁷⁾ Azaz: örömeiben a legnevetségesebb és leggyalázatosabb cselekvényre volna képes. A táncz t. i. nem volt tisztességes dolog a rómainak szemében. V. ö. Cic. pro Mur. 6, 13.

⁵⁸⁾ Kr. e. 104-ben Marius társa a consulságban; a cinnai zavarok egyik áldozata. V. ö. Cic. Brut. 34, 129.

bíró volt Marcus Lutatius Pinthias, igen tisztos római lovag ügyében. Ez kötelezte magát bizonyos pénzösztet fizetésére, ha nem ismertetnék derék férfú. Fimbria kinyilatkoztatá, hogy ő sohasem fog ítéletet hozni ez ügyben, miszerint ne legyen kénytelen, vagy jó hírértől, nevétől megfosztani egy tiszteletben álló embert, ha ellene ítélt; vagy állítani látszassék, hogy ő valóban derék férfú, oly elnevezés, mely csak számtalan szolgálatok és érdemek által szereztethetik meg. Ilyes derék ember tehát, kit Fimbria is, nemcsak Socrates ismert, egyáltalában nem fog valamit hasznosnak tartani, mi nem erkölcsi. Ilyes férfi nemcsak cselekedni, de még gondolni sem mer semmit, mit nem merne nyilvánosan bevallani. Nem gyalázat-e, hogy a bölcsészek ezt kétségbe vonják, holott nem vonják kétségbe még a pórok sem? Mert ezektől indult ki a mindnyájunk előtt ismeretes régi közmondás: lehet velesötétben „páros-e vagy páratlan” játékot játszani,⁵⁹⁾ midőn valakinek becsületességét, jámborságát magasztaljuk. Mit jelent ez egyebet, hanemha ezt, hogy mi nem erkölcsi, az nem előnyös, még akkor sem, ha azt rejtekben, mindenki előtt lehet elérned. Nemde, e közmondás szerint, sem ama Gygest nem lehet mentegetni, sem emezt nem, kiről imént feltettem, hogy újának billentése által mindenki örökségét együvé seperheti. Mert valamint azt erkölestelen, noha elrejtet, semmiképen sem válhatik erkölcsivé: úgy nem eszközölthető, hogy az erkölestelen hasznossá váljék; mert ellenzi, tiltja a természet.

XX. De mikor igen nagy a díj, akkor mégis ok van a vétkezésre? Cajus Marius, ⁶⁰⁾ midőn semmi reménye sem

⁵⁹⁾ „Quicum in tenebris mices.” Célzás az Olaszországban még jelenleg is divatos la mora játékra, mely hasonló a nálunk páros-evagypáratlan nevezet alatt ismereteshez. Két ember, ökölbe vont kézzel áll szemben egymással; mindenik egy vagy több újat tol fel rögtön, és számot kiált. Kinek száma összeüt a kettejük által feltolt újak számával, az győztös. A „micare” név onnan származik, mert a rögtön feltolt újak mintegy felszikkáznak, felvillámlanak.

⁶⁰⁾ Szerencsés hadvezér Jugurtha, a cimberék és teutók ellen. Hét ízben consul.

volna a consulatushoz, s praeturája óta már hét évig heverne; midőn senki sem hitte, hogy valaha a consulatusért fogna versenyezni, Quintus Metellust, ⁶¹⁾ a fővezért, kinek legatusa volt, a főjelességü embert és polgárt, ki őt Rómába küldte, arról rágalmazta a római nép előtt, hogy amaz húzza vonja a háborút; ha őt, Mariust, teszik consullá, Jugurthát élve vagy halva rövid idő alatt a római nép kezébe juttatja. Ez úton consullá lett ugyan, de eltért a becsületességtől és igazságtól, mert a derék és tisztos polgárt, kinek legatusa volt, s ki őt küldötte, hazug vád által tette gyűlöletessé. A mi Gratidianusunk ⁶²⁾ sem járt el a derék ember tisztében, midőn praetor volna s a néptribunusok a praetorok collegiumával tanácskoznának, hogy közös végzéssel rendezzék a pénzügyet. Mert amaz időkorban olyannyira ingadozott a pénz értéke, hogy senki sem tudhatta, mennyit bír. Közösén összeirtak egy edictumot, büntető eljárást és fenytést szabva az áthágóra, s végzést hozva, hogy délután valamennyien együtt kihirdessék a szószekekről. Most eloszoltak, ki ide, ki oda: Marius ⁶³⁾ az ülés padjáról egyenesen a szószekekre, s a közösén szerkesztett edictumot egymaga hirdette ki. Ezáltal, ha sikerét kérded, nagy dicséretet szerzett magának. Uton utfélen szobrokat lehetett látni, mellettök tömjént és viaszgyertyákat. Szóval, soha senkit sem kedvelt inkább a nép.

Ilyes esetek fontolás közben néha zavarba ejtenek benünket, midőn a jogszegés nem igen tetemesnek, az pedig, mi belőle származik, töméntelennek látszik; mint például, Marius nem épen erkölcstelennek látta, társai és a néptribunusok elől a népkegyét elesípní, ellenben igen hasznosnak, e miatt consullá válni, mitakkor czélzatba vett. De az onegy szabályszoł valamenynyí esetről; ohajtom, ismerd kívülről belülről: vagy ne legyen erkölcstelen, mit hasznosnak tartasz; vagy ha erkölcstelen, ne tartsd hasznosnak. És csakugyan, lehet-e akár ama Mariust derék embernek ítélni, akár emezt? Nyisd fel s nyomozd ki

⁶¹⁾ Kr. u. 109-ben consul.

⁶²⁾ L. felebb a XVI. fejl. Sulla kívánságára Catilina által megöletett.

⁶³⁾ Azaz: Marcus Marius Gratidianus.

értelmiségedet, hogy lásd, minő legyen abban a derék ember képe, alaka és eszméje. Illik-e tehát derék emberhez, hogy önhaszna miatt rágalmazzon, elcsipjen, csaljon? Kétségkívül, semmi sem kevésbé, mint ez. Van-e tehát oly nagyértékű dolog, van-e olyannyira kíváncsú előny, hogy miatta a derék ember fényét és nevét elveszítsed? Mit hozhat amaz ugynevezett haszon nyereségül, mi felérne a veszteséggel, ha tőled a derék ember nevét elragadja, a becsületesség, igazság fényét elvonja? Mert van-e különbség abban: akár emberből baromná váljék valaki, akár emberi kép alatt a barom vadságát viselje magában?

XXI. Kérdelem, ki az összes jogot és erkölcsiiséget szem elől téveszti, csak hogy hatalomra tehessen szert, nem cselekszik-e azonképen mint amaz, ⁶⁴⁾ ki még ípul is azt akarta, kinek vakmerősége által önmaga váljék hatalmassá? Hasznosnak látszott neki, másnak gyűlöletessé tétele által szert tenni a főhatalomra. Mi igazságtalan legyen ez a haza iránt, mi erköcs-telen, mi kártékony, azt nem látta. Maga az íp pedig szájában mindig egy-pár görög verset hordott a Phoenissákból, ⁶⁵⁾ melyeket elmondandó vagyok, a hogy tudom, bárdolatlanul talán, de mégis úgy, hogy megértethessenek: ⁶⁶⁾

Ha sértenünk kell a jogot, uralkodás

Végezt tegyük: különben jámborok legyünk.

Halált érdemel Eteocles, vagy inkább az, ki ez egyet, mindnyája között a legezegéresebbet, kivette. Minek is keresek tehát még apróságokat együvé, csalárdságokat örököséknél, kereskedésben, adásvevésnél? Itt van egy, ki a római nép királyává és valamennyi nemzet urává kívánt lenni, és elérte. Eszeveszett, ki erkölcsinek mondja e vágyat; mert helyesli a törvények és szabadság bukását, s ezeknek undok és gyalázatos elnyomását dicsőségesnek tartja. Ki pedig vallást

⁶⁴⁾ Pompejus, ki Kr. e. 60-ban Caesar leányával egybekelt.

⁶⁵⁾ Euripides drámája, mely Eteocles és Polynices két thebai fejedelem regéjét tárgyalta.

⁶⁶⁾ Görögül ekkép hangzanak:

Εἰπερ γὰρ ἀδικεῖν χρεὶ, τυραννίδος πέρι

Κάλλιστον ἀδικεῖν. τᾶλλα δ'εὐσεβεῖν χρεῶν.

teszen, hogy erkölcstelenség azon állodalmában, mely szabad volt, s melynek szabadnak kell lennie, uralkodni, de mégis úgy vélekszik, hogy annak, ki keresztül-vihette, hasznos: azt, miféle szidalommal vagy inkább miféle meggyalázással ügyekezem iszonyatos tévedéséből kirántani? Halhatatlan istenek! lehet-e, hogy a hazán elkövetett legezudarabb s legundokabb gyilkosság valakinek hasznára forduljon, ha bár atyának nevezik is az elnyomott polgárok a büntettest? ⁶⁷⁾ Szolgáljon tehát a haszonnak zsinormértékül az erkölcsiség, még pedig olyannyira, hogy ketten csak névre látszassanak egymástól különbözni, valósággal egyet jelenteni. Ha a sokaság véleményét tekintem, nincsen előny, mely nagyobb lehessen az uralkodásnál; ellenben, ha visszahívom a valósághoz az eszmét, úgy találom, hogy annak, ki igazságtalanul tett szert reá, semmi sem lehet kártékonyabb. Mert veheti-e valaki hasznát az aggodalomnak, a gondnak, az éjjeli nappali félelemnek, a lesekkel, veszélyekkel telidesteli életnek? Sokan gonoszok és hűtlenek az uralkodó iránt, barátja kevés van, mondja Attius. De melyik uralkodót érti? Azt, ki Tantalustól és Pelopstól öröklött hatalmát joggal birtokolta. Mit gondolsz, mennyivel több ellensége van azon királynak, ki a római nép seregével magát a római népet elnyomta, s a nemcsak szabad, hanem más nemzeteknek is parancsoló állodalmat igába fogta? Mit vélsz, mennyi mocok, mennyi seb volt lelkismeretén? S mint lehet ilyes ember élete reá nézve hasznos, midőn olyaténnek mutatkozik, hogy az, ki őt tőle megfosztja, főfő kegyre és dicőségére tesz szert? Ha pedig a látszatra leghasznosabb dolog nem hasznos, mert tele van gyalázattal és erkölcstelenséggel; eléggé meg kell győződve lennünk, hogy semmi sem hasznos, mi nem erkölcsi.

XXII. Hiszen ezt gyakran ízben mondotta ki a senatus, névszerint Pyrrhus háborujának alkalmával is, midőn Cajus Fabricius másod ízben consul, hasonlólag ítélte. Mert Pyrrhus

⁶⁷⁾ Kr. e. 45-ben Caesar „Pater patriae“ czimmet díszítetett fel a senatus által, és halála után oszlop emelkedett a forumon e felirással: „Parenti patriae.“ V. ö. Sueton. Caes. 76 és 85. ff.

király közelebbi ok nélkül menvén háboruval a római népre, s uralkodásért folyván a nemes és hatalmas királylyal a tusa, szökevény jött tőle Fabricius táborába, ígérő ennek, hogy bizonyos jutalomért, valamint titokban jött, úgy titokban visszamegyen Pyrrhus táborába és megöli méreggel. Ezt Fabricius Pyrrhushoz visszavezettette, és ezen tettét a senatus dicsérettel fogadta volt. Már pedig ha a látszólagos és vélt hasznot nyomozzuk, egyetlen egy szökevény fogott volna ama nagy háborunak és uralmunk hatalmas ellenének véget vetni; de nagy gyalázat és czudarság lett volna, azt, kivel dicsőségért folyt a harcz, nem bátorsággal hanem büntetttel győzni meg. Mi hasznosabb tehát akár Fabriciusnak, ki az volt városunkban, mi Atheneben Aristides, akár senatusunknak, ki sohasem választotta külön a hasznot, — fegyverrel támadni meg az ellenséget, vagy méreggel? Ha dicsőség végett kívánczunk uralkodás után, akkor maradjon távol a büntettt, melyben nem lehet dicsőség; ha minden áron hatalom után törekszünk, akkor nem leszen hasznos, mert szennyet hoz nevünkre. Nem volt tehát hasznos Lucius Philippusnak, Quintus fiának ⁶⁸⁾ indítványa: hogy azon városok, melyeket Lucius Sulla, a senatus rendeletéből, bizonyos öszlet pénz felvétele után, felszabadított, ismét adó alá vettessenek, s hogy a pénzt, melyet szabadságukért fizettek, nekik vissza ne adjuk. A senatus beleegezett, uralkodásunk gyalázatjára. A kalózok emberebbül állják szavokat, mint a senatus. „De a közadó öregbült, tehát hasznos volt.“ Meddig fog még valamit hasznosnak nyilvánítani a vakmerőség, mi nem erkölcsi? S veheti-e uraság, melynek dicsőségre kell támaszkodnia s a szövetségesek jóakaratára, hasznát a gyűlöletnek s a hírnév vesztésének? Véleményem e tárgyban még az én Catómétól is eltért gyakorta. Ő, török szakad, védelmezte a kincstár jogait s az adókat, ő mindent megtagadott az állodalmi bérlőktől, sokat a szövetségesektől: holott ezek iránt jótékonyoknak kell lennünk, azokkal úgy kell bánnunk, mint saját bérlőinkkel fognánk bánni; ⁶⁹⁾

⁶⁸⁾ L. I. k. XXX. f.

⁶⁹⁾ Kiktől t. i. rosz termés esetében nem követeljük szigoruan az összes bért.

még pedig annyival is inkább, mert a rendek egyetértése ⁷⁰⁾ szükséges volt az állodalom javához. Curio ⁷¹⁾ is helytelenül cselekedett, midőn a Padus tulperti lakosainak ügyét méltányosnak mondotta, de mindig utána vetette: győzzön a haszon. ⁷²⁾ Előbb még azt mondhatta volna, hogy nem méltányos, mert nem használ az állodalomnak: mint bevallani, hogy méltányos, s egy uttal nem hasznosnak mondani.

XXIII. Hecato hatodik könyve a kötelességekről tele van ilyes kérdésekkel: Tiszte-e a derék embernek, rabszolgáit roppant gabna-drágaság idejében is táplálni? Szól mellette és szól ellene; végre mégis a kötelességnek zsinormértékül inkább a vélt hasznot választja, mint az emberiséget.

Kérdi: „ha a tengeren ki kell vetni valamit a hajóból, kell-e inkább egy drágalátos lovat, mint egy silány rabszolgácskát ki a hajóból vetni?“ Itt mást javasol a vagyon, mást az emberiség.

„Ha egy bolond, hajótörésnél megragad valamely deszkát, fogja-e kezéből kiesikarni a böles, ha lehet?“ Ő tagadja, mert igazságtalanság volna. „S a hajó ura kiesikarhatja-e mint tulajdonát?“ Nem biz ő, valamint nem szabad utast a tengerbe vetnie a hajóból, mert ez az övé. Míg oda nem érkezendett a hajó, hová az utasok fogadták, nem az uré a hajó, hanem az utasoké. „Tegyük fel, hogy egy deszka van, s két hajótörős, bölesek mindketten: tilos-e, hogy valamelyikök magához ragadja, s köteles-e az egyik átengedni a másiknak?“ Köteles bizony, de annak, kinek saját magáért vagy az állodalomért inkább van érdekében, hogy éljen. „És mi történjék, ha e tekintetben egyaránt állanak mindketten?“ Akkor nem fognak egymással viaskodni, hanem az egyik engedni fog a másiknak, mintha sors- vagy újjátékban veszített volna.

⁷⁰⁾ A senatusé s a lovagok rendéhez tartozó állodalmi bérlőké. Ezek Kr. e. 61-ben siker nélkül szorgalmazták a bérösztet leebbszállítását, s e miatt Caesar karjaiba vetették magokat.

⁷¹⁾ L. II. k. XVII. fej.

⁷²⁾ A cispadanusok polgári jogokat nyertek, de ezeket a transpadanusoktól megtagadta a senatus. Igényeiket azonképen töltötte be Caesar, mint a lovagok felebb érintett kívánságát.

„De ha az atya megrabol valamely szentséget, ha földalatti rést nyit a közkinestárhoz, tegyen-e róla jelentést a fiu a hatóságnak?“ Szörnyűt cselekednék. Sőt köteles, atyját védelmezni, ha ez vádoltatnék. „Tehát nem áll előtte valamennyi kötelességnek a haza?“ Sőt igen; de magának a hazának is hasznára van, ha szülőik iránt kegyeletesek a polgárok. „Mit, ha az atya tyrannussá akar válni, ha a hazát el akarja árulni, hallgasson akkor a fiu?“ Sőt kérni, kényszeríteni fogja atyját, hogy ne tegye. Ha ennek nem leszen foganata, szemrehányásokhoz, fenyegetésekhez fog nyulni. Végre, ha a czélzat veszedelembé hozná a hazát, elébe teendi a haza javát az atyjáénak.

Kérdi továbbá: „Ha a böles, a nélkül hogy tudná, hamis pénzt kapott jóért, fogja-e, ha ezt utóbb észreveendette, vele, mint jóval, adósságát fizetni?“ Diogenes igenli, Antipater nemet mond, s én ezzel tartok inkább. „Ki, tudva, nem tartós bort ad el, köteles-e ezt bevallani?“ Diogenes nem tartja szükségesnek, Antipater a derék ember tisztének véli.

Ezek mintegy kétes jogpontjai a stoicusoknak. „Kell-e a rabszolga eladásánál hibáit bevallani? nem azokat értem, melyeknek elhallgatása által törvényesen megsemmisül az eladás, hanem: hogy hazug, játékos, lopó, ⁷³⁾ részeges?“ Az egyik véleménye szerint be kell vallani, a másiké szerint nem. „Ha valaki aranyat ad el oly hiszemben, miszerint az réz, fogja-e őt a derék ember figyelmeztetni, hogy az arany; vagy vegye azt egy dénáron, minek értéke ezer dénár?“ Látni való már, ilyesekről mint vélekszem, s miben áll a nevezett bölesészek nézeteinek különbsége.

XXIV. „Kell-e bár mily körülmények között megtartani

⁷³⁾ „Esse furacem,“ — e helyett többen: „esse voracem“ — et akarnak olvasni, mert Cicero felebb a lopást épen azon tulajdonok közé számította, melyeknek be nem vallása megfosztja érvényességétől a szerződést. Ezt azonban az idegen, nem az ur tulajdonán elkövetett sértésről kell érteni. „Si furtum domino fecerit, — olvassuk Marcian. Dig. XXI. 1, 52 — non est necesse, hoc in venditione servi praedicere, nec ex hac causa redhibitio est.“

azon szerződéseket és fogadásokat, melyeknél, mint a praetorok edictumában áll, sem erőszak sem csel nem alkalmaztatott? Valaki orvosságot ad valakinek a vízkórság ellen, kikötven, hogy ha általa egészségessé válandott, azontul sohasem éljen ez orvossággal. Egészségessé válik az orvosság által, de néhány évvel utóbb ugyanazon kórságba esik, s attól, kivel szerződött vala, nem nyerheti meg az engedélyt, hogy még egy ízben használhassa. Mi tevő legyen?“ Embertelen levén, ki tőle megtagadja az engedélyt, s azonfelül rövidséget sem szenvedvén: hadd ügyljen amaz, életére és jólétére.

Más kérdést teszek. „Valaki azt mondja a bölcseknek, kit örökösévé akar tenni, hogy végrendeletében száz millio sester-tiumot fog reá hagyományozni, ha, mielőtt kezéhez veszi az örökséget, fényes nappal tánczol a forumon. A böles megigérte, mert amaz őt máskülönben nem fogta volna örökösül irni. Köteles-e, szavát állani vagy nem?“ Jobb szeretném, ha nem fogadá vala; a méltóság is azt követelte volna, ugy gondolom. De hijába, ő fogadta. Mihelyest tehát erkölestelennek tartja, tánczolni a forumon, tisztesebben fog cselekedni, ha szavát megszegi, feltéve, hogy lemond az örökségről. Kiveszem az esetet, midőn ama pénzzel nehéz viszonyok között segít az állodalmon; ilyenkor, mert előnyére leend a hazának, még a táncz sem fog erkölestelen lenni.

XXV. És azon ígéreteket sem kell megtartani, melyek azoknak nem hasznosok, kiknek tétettek. Sol, — hogy visszatérjek a mesékhez, — fiának, Phaëtonnak, mindenik kívánsága betöltését ígérte. Atyjának kocsijába kívánt emeltetni. Emeltetett; de mielőtt benne állást foghatna, villámesapás által megégett. Mennél jobb lett volna, ha e részben nem tartja meg ígéletét az atya?

Mit tartsunk a Theseus által Neptunustól követelt ígélet teljesítéséről? Neptunus t. i. három kívánságot engedvén meg neki, fia Hippolitus vesztét kívánta, kit gyanuba vett a mostoháivali viszony miatt. Theseus kívánsága beteljesedett, s mély gyászt hozott reája. ⁷⁴⁾

Menjünk tovább. Agamemnon, felajánlván Dianának a

⁷⁴⁾ L. I. k. X. fejj.

legszebbet, mi amaz évben birodalma határai között születik, feláldozta Iphigeniát, kinél szebb valami a mondott évben semmi sem született. ⁷⁵⁾ Inkább ne tartotta volna meg ígéréstét, mint sem ily gyalázatos tett történetük.

Az ígéreteket tehát néha nem kell beváltani, s a letéteményeket sem kell mindig visszaadni. Ha valaki józan fővel letett nálad egy kardot, s eszelős korában visszakívánja, visszaadnod vétség volna, vissza nem adnod, kötelesség. Vagy ha az, ki pénzt tett le nálad, háboruval megyen a hazára, kell-e visszaadnod a letéteményt? Gondolom, nem. Mert vétenél az állodalom ellen, melyet mindenek felett kell szeretni. Így sokat erkölestelenné tesznek a körülmények, mi természeténél fogva erkölesinek látszik. Az ígéretet betölteni, a szerződést megállani, a letéteményt visszaadni, erkölestelen tettekké válnak, ha kárrá változik az előny.

Ennyi, úgy gondolom, elég a látszólagos haszonról, melyet a fattyu eszély ellentétben lát az erkölességgel. Minthogy pedig az első könyvben az erkölesség négy forrásából származtattam a kötelességeket, megmaradok e felosztásnál akkor is, midőn tanítani fogom, hogy az, mi látszatra de nem valósággal hasznos, mennyire ellensége az erkölesnek.

XXVI. Ulysses hasznosnak látta, (mint néhány tragicus költő irva hagyá, ⁷⁶⁾ mert Homerusban, a legjobb forrásban Ulyssesről nincsen ilyes gyanu,) de a tragoediák őt arról vádolják, hogy tettettet örültség által akarta magát a hadjáratból kivonni. A szándék nem volt erkölesi. „De hasznos, fogja talán valaki mondani, uralkodni és Ithacában tétlenül élni szüléivel, nejével, fiával. Véled, hogy naponkénti fáradalmak és veszélyek mellett bármi dicsőséget össze lehessen hasonlítani e nyugalommal?“ Én ugyan megvetem, elvetem e nyu-

⁷⁵⁾ A közönséges monda szerint Iphigenia helyett gím szarvast áldozott fel Dianának Horatius azonban — Sat. II. 3, 199. — Ciceroval megegyezik.

⁷⁶⁾ Például: Sophocles az *Ὀδυσσεὺς μαινώμενος*-ban és Pacuvius az „armorum iudicium“-ban, kiből a következő versek, úgy látszik, merítvék.

galmat, minthogy véleményem szerint hasznos sem lehet, mert nem erkölcsi. Valljon mit nem kellett volna hallania Ulyssesnek, ha megmarad ama tettetésnél? Ő, ki legnagyobb hadi tettek elkövetése után, mégis kénytelen ilyesmit hallani Ajaxtól:

„Az esküt, melynek főszerzője ő vala,
Ő egymaga szegé meg, — tudja mindenikök, —
Hogy honn maradhasson, színlelve örülést.
S ha éles észszel Palamedes ⁷⁷⁾ át ne lássa
Gonosz eselét a furfangosnak: akkoron
Adott hitét megszegni fogta mindörökre.“

Valóban, jobb volt neki, nemcsak az ellenekkel, hanem a hullámokkal is, mit tőn, megvívnia, mint Görögországot, midőn ez egyértelműleg háborúval volt a barbárokra menendő, cserben hagyva.

De hagyjuk a meséket és a külföldi példákat, térjünk át tényre, hazai tényre. Marcus Atilius Regulus, midőn másod ízben levén consul. Afrikában lacedaemoni Xanthippus, Hamilearnak, Hannibal atyjának alvezére által lesből elfogatnék, ⁷⁸⁾ a senatushoz küldetett, előleges megesketés után, hogy visszatér Carthagóba, ha némi főbb foglyok nem adatnak vissza a poenusoknak. Midőn Rómába érkezék, nem hunyt szemet a látszatos haszonra, de mint az eredmény mutatja, álhaszonnak ismerte. Állott ez ilyesekből: otthonn maradni; házában élni a nővel, a gyermekekkel; a háboruban elszenvedett csapást közönséges hadi sorsnak tekinteni; magas állását, mint consul, megtartani. Ki tagadná, hogy mindez hasznos? kérdem, ki? — Tagadja a lélek nagyság s a bátorság. Vagy talán érvényesebb tanukat kívánsz?

XXVII. Sajátja ezen erényeknek, semmitől sem félni, minden emberi dolgokat lenézni, semmi bajt sem tartani elvi-

⁷⁷⁾ Midőn Ulysses szántana, ennek kisdéd fiát, Telemachust vetette Palamedes az ekevas elébe, melybe egy ló és egy ökör volt befogva. Ulysses kikerülte a gyermeket, s innen kivilágolt, hogy örültsége színlett volt. V. ö. Hygin. fab. 95.

⁷⁸⁾ Kr. e. 256-ban volt Regulus másod ízben consul, de fogságba a következő évben esett, mint proconsul.

selhetlennek, mely érheti az embert. Mit tőn tehát? A senatusba jött, a megbízást előadta; de vonakodott szavazni: míg hittél van lekötelezve az ellennek, addig ő nem senator. ⁷⁹⁾ Sőt tagadja, (oh, az eszelős! fog itt egynémelyik felkiáltani, a saját haszna ellen tusakodó!) hogy hasznos volna, a foglyokat visszaadni, mert ezek ifju és jó vezérek, ő már elaggott öreg. Tekintélye győzött, a foglyok Rómában marasztattak, ő maga visszatért Carthagóba; sem hazájának, sem övéinek szeretete nem voltak képesek őt visszatartani. Pedig nem volt titok előtte, hogy kegyetlen ellenség és válogatott kínok elébe indul: de szükségesnek vélte az eskü megtartását. Tehát midőn állmatlanság által megöletett, ⁸⁰⁾ állása jobb volt, mintha otthon, aggastyán fogoly, hitszegő consularis képében ült volna. „De bolondul cselekedtlétt, hogy nemesak a foglyok visszaküldését nem tanácsolta, hanem épen ellene nyilatkozott.“ Hogyhogy bolondul? még azon esetre is, ha használt vele az állodalomnak? s lehet-e az, egyes polgárnak hasznos, mi az állodalomra nézve kártékony?

XXVIII. Az emberek felforgatják a természet alaptörvényeit, ha a hasznót az erkölcsiségtől különválasztják. Mert mindnyájan megkívánjuk a hasznót, és feléje ragadtatunk; nincs is módunkban másképp cselekednünk. Mert van-e, ki irtóznék a haszontól? Vagy inkább, van-e, ki azt ne keresné minden erővel? De mivel hasznót sehol sem találhatunk, hanemha abban, mi dicső, illemes, erkölcsi, azért ezt tartjuk főnek és elsőnek; a hasznót inkább szükségesnek mint szépnek látjuk.

„Tehát mi rejlik az esküben? fogja egyvalaki mondani. Félünk talán Jupiter haragjától? De hiszen az közös valamennyi bölcsesszszel, nemesak azokkal, kik mondják, hogy Isten sem maga nem fáradozik, sem mást nem fáraszt;

⁷⁹⁾ Hannibal foglyai Liviusnál (XXII. 60) „deminuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium“ neveztetnek; s Horatiusnál épen Regulusra vonatkozólag olvassuk e gyönyörű sorokat: „Fertur pudicae coniugis oscula stb.

⁸⁰⁾ V. ö. Gell. VI. 4 Mások szerint más kínok által öletett meg. Polybius hallgat halála neméről.

⁸¹⁾ hanem azokkal is, ⁸²⁾ kik szerint Isten mindig tevékeny és cselekvő, hogy Isten senkire sem haragszik, senkinek sem árt. És valljon árthatott volna-e inkább haragjában Jupiter, mint mennyire ártott magának önmaga Regulus? A religio tehát nem bírt annyi erővel, hogy ily nagy hasznót nem hasznosnak látasson. De talán irtózott erkölestelenül cselekedni? Első parancs: több rossz közül válaszd a legkisebbiket. ⁸³⁾ Volt-e amaz erkölestelenség oly nagy csapás, mint ama szenvedések? Aztán, ha Attiusná' ⁸⁴⁾ e kérdésre:

adott szavadat megszegéd?

ez a válasz:

sohsem adám hitetlennek, sohsem adom, ámbár istentelen király által mondatik, mégis helyesen van mondva. Hozzáadják továbbá: „Valamint a mi állításunk szerint, némely nem hasznos dolog hasznosnak látszik, úgy ők azt állítják, hogy némely nem erkölcsi dolog erkölcsinek látszik. Itt, például, erkölcsinek látszik, hogy visszatért a kínokhoz, mert nem akarta esküjét megszegni; de ez erkölestelenné válik, mert mit az ellenség kizsarolt, azt nem szükséges érvényesíteni.“ Hozzá adják még ezt is: „a mi nagy mértékben hasznos, az erkölcsivé leszen, ha magában véve nem is látszott volna ilyesnek annakelőtte.“ Körülbelől ezek a kifogások Regulus eljárása ellen. De lássuk az elsőt közelebbről.

XXIX. „Nem kellett félnie, hogy neki árthatna haragjában Jupiter: mert ez sem haragunni nem szokott, sem ártani.“ Ezen okoskodás nemcsak Regulus ellen szól, hanem általában minden eskü ellen. De az esküvésnél nem szabad arra néznünk, hogy mitől lehet tartanunk, hanem arra, hogy miben áll kötelességünk. Mert az eskü vallásos biztosítás. Mit pedig biztosan, mintegy Istent híván tanúul, megígértél, azt meg kell

⁸¹⁾ Epicurus, Diogenes Laërt. X. 139.

⁸²⁾ Erti az akademikusokat, peripateticusokat és stoicusokat.

⁸³⁾ Arist. Nicom. Eth. II. 9, 2.: *Τὰ ἐλάχιστα ἀηπτόν τῶν κακῶν*.

⁸⁴⁾ Atreus című drámájában. Thyestes kérdez, Atreus felel.

tartanod: mert ez esetben szóba sem jő az istenek haragja, mely nincsen, hanem az igazság és hűség. Helyesen mondja Ennius:

„Te szárnyas, kedves hűség, és te Jupiter esküje!“⁸⁵⁾

Ki tehát esküt szeg, az megszegi a hűséget, melyet őseink, mint Cato beszédében áll, nem érzélat nélkül, a legjobb, legnagyobb Jupiter mellé állítottak.⁸⁶⁾

„De Jupiter még haragjában sem árthatott volna inkább Regulusnak, mint Regulus önmaga ártott volna magának.“ Bizonyára; ha nem léteznék egyéb rossz, mint a szenvedés. De ez nemcsak nem a legnagyobb rossz, hanem még csak nem is rossz egyáltalában, mint főtekintélyű bölcsészek állítják. Tehát ne ócsároljátok, kérlek, Regulust, ezen állítás nem közészerű, sőt talán legsúlyosabb tanuját. Mert kereshetünk-e értékesebb bizonyosságot, mint a római nép egyik nagyát, ki hogy kötelességét teljesítse, önként magára vette a kínzást?

Mit továbbá mondanak: „több rossz közül a kisebbiket kell választani,“ az ennyit jelent: hogy inkább erkölestelenül kell cselekedni, mint kárunkra. De kérdem, van-e nagyobb rossz, mint az erkölestelenség? Ha már a test idomtalanságán akadunk fenn, mennél inkább fog az erkölestelenedett lélek elfajzása és fertelme szükségképen ellenszenvet gerjeszteni? Kik tehát nyomatékossabban értekeznek e tárgyról, bátrak ki-mondani: hogy az egyetlenegy rossz az erkölestelenség; kik pedig engedékenyebben, azok legalább fő fő rosznak mondják.

Mert a mondás: „sohasem adtam hitetlennek, sohasem adom,“ azért van helyén a költőnél, mert Atreus szerepét jelleméhez kell vala idomítania. De ha azt következtetik innen, hogy a hitetlennek adott minden szó érvénytelen, ám nézzék meg, ha nem nyitnak-e rést ezáltal a hitszegésnek. Van pedig háborui jog is, s hit alatt adott szavunkat gyakran az ellenség

⁸⁵⁾ A hűség szárnyakkal képzelte; Jupiter pedig boszút vett az esküszegőn, innen görög neve: Ζεὺς ὀρκιος. Az idézett vers Enniusé.

⁸⁶⁾ E hely a Calatinus által (Kr. e. 249-ben dictator) „Fides“-nek emelt szoborra, templomra vonatkozik. V. ö. Cic. de nat. deor. II. 23, 61.

irányában is kell megtartanunk. Mert a mit esküdtünk tudatosan, hogy meg kell történnie, azt megtartani tisztünkben áll. Ha például, kalózoknak az életedért lekötött váltságdíjt meg nem viszed, semmi csalárdságot nem követsz el, még hittelfogadás esetében sem. Mert a kalóz nem a hadi ellenek sorából való, ő közös ellensége mindenkinek. Semmi ígéletünk, semmi eskünk nem közös vele. Nem az esküdtnek meg nem tartásában áll az esküszegés, hanem azt meg nem tenni, mire „lelked meggyőződéséből“ megesküttél, mint a szokásos formula hangzik, az az esküszegés. Bölesen mondja Euripides: ⁸⁷⁾

„A száj megesküött rá, a lélek esketlen maradt.“

Regulusnak azonban tilos volt a háboruban és ellennel kötött szerződést hitszegéssel felforgatni. Mert jogszerű és törvényes ellennel volt dolga, kivel mind az összes feialis jog, mind számos egyéb jogok közösek. Ha ez nem állana, sohasem fogott volna a senatus tekintélyes férfiakat békákban kiadatni az ellenségnek.

XXX. Ámde Titus Veturius és Spurius Postumius, ⁸⁸⁾ midőn másod ízben volnának consulok, mert a Caudium melletti szerencsétlen ütközet után, legióinknak iga alá küldetésével békét kötöttek a samnisokkal, kiadattak nekik; ők ugyanis a nép és senatus felhatalmazása nélkül jártak el. Szintekkoron Tiberius Numicius és Quintus Maelius, kik ez időtt néptribunusok voltak és kezességet vállaltak a békeért, kiadattak, hogy a samnisokkal kötött béke visszautasíthatassék. És ezen kiadást maga Postumius, ki szintén kiadandó volt, tanácsolta és sürgette. ⁸⁹⁾ Ugyanezt cselekedte sok évvel később Cajus Mancinus, ⁹⁰⁾ ki, hogy a numantiaiaknak, kikkel a senatus felhatalmazása nélkül szövetségre lépett, kiadassék, támogatta az indítványt, melyet Lucius Furius és Sextus Atilius senatus-végzésből a nép elébe hoztak, s melynek elfoga-

⁸⁷⁾ Hippolytusban: ἡ γὰρ ὥσος' ὁμῶμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνωμοτος.

⁸⁸⁾ Kr. e. 321-ben consulok. V. ö. II. k. XXI. fej.

⁸⁹⁾ V. ö. Livius, IX. 8.

⁹⁰⁾ Consul. K. e. 137-ben.

dása után kiadatott az ellenségnek.⁹¹⁾ Ő erkölcsiében cselekedett, mint Quintus Pompejus,⁹²⁾ ki hasonló ügyben a törvény el nem fogadását eszközölte kérése által. Szemében értékesebb volt a látszatos haszon az erkölcsiégnél; a felelőseknél a haszon csalóka képét legyőzte az erkölcsiesség tekintélye.

„De nem kell vala érvényesnek tartani, mit erőszak csikart ki.“ Mintha bizony, bátor férfin erőszakot lehetne elkövetni. „Miért indult tehát útnak a senatushoz, kivált miután a foglyok marasztását volt tanácslandó?“ Mi benne legnagyobb, azt gáncsoljátok. Mert nem elégtette, hogy az az ő véleménye, hanem küzdött is mellette, miszerint elfogadtassa a senatussal, kit ha nem vezérel tanácsával, a foglyok kétségkívül visszaadatnak a poenusoknak, és Regulus bántatlanul megmaradt volna hazájában. De mivel nem vélte hasznosnak a hazára nézve, azért részéről erkölcsiének tartotta, mind így gondolkozni, mind így szenvedni.

E mondás helyett pedig: „mi nagyon hasznos, az erkölcsiévé leszen.“ inkább ezt kellene mondani: „az erkölcsi,“ nem azt, hogy erkölcsiévé leszen. Mert semmisesem hasznos, minem egyszerűen erkölcsi; és semmi sem erkölcsi mert hasznos, hanem hasznos mert erkölcsi.

Annyi bámulatos példák közül nem egykönnyen idézhetne valaki ennél akár dicsőebbet akár nagyobbbat.

XXXI. Egyébiránt Regulus ezen összes dicséretes eljárásában azon egy vonás bámulatra méltó, hogy a foglyok letartóztatása mellett szavazott. Hogy visszajött, az nekünk most csodálatosnak látszik ugyan: akkor időben nem cselekedhetett másképp. Ezen dicséret tehát nem őt éri, hanem a kort. Mert őseink gondolkodásmódja szerint nem volt szilárdabb köteleke az adott szónak, mint az eskü. Tanusítják ezt a XII. tábla kötelekei, tanusítják a „szent törvények,“⁹³⁾ tanusítják a szövet-

⁹¹⁾ A numantiaiak őt egyébiránt azonképen visszautasították, mint Postumiust és társait a samnisok.

⁹²⁾ Két 141-ben Kr. e., a numantiaiak mevegrtek, mint Mancinust, s ki, mint ez, békét kötött velök.

⁹³⁾ „Sacrata“-nak neveztetett névszerint azon törvény, melyen a

ségek, melyek az ellenségnek tett ígéretet is kötelezővé teszik, tanusítják a censorok által szabott büntetések és megrovások, kik semmiről sem ítélték szigoruabban, mint az esküvésről. Lucius Manliust, Aulus fiát, ⁹⁴⁾ dictaturája után Marcus Pomponius néptribunus perbe fogta, mert dictaturáját önkényesen néhány nappal meghosszabbította. Vádlotta volt arról is, hogy fiát, Titust, ki utóbb Torquatus melléknevet nyert, távol az emberi társaságtól falun lakni kényszerítette. Midőn a fiu, akkor még fiatal férfi, megértette, hogy atyját izetlenség éri miatta, Rómába sietett, mondják, s hajnal hasadtával Pomponius házába jött. Bejelentetik neki, s ez gondolván, hogy atyjárai haragjában vallomást jött ellene tenni, felkel nyoszolyájából, s embereit eltávoztatva, maga elébe bocsátja az ifju férfit. A mint belépett, rögtön kardot rántott amaz, s megesküött, hogy megöli nyomban, ha vonakodik atyjának szabadon eresztését hittetl fogadni. Pomponius, félelem által kényszerítve, letette az esküt; a nép elébe hozta az ügyet; előadta, mily oknál fogva kénytelen felhagyni a váddal; és Manliust szabadon bocsátotta. Ily értéke volt akkor-időben az eskünek. Ugyanazon Titus Manlius az, ki az Anionál bajra hívatva egy gallus által, ezt megölte, s nyakáról a lánczot levonván, melléknevet ⁹⁵⁾ szerzett magának; ugyanaz, ki harmadik consularusa alatt a latinusokat a Vesperisnél meggyőzte és megszaszaltotta. ⁹⁶⁾ Nagy férfit, egyike a legnagyobbaknak, ki a mily szerfelett engedékeny volt atyja iránt, oly tulságosan szigorú volt fia iránt. ⁹⁷⁾

XXXII. De valamint Regulus dicséretre méltó, mert hű maradt esküjéhez, úgy gáncsolást érdemel ama tíz, kiket Hannibal a cannai ütközet után a senatushoz küldött, hit alatti

néptribunusok hatásköre alapult, s melynek megszegőjét az istenek átka érte.

⁹⁴⁾ Kr. u. 363-ban.

⁹⁵⁾ „Torquatus,” e szótól: „torques“ = nyakláncz.

⁹⁶⁾ Kr. e. 340-ben, a Vezuv alján.

⁹⁷⁾ Innen mellékneve „imperiōsus.” Röviddel a veserisi ütközet előtt, fiát lenyakasztatta, mert tilalmának ellenére bajt vívott egy ellennel. V. ö. Liv. VIII. 7.

fogadásuk mellett, miszerint azon esetre, ha nem eszközölhetik a foglyók kiváltását, visszatérnek a poenusok által elfoglalt táborba. Ha az áll, hogy nem tértek vissza. Mert nem egyazonkép szól valamennyi író felőlök. Polybius, egyike a leg-hitelesbeknek, mondja, hogy azon tíz főfő polgár közül, kik a küldöttséget képezték, visszatért kilencz, midőn a senatus megtagadta a kivánságot: egy a tízből mindjárt elindulása után visszament a táborba, mintha valamit elfelejtett volna; és maradt Rómában.⁹⁸⁾ Ugy magyarázta t. i., hogy a táborbai visszatérés által feloldódott az eskü alól. Helytelenül: mert a csalás szét akarja tépni az esküt, nem hogy feloldaná. Álnoksága tehát buta volt, az eszélyt fonákul utánzó. És a senatus végzést hozott, miszerint amaz álnok ármányost békókban kell Hannibalhoz vinni.

De ez még nevezetesebb: Hannibal nyolcz ezer embert tartott hatalmában, nem kiket az ütközetben elfogott, vagy kik, félvén a haláltól, futásnak eredtek, hanem kiket Paullus és Varro consulok hátrahagytak a táborban. Ezeket, noha csekély pénzöszerletbe került volna, nem akarta visszaváltani a senatus, hogy katonáinkkal éreztesse, miszerint vagy győzniök kell, vagy meghalniök. Mit megértvén Hannibal, írja ugyancsak Polybius, bátorsága összeomlott, mert a senatus s a római nép gyászos viszonyok közt isily fenkölt lelket tanusítottak. Így, tekintettel az erkölcsiségre, erőt veszünk a látszatos haszon csábjain. — Acilius ellenben, ki görögül írta történetünket,⁹⁹⁾ mondja, hogy többen voltak, kik csalárd szándékkal, miszerint esküjök által felmentessenek, visszatértek a táborba; s hogy a censorok általa gyaláztatás minden nemeivel bélyegeztettek meg.¹⁰⁰⁾ — De berekesztem e fejtegetést, világos levén, hogy a mi félénk, aljas, levert és gyáva lélekkel történik, (minő Regulus tette lett volna, ha vagy a foglyokra nézve azt tanácsolja, mi látszólag az ő hasznára volt fordulandó, nem azt, mi az álloda-

⁹⁸⁾ Polyb. VI. 56.

⁹⁹⁾ Livius szerint (XXV. 39. XXXV. 15.) bizonyos Claudius által deákra fordítatott. A korszak, melyben a szerző élt, nincsen tudva.

¹⁰⁰⁾ V. ö. Liv. XXII. 61. Gell. VII. 18.

oméra; vagy ha otthonn akar maradni), nem hasznos, mert ezudar, gyalázatos, erkölestelen.

XXXIII. Hátra van a negyedik rész, melynek tárgyai az illem, a mérséklés, a szerénység, a magatűrtetés, az önfékezés. Lehetséges-e, hogy bármi hasznos legyen, ha ellentétben áll ennyi és ilyes erények koszorújával? És mind e mellett az Aristippustól származó cyrenei, és az ugynevezett annicerisi bölcészek ¹⁰¹⁾ jónak az egy érzéki kéjt nyilvánították, s dicsérendőnek csak annyiban vélték az erényt, mennyiben kéj eszközöltetik általa. Ők már kiestek a divatból, de virágzásban van Epicurus, ¹⁰²⁾ s majdnem ugyanazon elvet hirdeti és támogatja. Ezekkel, mint mondani szokás, gyalog is, lóháton is kell megvívunk, ha feltett szándékunk megörzeni és fentartani az erkölcsiséget. Mert ha nemcsak a mi hasznos az életben, hanem ennek összes boldogsága is erős és tartósságot ígérő testalkatban áll, mint Metrodorus ¹⁰³⁾ írja: akkor ezen haszon, még pedig a legfőbb, mint mondják, szükségkép ellentétben álland az erkölcsiséggel. Mert, először is, minő hely jusson akkor az erénynek? Talán olyas, hogy szerteszét élvezetet keresgél-

¹⁰¹⁾ Anniceris a cyrenei iskola tanszékén ötödik utóda volt Aristippusnak, de a mester tanait annyiban módosította, mennyiben a kéjt nem helyezte minden elébe. V. ö. Clem. Alex. Strom. II. 417.

¹⁰²⁾ Cicero, de fin. bon. et mal. című munkájának első és második könyvében bőségesen czáfolja az epicurusi rendszert. Szerinte egyébiránt nem a pillanatnyi kéj (*ἡδονὴ μονόχρονος*) volt a főjő, mint Aristippus tanította, hanem az összes élet boldogsága (*ἡ τοῦ ὅλου βίου μακαριότης*), s ez okból kitekint a jövőre is, s a szellemi kéjt az érzéki felébe helyezi. V. ö. Diog. Laërt. X. 148.

¹⁰³⁾ Epicurus egyik jelentékenyebb tanítványa, „majdnem második Epicurus“ (alter paene Epicurus), mint Cicero más helyütt (de finibus bon. et mal.) mondja Tanai bővebben fejtegettetnek, tuscul. II. 6. Metrodorus mondata (Clem. Alex. Strom II.) ez volt szószerint: *Ἀγαθόν, φησί, ψυχῆς τί ἄλλο ἢ τὸ σαρκὸς εὐσταδὲς κατὰστημα καὶ τό περὶ ταύτης πισταὶν ἐλπισμα.*“

hessen? Mily nyomoru inaskodása az érzéki kéjt szolgáló erénynek! S mi legyen az eszély feladása? Talán, okos választ tenni a gyönyörök között? Felteszem, hogy kellemesebb mi nem létezhetik, de lehet-e csunyább valamit képzelni? Aztán, mily hely jut annál, ki a fájdalomban látja a főroszat, a bátorságnak, mely a fájdalmak és fáradalmak megvetésében áll? Mert nyilatkozzék bár több helyütt Epicurus, — s valóban nyilatkozik is — elég férfiasan a fájdalomról: mégis nem arra kell nézni, mit mond, hanem mit kell következetesen mondania annak, ki a főjót a kéjben, a főroszat a fájdalomban találta. Midőn őt például, a magatürtetésről és önfékezésről hallom szólni, észreveszem, hogy jól mond sokat sok helyütt, de nyelve bezzeg csakhamar fennakad a fecsegőnek. Mert hogy magasztalhatná az önfékezést oly ember, ki a kéjbe helyezi a főjót? Hiszen az önfékezés ellene valamennyi féktelen vágnak: s ezeket szabad pórázra bocsátja a kéj. E három erénynél azonban nem minden ügyesség nélkül búvnak ki anynyira-mennyire. Felléptetik az eszélyt, mint a kéjek szerzésének, a fájdalmak elűzésének tudományát. A bátorságot is elintézik imígy-amúgy, tanítván, hogy az a halál megvetésének s a fájdalom elviselésének eszköze. Rendszerökbe az önfékezést is beillesztik, kissé nehezen ugyan, de mégis valamiképen Mondják tudniillik: hogy a fájdalom eltávolításával véghatárt ér a kéj.¹⁰⁴⁾ Az igazság ingadoz vagy inkább hanyat fekszik, ugy azon erények valamennyien, mik az emberi közösségben és társaságban nyilatkoznak. Mert nem létezhetik sem jószág, sem bőkezűség, sem nyájasság, azonképen mint barátság sem, ha ezek nem kívántatnak meg önmagokért, hanem kéjtől és haszontól függesztetnek fel.

Fogjuk tehát röviden össze a mondottakat. Valamint megmutattam, hogy ellentétben az erkölcsiséggel nem létezhetik haszon, ugy azt állítom, hogy minden kéj ellentétben áll az erkölcsiséggel. Anná nagyobb megrovást érdemelnek nézetem

¹⁰⁴⁾ Azaz: akkor már nem növekedhetik, csak változhatnak; mi által tehát a sovár kíváncsalmnak is némi határ szabatik. V. ö. Cic. de fin. II 3, 10: „cum omnis dolor detractus esset, variari non augeri voluptatem.“ Diog. Laërt. X. 149

szerint Calliphon és Dinomachus, ¹⁰⁵⁾ kik azáltal véltek véget vethetni a pernek, hogy az erkölcsiséggel a kéjt, mint emberrel a barmot összeházasították. Ezen szövetkezést nem tűri az erkölcsiség; megveti, visszautasítja. Aztán, a legfőbb jó, mert egyszerűnek kell lennie, nem lehet ily hasonlatlan dolgok keveréke és egyvelege. De erről (mert nagy a tárgy) más helytt bővebben szóltam. ¹⁰⁶⁾ Most feladásomra szorítkozom. Mikép kellessék tehát adandó alkalommal a látszatos haszon s az erkölcsiség között felmerülő tusát elintézni, azt felebb elégségesen fejtegettem. S mondassék bár, hogy a kéjben is megvan némi színe a haszonnak, közte és az erkölcsiség között mégis semmi szövetség sem lehet. Mert hogy valamit adjunk a kéjnek is: némi fűszer talán rejlik benne, de bizonyára, haszon nem.

Vedd, fiam Marcus, az atyától ezen, úgy hiszem, tetemes ajándékot, de melynek értéke mind a mellett attól függ, mint vagy azt fogadandó. Adj, mintegy vendégeknek, Cratippus füzetei között helyet e három könyvnek. Valamint, ha magam jövök Athenébe (és ez megtörtént volna, ha utazásom közepette nem hívi vissza erős hangon a haza) olykor engem is hallgatnál: úgy miután szózatom e könyvekben indult hozzád, annyi időt fogsz nekik szentelni, mennyit lehet, lehet pedig, mennyit akarsz. S ha látandom, hogy a tudomány e nemében gyönyörködöl, akkor nem sokára jelenlétedben is, mint hiszem, de míg távol léssz, a távolból is szólani fogok veled felőle. Élj tehát boldogul, én Ciceróm, és hitesd el magaddal, hogy szívemből szeretlek, de hogy még sokkal inkább foglak szeretni, ha ilyes munkák és tanok örömedre lesznek.

¹⁰⁵⁾ Kik a toa és Epicurus tanainak egyeztetésén fáradoztak. V. ö. Clem. Al. Strom. II 415.

¹⁰⁶⁾ De finibus bonorum et malorum című munkájában.

